

Микола Островський

МИКОЛА ОСТРОВСЬКИЙ

Твори в трьох томах

★

КИЇВ
1979

МИКОЛА ОСТРОВСЬКИЙ

Том 2

Народжені бурею

Роман

★

Статті

Промови

Бесіди

ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»

Примітки
К. Д. ТРОФІМОВА та
О. О. КАНУННИКОВА

О $\frac{70303—005}{М228(04)—79}$ передплатне 4702010200

НАРОДЖЕНІ БУРЕЮ

Роман

З російської переклав
С. П. КОВГАНЮК

КНИГА ПЕРША

Розділ перший

Легкий стукіт у двері. Людвіга одвела очі від книжки і прислухалась. М'який, але настирливий стукіт повторився. Так стукає тільки старий Юзеф — обережно і вкрадливо наче заздалегідь просить пробачення за турботи. Людвіга мимохіть глянула на стрілки старовинного годинника.

«Перша година... Що змусило старого прийти так пізно?»

Том Жеромського сковзнув по ковдрі на килим і, потрапивши в кружало світла від настільної лампи, заблищав золотом літер на палітурці. Людвіга здригнулась: їй стало холодно чи то від шовку кімоно, накинутого на голі плечі, чи то від невиразної тривоги.

— Це ти, Юзефе?

— Я, ясновельможна пані.

Уже з того, що старий лакей увійшов у спальню, забувши низько вклонитися, і з його розгубленого вигляду Людвіга зрозуміла: сталося щось незвичайне.

— Пан граф Едвард приїхав, графине...

— Що ти сказав?.. Едвард?... Де ж він? — майже пошепки спитала Людвіга, хоч їй здавалося, що вона закричала.

Людвіга сподівалася всього, тільки не повернення чоловіка. Кілька секунд вона намагалась оволодіти голосом, але даремно. Не тямлячи себе, вибігла з кімнати. У величезній вітальні — тьмяне світло від свічки, поставленої на роялі. Чоловік у сірій солдатській шинелі скидав з плечей речовий мішок. Він швидко обернувся на стукіт відчинених дверей. Людвіга інстинктивно загорнула кімоно — перед нею, заступаючи світло, стояв незнайомий мужчина в насунутій майже на очі пом'ятій папасі. Погляд Людвіги здивовано зупинився на широкій бороді

незнайомого. Схопивши Людвігу за руки, солдат притягнув її до себе. Вона відсахнулась, але чоловічі руки тримали міцно.

Коли чуже бородате лице наблизилось до її очей, переляк зник так само в одну мить, як і народився. Тепер ні папаха, ні потворна борода не могли обманути. Очі Едварда вона впізнала б серед тисячі інших очей — його трохи примружені очі й тонкі, вигнуті брови над ними. І все ж це не був її Едді, завжди такий елегантний, виблискуючий золотом еполетів гвардійський полковник.

Тепер від його вусів і бороди, від брудної одежі тхнуло ядучим духом махорки й огидними випарами мокрої шинелі.

Могельницький зрозумів стан дружини. Поцілувавши пухнасте пасмо біля скроні, а не тремтливі пухлі губи, він пустив її. Увійшов Юзеф і став поруч.

— Це він винен, що я зустрічаю тебе в такому вигляді. Юзеф не повинен був говорити тобі, що я приїхав, поки я не вимився і не переодягнувся,— тихо, наче просячи пробачення, сказав Едвард, скидаючи папаху. Стомлено провів рукою по скуйовдженому волоссю. Цей знайомий рух збудив у Людвіги почуття колишньої близькості до чоловіка. Їй стало боляче, що брудна одежа і неприваблива зовнішність дорогої людини на хвилину збудили в ній огиду. Забувши про присутність Юзефа, вона пригорнулась до чоловіка і, обхопивши руками його голову, цілувала рідні, незмінні очі. І тепер уже він одпихав її від себе, обережно, але рішуче:

— Потім, Людвісь, потім... Мені треба скинути з себе всю цю гидоту, а головне — вимитись. Мені здається, що бруд всотався в мене: останні два дні я їхав на паровозі і спав на вугіллі, правдивіше — зовсім не спав...

Коли через годину Едвард увійшов у спальню дружини, вона знову здивувалась: борода зникла, але також збрите було і його кучеряве волосся. Велика, правильної форми голова з твердим кутастим лобом здавалась відполірованою. Він знову не схожий був на себе, бо ніколи раніш не брив голови, знаючи, що це йому не личило. Сірий костюм, добутий Юзефом із старого графського гардероба, нагадував Людвізі про перші місяці її подружнього життя, проведені в Ніцці. Там уперше вона побачила його в цивільному одязі.

— Ну, тепер можна не боятися, радість моя, і навіть поцілувати,— сказав він.

★

Ранок прокрався в спальню сірою смужкою світла, що пробилось крізь нещільно запнуту завісу. Людвіга прокинулась, але боялась розбудити чоловіка і не ворушилась, розглядаючи його. Едвард глибоко дихав, і в такт його диханню шовкова сорочка піднімалась на широких волосатих грудях. Упертий, з жорстокими зморшками в куточках, рот був напіввідкритий. Безсонні ночі, постійне очікування небезпеки — все позначилось одразу. Стомлений, сп'янілий від міцного вина, розкішної їжі та її пестощів, він заснув, ледве встигнувши розказати їй про найголовніше.

Він тут через те, що вона тут. Звичайно, ніколи він її не забував. І цю довгу й небезпечну путь з Парижа через два фронти пройдено заради неї. Правда, йому дали деякі доручення... Але хіба він залишив би Париж, роботу у військовому міністерстві й пішов би на риск і поневіряння, коли б його не ждала тут найвродливіша жінка Польщі? Останні слова він сказав, засинаючи. З того, що встиг розказати їй чоловік, Людвіга зрозуміла, що настають великі події, і вже сама догадалася, що насувається якась небезпека — руйнівна, страшна, вона загрожує роздавити весь устрій, всі основи її життя! І все ж вона була щаслива. Хоч би що трапилось, але поки він тут, боятися нічого. Все, що потрібно, він вирішить і зробить, як це завжди бувало раніш. За його широкі плечі вона ховалась від необхідності розв'язувати самій будь-які серйозні практичні питання.

Едвард прокинувся так само несподівано, як і заснув. Їхні погляди зустрілися, і обоє усміхнулись.

— Як ти гадаєш, непогано прокинутись саме в той момент, коли відчуваєш, що тебе ріжуть тупим ножем, і раптом замість бандитської пики побачити тебе?.. Але вже пізно, пора вставати.

— Заплющ очі, Едварде, я зараз одягнуся.

Він поблажливо усміхнувся.

Підняв з килима книжку, удаючи, що читає. Жеромський. «Вірна ріка». Романтика повстань, самозречення, вірності... Вона не змінилась. Так само просить заплющувати очі. Доросла дитина! Романтичне створіння!..

★

У старовинному палаці графів Могельницьких, у всіх його двадцяти семи кімнатах, починалося звичайне вранішнє життя. Нижній поверх, частину якого займала челядь, уже давно прокинувся. На кухні готували сніданок. Дві покоївки і молодий лакей прибирали вестибюль і велику вітальню. Нагорі й досі ще спали. Покоївка Людвіги, гарненька шістнадцятилітня Геля, внучка старого Юзефа, хотіла прибрати будуар своєї господині, але двері були замкнені. Вона сказала про це дідові. Старий заборонив турбувати пані графиню і прибирати сьогодні в її кімнатах.

Роздивляючись знайомі дорогі дрібнички на туалетному столику дружини, Едвард ждав повернення Людвіги. Вона незабаром увійшла разом з Юзефом. Сива голова старого низько схилилась. Під синім козакином чітко вирізнялися його худі лопатки. Юзеф служив Едвардові, коли той був ще дитиною. Старий був відданий графській сім'ї, як бувають віддані лише старі дворові собаки, готові кинутись на кожного, хто тільки спробує увійти в дім господаря. Не можна було уявити палацу без Юзефа. Могельницькі звикли до нього так само, як до двох середньовічних у панцирах рицарів, що стояли біля входу у вестибюль. Фігури рицарів, як і Юзефи, переходили в спадщину від покоління до покоління.

Старий був лакеєм. І його сини та внуки, немов по спадковості, ставали лакеями графів Могельницьких. П'ятнадцятилітнім хлопчиком Юзеф уперше став служити дідові Едварда. Ось чому в стосунках з дворецьким, якому Едвард цілком довіряв, він допускав певну близькість.

— Ти все зробив, Юзефе, як я тобі сказав?

— Так, про приїзд ясновельможного пана ніхто не знає. Я сам приберу кімнати графа. Ось, будь ласка, ключ від тих дверей вашого кабінету, що виходять у спальню ясновельможної пані. З дня вашого від'їзду туди ніхто, крім мене й графині, не заходив... Коли Геля прибиратиме кімнати, хай ясновельможний пан побуде в своєму кабінеті. Звичайно, внучка нікому не скаже, але так буде краще...

Юзеф говорив тихо, з старечою хрипотою. Придивляючись до його худого, з довгими сивими бакенбардами об-

личчя, Едвард тільки тепер помітив, як постарів він за останні три роки.

— Дуже добре, Юзефе. Тепер розкажи мені про цього німецького майора. Як його звуть?

— Адольф Зонненбург, ясновельможний пане. Майор живе в кімнаті гувернера. У нього є денщик. Цей лайдак завжди крутиться в кухні і ночує разом з Адамом у лакейській. Пан майор дворянського роду і, смію вам сказати, порядна людина. Він заборонив своїм солдатам бешкетувати на пташні, бо вони ж різали наших гусей, курей...

— Скільки німців у маєтку? — перебив його Едвард.

— Цілий ескадрон. Уже місяць, як їхні коні їдять наш овес. Його світлість спочатку не дозволяли, тоді німці арештували пана управителя, і довелося одімкнути комори. Тепер, коли в нас оселився пан майор, німці хоч сіно стали брати по селах, а то все наше...

— Де розміщені солдати?

— На фільварку.

— Добре. Ти коли поїдеш до отця Ієроніма? Я хочу сьогодні ж з ним побачитись.

— Зараз поїду. Більше ніяких наказів не буде?

— Ні.

Коло дверей Юзеф затримався.

— Отцю Ієроніму можна сказати про приїзд ясновельможного пана?

Едвард трохи повагався, потім ствердно кивнув головою.

Могельницькі залишились самі. Едвард підійшов до дружини.

— Пробач мені, Едді, але я не розумію: навіщо тобі потрібний отець Ієронім? Не можу я справді повірити, що ти вирішив висповідати йому свої гріхи! — Вона дзвінко засміялась.

Едвард ніжно обняв її.

— Хіба тобі неприємний отець Ієронім?

— Ні, але трохи чудно. Про твій приїзд не знають ні батько, ні брат, ні Стефанія...

— А отець Ієронім дістає окреме запрошення. Хай тебе це не дивує. Я не міг уночі будоражити всіх. У домі ж німці, ну а я... французький офіцер. Ти ж розумієш, Людвісь? Завтра я повинен виїхати у Варшаву, і чим менше знатимуть про мій приїзд, тим краще.

— Як, знову поїдеш?

— Я скоро повернусь, Людвісь.

— І от замість того, щоб побути зі мною ці години, ти запрошуєш противного єзуїта.

Едвард усміхнувся.

— Отець Ієронім потрібний мені для одного доручення. Це нецікаві для тебе справи. Ти пробач мені, але, коли отець Ієронім приїде, нам треба буде поговорити з ним наодинці. Він щось там просив у кардинала. Так, церковні справи... Це його секрет, і йому буде неприємна будь-чия присутність. А поки що дозволь поставити тобі кілька запитань.

— Я слухаю, Едді.

— Скажи, цей майор обідає разом з вами?

— Так, батько і Стефанія запрошують його до столу. Він поводиться бездоганно. Досить добре говорить по-французьки... Тільки іноді він приводить з собою ще одного офіцера, обер-лейтенанта Шмультке. Це грубий баварець. Ти б почув його вульгарні, незграбні компліменти! І завжди дає зрозуміти, що не ми тут хазяї, а вони. Батько каже, що Шмультке робить йому великі послуги, але мені він усе-таки дуже неприємний...

Едвард угадував за її словами щось більше, ніж те, що вона сказала, і брови його повільно зійшлися. Людвіга вловила настрій чоловіка і доторкнулась кінчиками пальців до його брів, згладжуючи глибоку поперечну зморшку на лобі. Цей мовчазний дотик завжди мирив їх без слів. Коли слідом за цим її пальці наблизились до його губ, він мимоволі задивився на гру самоцвітів її персня.

— Людвісь, де ти зберігаєш свої дорогоцінності?

Її пухнасті вії здивовано зметнулися вгору.

— Дивно, Едді! Ти не питаєш про те, як жила я ці три роки, а цікавишся...

— Ти дитина, Лю... Я спитав про це тому, що мені треба знати, які цінності ми з тобою маємо. Потім я скажу тобі, нащо це потрібно. Ти не пам'ятаєш, скільки коштували колись твої брильянти на золоті карбованці?

— Якось мама говорила тітці, що дорогоцінності, дані мені в придане, коштують ніби сто сімдесят тисяч. А скільки коштують брильянти, які ти подарував мені,— це ти сам знаєш.

Едвард швидко прикинув у думці: «Сто сімдесят плюс сто двадцять — двісті дев'яносто тисяч. Барило з золотими червінцями, закопане в парку,— ще двісті тисяч. Шістсот тисяч франків у французькому банку. Дванадцять тисяч фунтів на ім'я Людвіги в Лондонському бан-

ку. Та сімнадцять тисяч німецьких марок у моїй кишені... Оце все, що можна вважати за гроші. Приблизно мільйон золотих карбованців. З цього Людвізі й мені належить тільки половина. І це все, що лишилось від семи мільйонів мого особистого статку!.. Адже трудно зараз вважати за капітал дев'ять тисяч десятин землі, економії і фільварки, паровий млин, шкіряний завод і тисячу шістсот десятин лісу, коли все тріщить по швах і от-от розвалиться. За все це ще треба боротися... А поки що ми володіємо півмільйоном золотих карбованців, і це на крайній випадок краще, ніж нічого».

За дверима почулись чиїсь голоси і сміх.

— Владеку, навчись, нарешті, поводитись пристойно! — умовляв когось жіночий голос.

У відповідь почулось хихикання.

— Це Стефа і Владислав,— тривожно зашепотіла Людвіга.— Юзеф сказав їм, що я нездужаю, а вони все-таки прийшли.

Едвард увійшов в спальню дружини, потягнувши її з собою. Швидко відчинив двері в свій кабінет.

— Поки що нічого їм не кажи і постарайся швидше випровадити,— сказав він, зачиняючи двері.

— Що тобі, моя люба? Ти, кажуть, нездужаєш? — торохтіла Стефанія, заходячи в кімнату.

Слідом за нею, наче на ковзанах, вкотився Владислав Могельницький.

— Але вона, як завжди, чарівна, слово честі! — гаркавив він і, ловко обійшовши Стефанію, підлетів до Людвіги.

Коли його липкі губи доторкнулись до її руки, Людвіга, як завжди, відчула огиду. Вона й сама не знала чому, але цей білобровий юнак в міру того, як виростав із хлопчика в мужчину, ставав їй усе бридкішим.

— Як бачиш, Людвісь, сила грошей, витрачених на виховання нашого шуряка, пропала даремно. Він, наче жокей на скачках, завжди намагається вискочити першим! — напівзневажливо усміхаючись, сказала Стефанія.

Владек самозадоволено поправляв свій галстук-метелик.

— Швидкість і натиск — девіз великих полководців! — І, переводячи неприємну розмову на іншу тему, Владислав попросив Стефанію показати Людвізі листа, якого вона щойно одержала від чоловіка.

— Що пише Станіслав? — зацікавилась Людвіга і, обнявши Стефанію за плечі, сіла поруч з нею на диван.

Владек сів навпроти і з виглядом знавця роздивлявся повні, затягнуті в шовкові панчохи литки Стефанії і стрункі ноги Людвіги.

— «Люба моя Стефочко,— читала Людвіга навмисне голосно, щоб Едвард у своєму кабінеті міг усе чути,— наш штаб перебуває зараз у Києві. Це велике й досить культурне місто, є непогана опера. Вчора, наприклад, ми слухали «Фауста», і наш полковник, дідуган Беклендорф, дивувався: «Зовсім як у Мюнхені! А варварська ж країна, в якій бандитів аж кишить». Я вже писав тобі, що, коли ми займали місто Острог, я дістав двотижневу відпустку і виїхав у наш волинський маєток у Малих Боровицях. Ти не можеш собі уявити моєї люті від усього, що я там застав. Дім розграбований — кімнати порожні, шибки вибиті. Навіть бляха зірвана з дахів. Усі машини розкрадені. На фільварку коней і худобу забрали селяни, комори з хлібом розбиті. І нічого, крім обдертих будівель. Скрізь бруд і пустка. Управитель убитий, службовці розбіглися. З допомогою взводу франкфуртців, що займають Боровиці, я вчинив слідство і обшуки.

Отець Паїсій, руський священик, у якого я зупинився, розказав мені, як і хто грабував маєток. За його порадою ми зробили в селі загальний трус. Звичайно, те, що ми знайшли,— мізерні залишки. Все вмістилось у трьох кімнатах. Я запропонував франкфуртцям перебратися в наш дім. Начальник гетьманської варти (пам'ятаєш сина корчмаря Мазуренка?) з своєю сім'єю теж перебрався в наш дім. Я призначив його тимчасовим управителем маєтку. Виявилось, що він дуже корисний і послужливий хлопець. Він поклявся мені повернути в маєток все до останньої трісочки. Кращого управителя за тридцять марок мені зараз не знайти. На селі він усіх знає і все, що можна повернути,— поверне. Франкфуртцям і йому зручніше жити осторонь від села — тут вони всі вкупі, і в разі нападу їм легше захищатися. До речі, кругом кишать партизанські банди. На жаль, усі, на кого мені вказав священик, перед нашим приходом повтікали в ліси. Залишилось тільки бидло. Щоб цим негідникам не кортіло більше грабувати, я наказав Мазуренкові найзапекліших відшмагати. Звичайно, я на екзекуції не був...»

— Який жах! — прошепотіла Людвіга, опускаючи руку з листом на коліна.

— Еге, це зовсім розорило Станіслава і Стефу. В Боровицях хоч будівлі лишились, а галицький маєток дощенту спалений. Я тільки не розумію: чого він там розманіжився? Я б перевішав півсела, забрав би всю худобу, коней і хліб у цих тварюк,— підхопив Владислав.

— Я кажу, що жахливо, коли б'ють нагаями людей, може, нічим не винних. І це робить Станіслав! Я не знаю... Але це негідно справжнього аристократа,— схвильовано перебила його Людвіга.

— Тобі добре так говорити! У вас з Едвардом усе ціле, а ми з Станіславом тепер майже старці,— спалахнула Стефанія.

— Цікаво знати, що ти хотіла сказати словами «справжні аристократи»? — скипів Владислав.— Невже тільки ви, Чернецькі, гідні цієї честі?

— Годі, Владеку, годі! — замахала руками Стефанія.— Я бачу, ви не хочете слухати листа.

Вона була дочка лісопромисловця, якому його мільйони непогано заміняли дворянський герб, і бундючна пиховитість Владислава, яка завжди здавалась їй смішною, зараз дратувала її.

Владислав ще щось хотів сказати, але в двері постукали; увійшов плечистий слуга і доповів, що його світлість хоче бачити ясновельможну пані, і шанобливо відступив убік, пропускаючи гладкого, брезклого діда, який повільно, ледве тягнучи ноги, ввійшов у кімнату.

«Зараз повернеться Юзеф з отцем Ієронімом, а тут, як навмисне, всі зійшлися зразу і, мабуть, не скоро підуть. Треба попередити Юзефа, щоб він провів отця Ієроніма прямо в кабінет Едді. Та й взагалі якось чудно все це: Едді приїхав, а ніхто не знає! Невже це так небезпечно для нього? А тут ще цей противний хлопчисько!» — подумала роздратовано Людвіга.

— Проклята осінь! У мене знов усе розболілось, і я чогось мерзну. Адаме, укрий мені ноги і можеш іти. Приготуй постіль,— насилу видавлюючи слова, прохрипів старий. Його душила астма, і він дихав важко, з присвистом.

Адам вийшов.

— Ми читали листа від Стася, тату,— сказала Стефанія, сідаючи поруч із старим.

Безбарвні очі графа пожвавішали:

— Ну, що ж там? Розкажіть!

Першу половину листа довелося повторити для старого. Потім Стефанія читала далі:

— «Я не можу писати про все, хоч лист і надсилається військовою поштою. Нічого втішного сказати, на жаль, не можу. Україна стала схожа на рій бджіл у вулику, в який ткнули кілька палиць. І одна з цих палиць — наша німецька армія. Бджоли все частіше стали жалити. Без стальної сітки небезпечно виходити за ворота. Хто його знає, може, я незабаром з вами зустрінуся. Будемо сподіватися, що доля не готує нам трагедії і ми побачимось живі й здорові. Що чути про Едварда? Чи всі ви здорові? Привіт вам усім, дорогі мої Людвіго, батьку і Владеку. А тебе, Стефочко, цілую і...» Ну, тут уже особисто до мене.— Стефанія засміялась.— Я дуже рада, що Станіслав приїде. А то ж нудьга смертельна. Ця нескінченна війна вже почала обридати, особливо останні роки. Всього було якихось два невеликі бали за весь сезон. Найцікавіші люди на фронтах. Куди не підеш, скрізь ця солдатчина. Особливо тут, на мужицькій Україні. Я думаю, в Берліні і в Парижі живуть справжнім життям, а тут з нудьги можна збожеволіти.

— Не бачу, чого тут радіти,— злісно сказав старий.

— Як чого? Стась же приїде.

Казимир Могельницький незадоволено глянув на Стефанію.

— По-різному можна приїжджати. Лист ясно говорить, що становище німців дуже нестійке. І неважко собі уявити, що станеться, коли вони залишать Україну. Адже за ними сюди прийдуть більшовики.

Владислав вважав за потрібне презирливо пирхнути:

— Ну що ти, тату! На Україні триста тисяч німецьких солдатів. Це найкраща армія в світі, а більшовики — це юрби мужиків, озброєних гвинтівками, череда, яка розбігається, тільки забачивши бронеавтомобіль. Шмультке мені розповідав, як вони гнали цю худобу від Брест-Литовська до Ростова. Лейтенант певний, що німці незабаром займуть Баку, а потім і Москву.

Старий відмахнувся.

— Замовчи ти, будь ласка, зі своїм Шмультке! Він у себе під носом не може впоратися з цими мужиками! Коли у Зайончковських селяни забрали сіно на луках, то що зробили твої Шмультке і Зонненбург? Сказали, що з одним ескадроном туди їхати небезпечно. А на цукровому заводі Баранкевича що було? Смішно! Якась купка хлопчаків з кулеметом не підпускала їх три години до заводу. А тобі здається, що це дрібниці! Кожного дня всі

ми можемо прокинутись в огні. Я не можу спати спокійно. Я знаю, на що ці звірі здатні, вони вже навчились убивати. Їх може стримати тільки сила. Мені страшно подумати, що буде, коли цієї сили не стане. Німці — єдина наша підпора. Якщо вони підуть, ми загинули!

Старий задихався. На скронях синіми черв'яками набрякли вени. Він болісно закашлявся, трясучись усім тілом.

Усі примовкли.

Людвіга підійшла до вікна.

Біля під'їзду стояла коляска.

— Пробачте, я вас на хвилину залишу,— сказала Людвіга, ідучи до дверей.

★

— Я весь до ваших послуг, пане Едварде! — тихо сказав отець Ієронім, коли Людвіга залишила їх самих.

Вони сиділи в глибоких кріслах за письмовим столом один проти одного. Маленькі чорні блискучі очі отця Ієроніма обережно обмацували Могельницького, ховаючись за примруженими віями. Едвард відчував це, хоч здавалось, що отець Ієронім просто втомився і ніби дрімає.

— Ви трохи здивовані, отче Ієроніме, моїм приїздом? — Едвард стежив за чіпкими пальцями свого співрозмовника, що м'яли чорну китицю крученого пояса.

— Здивований? Гм... Можливо!

Їхні погляди зустрілися. Це була мовчазна сутичка, яка тривала кілька секунд; Едвардові здавалось, що він доторкнувся до леза бритви.

— Я думаю, що ми з вами будемо одверті і перейдемо відразу до суті справи,— урвав мовчанку Едвард.

Отець Ієронім допитливо подивився на нього.

— Його святість, кардинал Камаріні, просив передати вам привіт і маленьку записочку. Ось вона.

Отець Ієронім кілька разів прочитав клаптик паперу, на якому по-латині було написано щось схоже на рецепт.

«А з нього міг би вийти непоганий боксер»,— раптом спало на думку Едвардові, що стежив за отцем Ієронімом. Справді, в отця Ієроніма була велика голова з могутньою чотирикутною щелепою і груба шия. Під чорною сутаною вгадувалось вгодоване, дуже тіло.

— Наскільки я зрозумів, його святість бажає, щоб я допоміг вам, навіть більше — виконував усе, що ви вва-

жатимете за потрібне мені доручити,— вимовив, нарешті, отець Ієронім.

— Ви правильно зрозуміли. Але для вас, як мені відомо, не зовсім ясна нова орієнтація Ватікану [1]. Пізніше ви дістанете докладні пояснення про це, а поки що я розкажу вам про становище,— відповів Едвард.

— Так, це мене дуже цікавить.

— Ну, так от, отче Ієроніме,— майже пошепки почав Едвард.— Ви, певно, знаєте розташування німецької армії?

— Знаю в загальних рисах...

Едвард вийняв з бічної кишені географічну карту і розгорнув її на столі. Обидва нахилились над нею. Палець Едварда повільно поповз від Чорного моря до Балтійського.

— Ось приблизно границя німецької окупації: Ростов-на-Дону, Харків — загалом уся Україна... сюди, до Польщі, потім Білорусія, Литва, Латвія і кінчається Естонією. Це майже в три рази більше за територію самої Німеччини. Я кажу тільки про Німеччину,— вів далі Едвард,— бо Австро-Угорщина тут відіграє другорядну роль. За даними французького генерального штабу, цілком точними, австро-німецьке командування має на цьому просторі не менше як двадцять дев'ять піхотних і три кавалерійські дивізії. Загальна чисельність їх армії — триста двадцять тисяч чоловік.

Отець Ієронім ледь помітно усміхнувся.

— Я розумію, чого ви посміхаєтесь, отче Ієроніме: ви думаєте, що не варто було залишати Париж для того, щоб підраховувати, скільки сот тисяч солдатів має Німеччина на території, де Франція поки що не має жодного. Я кажу — поки що, бо війна триває. А війна, отче Ієроніме, не тільки створює нові кордони, але й нові держави. Зараз я відкриваю вам те, що є воєнною таємницею і що спричинило мій приїзд сюди. По-перше, Німеччина вже програла війну.

— Програла війну? — не приховав свого здивування отець Ієронім.— Невже Антанта розгромила її на західному фронті?

— Ні, фронт ще тримається, але це вже агонія. Їх загибель іде зсередини. Наша воєнна розвідка повідомляє про цілий ряд виступів робітників і солдатів в Австрії,

---

[1] Ватікан — резиденція папи римського.

а також у Берліні, Гамбурзі. На одному з броненосців спалахнуло повстання. Що день, то все більше спалахує бунтів, і кайзерівський уряд уже неспроможний з ними впоратися. Не може бути сумніву, що найближчі дні принесуть звістку про революцію в Австрії й Німеччині. Німці виснажились. Ніщо їм не помогло: ні захоплення найродючіших районів Росії, ні вивіз хліба й худоби з України в зголоднілу Німеччину; нація неспроможна більше продовжувати війну, бо її тил в огні. Австрія ж взагалі тримається лише за допомогою Німеччини. Як бачите, з Німеччиною виходить те саме, що з Росією. Було б нерозумно думати, що революційна зараза з Росії не проникне в Європу. Вона вже проникла. Сам Людендорф визнав, що німецькі частини, що їх перекидають з України на французький фронт, заражені більшовизмом і небоєздатні, навіть небезпечні, бо розкладають інших...

— Скажіть, пане Едварде, це стосується тільки Німеччини? — перебив його отець Ієронім.

Кілька секунд мовчання. Едвард аж тепер відчув, що в нетопленому кабінеті холодно. Було чути, як у вітальні грала на роялі Людвіга. Він важко ворухнувся в кріслі, похмурнів і, одганяючи від себе все лагідне, ніжне, навіяне музикою, заговорив глухо і твердо:

— Більшовизм може пожерти весь цивілізований світ, якщо його не знищити в зародку.— В голосі Едварда звучала жорстока рішучість і те, що лише гострим чуттям збагнув єзуїт, який сидів перед ним,— страх. Едвард устав, ступив кілька кроків і, зупинившись перед отцем Ієронімом, мовив: — Валиться вся будова Німецької імперії... Що там буде далі, трудно сказати. Якщо Берлін повторить Москву і створить у себе Ради, це буде страшною загрозою. Адже вводити союзні війська в охоплену революцією країну — значить повторити долю німців на Україні. Якщо ж соціал-демократи — я кажу про правих — удержать в своїх руках владу, тоді демократична курка замінить імператорських орлів і Німеччина на ряд років перестане відігравати роль великої держави.

В очах отця Ієроніма Едвард угадав німе запитання.

— Ви питаєте, чого я приїхав сюди, де німці можуть розстріляти мене як французького шпигуна?

— Я, здається, про це не казав. Але, признаюсь, це мене цікавить.

— Прекрасно. Пробачте за довгий вступ. Отже, чому я тут?.. Як тільки в Берліні спалахне пожар, німецька

армія на Україні і в Польщі розвалиться. Це безперечно. Німці підуть додому, і вся територія, яку вони займають, перейде до рук Червоної Армії. Ви уявляєте собі, що тоді станеться? Червона Москва — червоний Берлін! Це — кінець Європи. Ні Франція, ні Англія допустити цього не можуть. Ситуація раптово змінюється. Раніш австро-німецька армія була бар'єром, який відділяв Європу від комуністичної Росії. Тепер цей бар'єр валиться. Коли ми замість нього не збудуємо другого, Ради захлюпнуть усе...

— Як же можна цьому перешкодити? — спитав отець Ієронім, що напружено слухав.

Едвард узяв у руки карту.

— Створити Польську республіку з національною армією, яка перепинить червоним путь на Захід. Латвія і Естонія дістануть «самостійність» і разом з Польщею та Румунією створять озброєний буфер між Росією і Заходом під протекторатом Франції. Англія ж візьметься до Мурмана й Архангельська. Союзні десанти будуть тиснути червоних з півночі, флот — з Балтійського моря. Друга англійська зона — Північний Кавказ, Баку, Середня Азія. А французький флот при першій можливості входить у Чорне море і займає Одесу та інші порти. Японці захопили Владивосток і вже посуваються в Сибір. У тому ж напрямі діє російська біла армія і чехословацький корпус. Польща в цей час постарається захопити правобережну Україну, Литву й Білорусію, а коли це не вдасться, то створить там ворожі Радам держави. Затиснена в це кільце, Москва задихнеться. Але нам, полякам, треба поспішати, поки хаос не охопив і наші краї. Треба підготувати збройні сили, які змогли б припекти вогнем усіх, хто здумає після виходу німців створювати в Польщі Ради або щось подібне. Нам важливо виграти час, зібрати сили, озброїти їх, створити органи влади, жандармерію. Франція дасть нам у кредит амуніцію, зброю, пришле тисячі півтори офіцерів. І тоді ми заговоримо інакше. Але зараз треба діяти, і до того ж найрішучішим способом. Тим більше що це питання не тільки загальної політики, але й нашої з вами долі: якщо ми не знищимо польских більшовиків, то вони знищать нас!

Едвард замовк, придивляючись до карти. Потім, наче згадавши щось, додав:

— До речі, його святість кардинал доручив мені переказати вам, що коли ваша робота буде вдалою, то більш

підходящого генерального вікарія[1] на Волині, ніж ви, йому не знайти.

Очиці отця Ієроніма не змінили свого звичайного виразу.

— Я жду ваших наказів, пане Едварде.

— Прекрасно, отче Ієроніме! — Едвард сів.— Отже, починаємо діяти... Днів через два я виїжджаю до Варшави на нараду. За цей час поінформуйте своїх колег в окрузі про становище. Робіть це обережно.— Помітивши нетерплячий рух пальців єзуїта, Едвард зрозумів, що останньої фрази не слід було говорити.— Про мій приїзд і мою місію — поки що ні слова. Через три тижні день народження моєї дружини. Під цим приводом ми зберемо тут найкращі фамілії округи і найбільш маєтних людей, які можуть бути зацікавлені нашими діями. Одночасно ви скличете у себе нараду ксьондзів. Потім ви особисто постараєтесь зустрітися з місцевими політиканами. Хто в них там верховодить?

— Пепеесівець[2] — адвокат Сладкевич.

— Він уже соціаліст? Скоро! От пройдисвіт! Ви з ним обережніше, отче Ієроніме! Поки ситуація вияснитья, він зможе тричі продати нас німцям. Я привезу з Варшави кількох офіцерів, яких треба влаштувати в порядних родинах. Почнемо відбирати людей, будемо помаленьку озброювати їх... Хай хто-небудь з ваших колег виступить у проповіді з закликом до боротьби за вітчизну й велику Польщу. Коли його навіть арештують — байдуже, виручимо! Я привезу грошей. Поки що ось п'ятнадцять тисяч марок. До речі, попередьте, кого треба, про недалекий крах німецької марки. У Варшаві я зустрінуся з папським нунцієм[3] і попрошу поради, що вам надалі робити. А зараз основне завдання — готувати сили... Оце, здається, і все, що я хотів вам сказати. Тепер я вас прошу поїхати до князя Замойського і передати йому цього листа.

Обидва встали.

Розділ другий

Франціска задивилась на хлопця, що рубав дрова. Ось він замахнувся, вдарив, і далеко вбік відлетіла половина чурбака. Другий удар, третій...

---

[1] Вікарій — заступник єпископа.
[2] Пепеесівець — член ППС — польської партії соціалістів.
[3] Нунцій — посол папи римського.

Швидко росла купа дров. І в тому, як легко підлітала сокира, відчувалася певність і молода сила.

— Ти б перепочив трохи. Чого так поспішаєш? — промовила Франціска, складаючи вибитий килим.

Юнак трохи здивовано глянув на покоївку. Очі в нього сині, над ними чорні брови, наче крила в польоті... Неслухняне пасмо кучерявого волосся нависло над очима.

«Гарний хлопчина, нічого не скажеш, хоч сам цього ще не знає. Губи ще дитячі, нецідовані»,— досвідченим жіночим поглядом визначила Франціска.

Усміхнулась до нього. В цьому хлопцеві, рослому й дужому, щось хороше, незаймане. І чудно, що голос у нього не юнацький, не ламкий, а зміцнілий, чоловічий.

— Може, я вам заважаю?

— Та ні ж бо! — заперечила Франціска.— Але ти з самого ранку працюєш без відпочинку, наче тебе хтось підганяє. Ти обідав?

— У мене... той... обідати нічого. Та й не хочеться.

— Еге, розказуй! Дурниці! Поможи килим внести, потім підемо на кухню попоїмо. Я теж не обідала.

Хлопець вагається.

— Такої умови не було... Старший ваш, у синьому каптані, котрий наймав, про обід не казав.

— Це мій свекор... Бери килим! Попоїси, там у них не тільки на тебе — на десятьох вистачить. Не бійся, від цього не збідніють! — Франціска нетерпляче поправила фартуха.

Юнак, завдавши на плечі величезний килим, пішов за покоївкою в палац.

★

— Дай нам, Барбаро, чогось попоїсти. Та побільше! Треба хлопця нагодувати, та й я виголодніласъ,— сказала Франціска, увійшовши в кухню.— З цим святом у домі все шкереберть! А що буде, коли воно настане... Прийом на сто гостей, оркестр з міста... Матка боска! Такого вже давно не було,— говорила Франціска, садовлячи хлопця за стіл, на який Барбара вже ставила тарілки з борщем.

— Як тебе звуть? — насипаючи хлопцеві другу тарілку, спитала Франціска.

— Раймонд.

— А прізвище?

— Раєвський.

— Ти міський? У тебе є батько й мати?

— Є.

— Мабуть, погано живеться, що на заробітки ходиш? Батько на війні?

— Ні.

— А де ж? — не вгавала Франціска.

Юнак промовчав.

Франціска розуміюче зітхнула.

— Покинув вас, мабуть?

У кухню вбігла Геля. Стрельнувши оченятами на незнайомого хлопця, защебетала:

— Панство їде до Замойських... Графиня в колясці, а молодий граф верхи. Зараз Анеля завиває графиню Стефанію, а я біжу на конюшню, щоб через годину подавали коней.

Двері знову відчинились. Увійшов Юзеф.

— В кухні знову сторонні. Я що казав, Франціско? І потім — швидше їж, тебе кликали нагору,— роздратовано звелів він.

— Та що це таке? Наїстись спокійно не дадуть! З ранку до пізньої ночі бігаєш, бігаєш — і все мало! Все чогось чіпляються,— огризнулась Франціска.

— Ну-ну, вкороти язика! — гримнув Юзеф.— А ти, хлопче, кінчай роботу, а потім гуляй собі, скільки хочеш. Тобі тут робити нічого... Дрова складеш там же, на задньому дворі, в сараї. Двір підмети. Тоді прийдеш по гроші. Ну, ступайте! — підвищив голос Юзеф.

Юнак схопився так швидко, що Юзеф поточився назад.

— Спасибі за обід,— звертаючись чи то до Франціски, чи до Юзефа, здавлено вимовив Раймонд і швидко пішов до дверей.

Коли останній оберемок дров був складений, двір заметений, Раймонд надів свою фуфайку, взяв під пахву сокиру й пішов до парадного під'їзду.

Палац стояв на горбі, під яким текла річка. До річки спускались двоє широких гранітних сходів. Там, де починалось круте урвище, дугою йшли клумби і дротяна сітка в метр заввишки. Біля сходів — круглий басейн занедбаного фонтана. Колись давно тут був укріплений замок графів Могельницьких. Залишки фортеці коло річки ще збереглися.

Чільною своєю стороною палац виходив у парк. Коло парадних під'їздів — величезний півкруг, залитий бетоном. Широка, посипана червоним піском алея вела до головних воріт парку. Фруктовий сад одтіснив від палацу флігелі, конюшні та інші будівлі.

Коло під'їзду стояла відкрита коляска. Здоровенний кучер ледве стримував гарячих коней. Застояний красунь жеребець нетерпляче бив копитом об бетон. Скоса глянув на Раймонда лютим оком і погрозливо захропів.

— Ну, стій, чортяко! — гримнув на жеребця кучер, натягаючи віжки.

Почулися легкі кроки. Раймонд обернувся й зустрівся з очима Людвіги. Вони торкнулися його лише на мить. Але він і далі не відриваючись дивився на неї з захватом, як дивляться діти.

Вона легко сіла в коляску.

— А де Стефанія? І мій кінь? Яне, біжи в конюшню, щоб мені зараз же привели Ляску! Скільки разів я мушу наказувати! — різко загаркавив хтось за спиною Раймонда.

Кучер незграбно зліз з передка.

— Коней комусь треба подержати, ясновельможний пане.

— Гей, ти! Як тебе там? Подерж коней! — владно крикнув до Раймонда, бундючно відкопиливши товсту губу, юнак у кавалерійській куртці і крагах, що нетерпляче крутив у руці стек. Він був ще безвусий, коротконогий і товстий.

— Я вам не лакей!..— вирвалось у Раймонда.

Владислав на мить сторопів. Потім шалено замахнуся стеком, але не вдарив: чуттям угадав, що за удар цей хлопець може розвалити йому голову сокирою.

— Тоді геть відціль! Хто тебе сюди пустив? Гей, Юзефе, чи хто там! Куди вас усіх чорт забрав? — кричав ошалілий Владислав, вириваючи віжки з рук кучера.

Раймонд повільно пішов убік від під'їзду, до кухні, щоб одержати платню.

В цей час вийшла Стефанія.

За кілька кроків від сітки, що відділяла плато від урвища, Раймонд зупинився. Його увагу привернув мотоцикл, що мчав по алеї; ним правив німецький солдат з коротким карабіном за плечима. Мотоцикл виринув перед самою коляскою, і від оглушливої тріскотняви його мотора коні рвонулись убік. Жеребець став дибки, затріщав

дишель. Владек, упустивши віжки, кинувся до під'їзду, рятуючись від його копит. Солдат, уникаючи сутички, дав повний газ і круто повернув мотоцикл убік. Від цього коні рвонулися вперед і помчали до урвища. Відчайдушний крик Стефанії тільки підігнав їх. Ще кілька кроків — і все зірветься вниз. Коні не відчували урвища, замаскованого чагарником. Раймонд кинувся навперейми оскаженілим коням і в ту ж мить зрозумів, що йому не зупинити засліплених від переляку тварин. Вони розтопчуть його раніш, аніж він щось зробить... І лише в останню мить він відчув у своїй руці сокиру. Ось вона вже перед ним, дика морда жеребця!.. Страшний удар сокирою в лоб звалив коня. І в ту ж мить юнак сам упав під ударом кованого дишля. Другий кінь спіткнувся і впав на Раймонда...

На крик збіглась уся челядь. Зблідлу Людвігу вихопили з коляски і тільки тоді кинулись до коня, що борсався на землі. Під конем лежав Раймонд. Коли його, нарешті, вдалося звільнити, він був як мертвий. Його поклали на землю. Страшенно блідий, він, здавалося, міцно спав.

Чоловіки порались біля коней. Жеребець, лежав з розваленим черепом так само нерухомо, як і той, хто його звалив.

— Так він же розбив йому голову! Такого дорогого коня занапастили! — заговорив Владислав, що, нарешті, опам'ятався.

— Дяка богові, що графиня ціла! Єзус Христус! Що б воно було! І граф Едвард поїхав,— прошамотів пересохлими від хвилювання губами Юзеф.

Недавній переляк Владислава змінився шаленством, і він напосівся на слуг.

— Це все через вас, дармоїди чортові! Розледачіли, негідники! Де ви всі були, як подали коляску? І як сміє всяка солдатня швендяти тут із своїми торохкалами?

Це вже стосувалось Зонненбурга, який тільки що вийшов з дому. Майор попросив пробачення в Людвіги за вчинену їй неприємність. Владислав швидко підійшов до нього.

— Пане майоре, я вимагаю арештувати цього бельбаса, який мало не загубив графиню... Крім того, кінь коштує кілька тисяч марок, яких цей ваш ідіот за все своє життя не заробить. Потім ви повинні роз'яснити вашим солдатам, що тут не заїзд,— по-німецьки, перекручуючи слова, говорив Владислав.

Високий, сухий, як вобла, майор ввічливо козирнув Людвізі й повернувся до Владислава.

— Що ви від мене хочете, юначе?

— Я вам не юнак, а граф Могельницький! Прошу не забувати цього, пане фон Зонненбург!

— Прекрасно. Але якщо ви й далі говоритимете в такому тоні, то я відмовлюсь вас слухати. Мотоцикліст виконував свої обов'язки і не може відповідати за те, що ви кинули віжки й залишили графиню напризволяще,— відрізав Зонненбург і пішов з солдатом у дім, на ходу розкриваючи пакет з написом: «Цілком таємно, дуже спішно. Відкрити особисто».

В цьому сум'ятті про Раймонда забули. Людвіга перша помітила це.

— О боже, як же ви залишили його без допомоги! — вигукнула вона.— Зараз же несіть його в дім! Стефо, попроси майора послати за фельдшером.

Майор у своїй кімнаті читав:

> «...Передаю шифровану радіограму — двокрапка... В Австро-Угорщині сильні заворушення... Його імператорська і королівська величність зрікся престолу... Наказую всіма засобами аж до розстрілу агітаторів зберегти дисципліну у війську... Виконувати тільки накази верховного командування.
>
> *Людендорф...*
>
> Додаткові вказівки будуть надіслані... Прочитавши, спалити...» —

шепотів Зонненбург.

★

— Глибока непритомність. Це — шок, переломів нема. Одягати його поки що не треба. Зараз ми впорснемо йому камфору,— говорив німець-фельдшер з пов'язкою Червоного Хреста на рукаві мундира.

Раймонд лежав на широкому дивані в курильній кімнаті, вкритий теплою ковдрою. Доглядали його лакей Адам і Франціска. Стефанія теж брала діяльну участь в їх турботах.

Коли Раймонд став опритомнювати, в кімнату ввійшла Людвіга.

— От... Пульс стає виразніший... Хлопець поводиться добре. Зараз йому потрібен повний спокій... Що це? Грають збір? Я мушу йти. Через годину повернуся. Але його

не треба залишати самого,— сказав фельдшер, встаючи з дивана.

— Ви можете йти,— звернулася Стефанія до Францiски й Адама,— ми з графинею трохи побудемо тут. Усе гаразд, він опритомнює,— тихо відповіла Стефанія на німе запитання Людвіги, коли вони залишилися самі.— Чи не вважаєш ти, Людвіго, що він вродливий?

— Стефо, як тобі не соромно?!

Раймонд насилу звів обважнілі повіки. Стефанія, що сиділа в головах, лагідно нахилилась до нього. Юнак довго дивився затуманеним поглядом на незнайому, пишно вбрану пані, на її лукаві очі, на яскраві від карміну губи, не розуміючи, де він і що з ним сталося.

Стефанія обережно розказала йому про все, що трапилось. Він спробував підвестись, але Стефанія стримала його:

— Лежіть спокійно!

Людвіга, помітивши його рух, підійшла до канапи і взяла Раймонда за руку.

— Чим я можу віддячити вам? — тихо промовила вона.

За вікнами знову затріщав мотоцикл, що відвозив майора. Тільки тепер Раймонд згадав усе. Йому стало холодно і незатишно.

— Де моя одежа? Я вже піду,— прошепотів він.

— Зараз вам принесуть одежу й допоможуть одягнутися. Але ви не повинні йти, поки не очуняєте,— сказала Стефанія, виходячи слідом за Людвігою з кімнати.

Хитаючись від паморок, мало не падаючи, Раймонд одягався. Коли в кімнату увійшов Юзеф, несучи сукняний костюм, чоботи і мисливську куртку, він застав Раймонда вже одягненим.

— Це тобі прислала ясновельможна пані.— Юзеф поклав принесені речі на стілець.— Крім того, вона веліла передати тобі двісті марок,— простягнув він хлопцеві пачку кредиток.— Також звелено нагодувати тебе й відвезти до міста.

Кімната поволі крутилась перед очима Раймонда. Він кволо рухав рукою, щоб зберегти рівновагу.

— А за дрова скільки мені належить? — спитав він.

— За дрова — три марки, як умовились. Але тобі ж дали двісті, чого ж іще?

Раймонд вийняв з пачки кредиток три марки, решту поклав на стіл і мовчки вийшов.

За ворітьми парку оглянувся і довго дивився на садибу. Потім повільно пішов до міста. Вітер шмагав його в обличчя, пробирався під фуфайку. А він усе йшов, спотикаючись і похитуючись, наче п'яний...

★

— Пане обер-лейтенанте, у цих двох з перепустками негаразд. Що накажете? — взявши під козирок, рапортував присадкуватий вахмістр.

Шмультке глянув на затриманих. Один з них, сутулуватий, весь оброслий колючою щетиною, в пошарпаній формі австрійського солдата, злісно дивився на нього, часто кліпаючи, наче дим від цигарки офіцера роз'їдав йому очі. Другий — високий, з довгими сивими, як попіл сигари, вусами, в чорній чумарці, в коротких солдатських чоботях — стояв спокійно, байдуже поглядаючи на пасажирів, що виходили з вагона.

— Чому у вас немає візи на перепустці? — суворо спитав Шмультке.

— Там уже є три, а четвертої не поставили — нема кому. Всі пруть додому, їм не до візи,— з якоюсь злорадністю огризнувся перший.

— Як стоїш? Стань струнко! Я тебе навчу, каналія, як розмовляти з офіцером! Якого полку? Чому без погонів і кокарди? Дезертируєш, мерзотнику? — закричав Шмультке, знайшовши, нарешті, на кому зігнати злість за триденне беззмінне чергування на станції, де його ескадрон виловлював у поїздах дезертирів австро-угорської армії.

— Який я дезертир? Був у полоні в Росії, тепер повертаюсь на батьківщину. Зволіть подивитись,— приглушуючи голос, відповів солдат.

Шмультке переглядав документи затриманих. На засмальцьованій, брудній посвідці, виданій військовополоненому Мечиславу Пшигодському, стояв штамп київської комендатури з короткою поміткою: «Перевірено. Інвалід. Дозволено проїзд до місця проживання». Друга посвідка була на ім'я Сигізмунда Раєвського, монтера варшавського водопроводу, якому також дозволявся проїзд до місця проживання його сім'ї.

— Що ти в Росії робив після сімнадцятого року?

— Копав картоплю, пане обер-лейтенанте.

У відповіді солдата Шмультке вловив приховане глузування.

— Нічого, ти в мене посидиш, поки ми розберемося в усьому цьому... А у вас чому немає візи? — звернувся Шмультке до високого, мимоволі називаючи його на «ви».

— Я не говорю по-німецьки,— відповів той польською мовою.

— Він поляк і не розуміє вас,— переклав солдат,— але ми з ним їхали разом. Він теж ходив у комендатуру по візу, та нікому було її поставити. Ми з ним земляки, тутешні.

Пояснення не допомогли. Всі ці дні Шмультке був такий роздратований, що ледве стримував себе від різких вихваток. Зараз йому дуже хотілося дати по морді цьому хамові, який ще тиждень тому тремтів перед кожним офіцером, а тепер, коли в цій ідіотській Австро-Угорщині почалась заваруха, сміє розмовляти отаким тоном... Що ж буде далі? Сьогодні зняли з поїзда п'ятдесят сім дезертирів, з них одинадцять із зброєю. А телеграми попереджають, що починається поголовна втеча. Якщо ця хвиля докотиться сюди... Хай тобі чорт!

— Відведіть їх у комендатуру! Завтра перевіримо, чи справді вони живуть у цьому місті.

★

— Ну, от і приїхали, називається! Парся в цьому блощичнику цілу ніч... Уранці він розбереться!.. Цілий місяць їхав, додому добрався, а тут аж на порозі тебе під замок! Ну, не дай господи, щоб отакий мені в темному місці в руки попався! — скрипнув зубами Пшигодський, люто шпурляючи свою торбу на дерев'яні нари, коли їх замкнули в порожній арештантській.

— Ти сам трохи винен, друже: треба було легше з ним. Ти де, власне, живеш?

— Та тут, недалеко від міста, в маєтку Могельницьких.

— А хто там у тебе?

— Та жінка, батько, брат... Взагалі, народу там до чорта. Оце живуть собі, лиха не знаючи! Наша порода вся у Могельницьких споконвіку на лакейському становищі. Батько — дворецький, брат — лакей, жінка моя — покоївка. А я в них конюхом був. У лакеї не взяли — морда

непідходяща. Та я й сам би не пішов. Собача професія! Стій на задніх лапках і виляй хвостом, коли тобі хазяїн у ніс щиглі дає. З кіньми набагато приємніше.

Раєвський постелив свою чумарку на нари, зняв шапку і ліг, обернувшись лицем до солдата. Той здивовано дивився на сріблясту від сивини чуприну сусіда.

— Скільки вам років, пане Раєвський?

— Сорок п'ять. А що хіба?

— Та от дивлюсь, сивий ви весь. Чого б це?

Суворі волохаті брови Раєвського ворухнулися.

— Буває, що сивіють і в двадцять.

Кілька хвилин обидва мовчали.

— Потайний ви чоловік, пане Раєвський,— сказав нарешті, Пшигодський.— Я вже давно до вас придивляюся. От німцеві сказали, що не розумієте, а це ж неправда!

Раєвський допитливо подивився на нього. Пшигодський заспокійливо усміхнувся:

— Можете не турбуватися, пане Раєвський! Я хоч і з лягавої породи, але душі ще чортові не продавав. У мене теж є про що подумати. Якби оця ковбаса німецька знала, яку я «картоплю копав» увесь цей рік, то вона б зі мною інакше розмовляла. Якщо цікавитесь, можу розказати дещо з свого життя. Однак робити нам нічого. Так швидше час мине...

Раєвський стежив за неспокійними рухами солдата.

— Знаєте, що я вам скажу, Пшигодський? — не зразу відповів він.— Не завжди треба розказувати все, що хочеться розказати. Мені здається, ви порядна людина. Але тепер не такий час, щоб говорити зайве там, де без цього можна обійтись. От, наприклад, коли б ви не наступили німцеві на мозоль, ми з вами були б тепер уже вдома...

Солдат підсів до нього на нари.

— Що правда, то правда! Але, знаєте, буває такий час, коли на душі погано. І треба комусь розказати про це. Особливо коли почуваєш, що він розбереться у всьому по-людськи. Ось я зараз майже вдома, а радості великої від цього немає в мене...

— Чому?

— Та от якось воно так виходить. Розкажу з початку, здалека... Одружився я перед самою війною. Знайшов собі на селі дівчину хорошу, вродливу навіть, правда, легкобитну трохи. Зажили ми з Франціскою на фільварку, що поруч з графською садибою... Почалась війна. А в графів так вийшло: найстарший син, Едвард (у нього маєток під

Варшавою), служив у російській гвардії, а середульший, Станіслав (у нього маєтки в Галичині й на Україні), по мобілізації став австрійським офіцером. Коли німці зайняли наші місця, він став ад'ютантом тутешнього начальника гарнізону. Виходило так: хто б війну не виграв, а Могельницькі не програють. Батько попросив Станіслава, і він узяв мене в денщики. І все б нічого. Та от якось накинули оком пани на Франціску. Сподобалась їм, зробили її покоївкою. Жити вона перейшла у флігель коло палацу. Наставили її доглядати старого графа. Той усе хворіє. Цілі ночі його треба доглядати. Тут я став помічати, що з нею щось негаразд. Нічого вона мені не каже, але бачу — мучить її щось. Приходив я до неї з міста щовечора. Дивлюсь раз уранці (вона ще спала), а в неї на грудях синяки, наче її покусав хто. Запалало в мене серце. Мало не задушив! Тоді вона призналась, що чіпляється до неї старий граф. Змучив її всю. Нема їй де від нього подітись. Коли вона стала відбиватись, пригрозив їй, що на другий же день мене на фронт поженуть, а її з двору геть... І таке мені розказала, що я зовсім ошалів. Йому, гадові старому, здохнути давно пора! Мішок з тельбухами! Ні на що не здатний... Та хоч не може, а до молодиці в'язне. Зубами гризе... Цілий день я ходив як божевільний. Уночі прийшов — її немає. Кинувся в палац. Став ломитися в двері до старого. Що потім вийшло, чорт його знає! Не пам'ятаю... Але всі збіглися, не пустили, хоч я й бився як скажений! Граф Станіслав так дав мені револьвером по голові, що мене без духу виволокли надвір. Арештували «за бекшет у п'яному вигляді». А на другий день — в ешелон і на фронт. Тут я при першій можливості і здався росіянам. Загнали нас у Сибір, в концентраційні табори. Було це наприкінці п'ятнадцятого. Натерпілись ми там лиха! Тридцять п'ять копійок на солдатську душу на день! А офіцерам — сім карбованців. Солдати гинули від тифу та голоду, а офіцерні байдужісінько... Тут настала революція. Сімнадцятий рік ми проваландались ні туди, ні сюди. А коли більшовики взяли кого слід за карк, тоді й ми, полонені, теж заворушились. Знайшовся серед офіцерів одчайдушний хлопець — угорець, лейтенант Шайно. Він нам прямо так і сказав: «Розбивай, братва, склади, забирай продукти та обмундирування!» Ми так і зробили. Але більшовицька революція туди ще не дійшла. Нас і розігнали. Шайно і нас, привідців-солдатів, запакували в тюрму і мали судити військово-

во-польовим. Але тут почалась заваруха! Дістались більшовики й до наших таборів. Усіх визволили. Почались мітинги. І от частина полонених вирішила підтримати більшовиків. Зібралось нас тисячі півтори, якщо не більше,— угорці, галичани... Все більше кавалеристи. Озброїлись, дістали коней. Захопили місто. Одімкнули тюрму. Знайшли Шайно і зразу йому запитання руба: «Якщо ти справді людина порядна і простому народові співчуваєш, то приймай команду і роби діло». Лейтенант довго не думав: «Радий старатися. Давайте,— каже,— коня і зо два маузери!» І почали ми давати духу панам російським офіцерам. І так воно мені сподобалось, що я півроку з коня не злазив. Лейтенант Шайно з полоненими лишився партизанити на Далекому Сході, а мене потягнуло ближче до дому. Перекочував я на Україну. Тут для мене теж знайшлась робота. Воював, поки не попався німцям у лапи. Послали на розвідку в село. Наскочив роз'їзд. Добре, що не було при мені зброї. Сказав, що полонений — старі документи виручили. Довго мене морочили, нарешті пустили додому...

Пшигодський замовк і сидів нерухомо, стомлено звісивши голову.

— Навіщо ти мені про свої діла у більшовиків розказуєш? Людина я для тебе чужа, ото тільки що їдемо три дні вкупі. Нарвешся ти коли-небудь з такими балачками на негідника і сам себе до стінки поставиш,— тихо сказав Раєвський.

— Це я для вас, щоб скоса не позирали...

— А тобі яке діло до мене? Дивлюсь я, чудний ти якийсь. Під'їжджаєш ти, здається, не з того боку. Давай облишимо і ляжемо спати.

В арештантську прокрались сутінки. Вщухав гомін людських голосів за стінами. Чути було, як по шибках ляпотить дощ...

— Я вас, товаришу Раєвський, тільки тепер упізнав, коли шапку зняли. Три дні думав: де я вас бачив? Дуже ви схожі на комісара зведеної інтернаціональної бригади. Тільки місце вам тут непідходяще і прізвище інше — того звали товариш Хмурий. А коли придивився до вас — виходить одне й те саме... От я і розказав, щоб ви скоса не дивились. Бачите, не такі вже ми чужі.

Раєвський усміхнувся в сиві вуса.

— Буває ж така подібність! Тільки ця подібність небезпечна — можуть повісити на бантині нізащо...

Пшигодський поклав руку на плече Раєвському.

— Можете бути певні, товаришу Хмурий... пробачте, товаришу... тобто, пане Раєвський. Я недаром пробув півроку в Червоній Армії — дечого навчився...

За стіною почувся гуркіт — підходив поїзд. Знову гомін людських голосів. Хтось відмикав двері. В коридорі — різкі вигуки команди. В арештантську ввалилась юрба австрійських солдатів усіх родів зброї. Коли в кімнаті стало повним-повно, німецькі драгуни замкнули двері. Зразу зробилось гамірно й тісно. Солдати розташувались на нарах, на підлозі, на підвіконнику, на ящику, що правив за стіл.

Один з них, хвацький кавалерист з орденом Залізного хреста на грудях, підморгнув Пшигодському:

— Теж відступаєш, камрад? Ти що, погони сам зняв чи тобі їх цей обер-сукин син пообривав?

— Я — полонений. А ви що, хлопці, додому? — мимоволі усміхаючись, спитав Пшигодський.

За кавалериста відповів здоровань з єфрейторськими нашивками.

— Еге, в безстрокову відпустку.

Кругом засміялись.

— Додому, карасів ловити.

— Жінки ультиматум пред'явили: якщо не вернемось, то буде нам відставка. От ми й поспішаємо.

З кутка хтось незадоволено буркнув:

— Видно, що поспішили. Говорила полкова рада — вирушати цілим полком! Тоді б від цих драгунів тільки мокре місце лишилося!

— Не журись! Наші підійдуть — визволять.

— Коли греблю прорве, діри шапкою не заткнеш...

— Навоювались, годі!

Зовсім смеркло. Солдати засвітили свічку, порозв'язували торби і почали вечеряти.

— Сідайте ближче, камради! Мабуть, голодні? — запросив Раєвського і Пшигодського кавалерист, відкриваючи ножем банку консервів.

Раєвський подякував. Пшигодський охоче погодився: він уже два дні не їв.

— То ти з Росії, камрад? Ну, як там? Кажуть, життя там неможливе. Правда? — спитав його літній піхотинець.

— Декому там справді жарко — фабрикантам, поміщикам і всім, хто при царі верхи їздив на таких, як ми

з тобою. Їх більшовики притиснули так, що вони ледве дихають. Ну, а робітники й селянство,— ті воюють. Сам знаєш, налазять на них з усіх боків,— забуваючи, де він, відповів Пшигодський.

— А це правда, що більшовики у поміщиків землю забрали й роздали селянам?

— А як ти думаєш, без цього пішов би воювати селянин за Радянську владу?

— А правда, що з полонених більшовики знущаються?

— Теревені! Офіцерські вигадки. А про те, що в більшовиків цілі інтернаціональні бригади з полонених є, вам не розказували?

— Говорили про зрадників різних... Нас цей обер теж зрадниками обізвав.

— Як думаєте, нам в Угорщині теж землі дадуть?

— Одержиш... два метри завглибшки...

— Тобто як не одержу? А за що ж я воював?

— Скоро ж ти військовий статут забув! «За імператора, за...»

— Ну, імператора, либонь, уже наскипидарили! — весело хмикнув кавалерист, кладучи в рот чималий шмат хліба.

Пшигодський не відходив од нього і весь час задоволено усміхався, слухаючи солдатські балачки. Коли банка спорожніла, Пшигодський витер рукавом вуса, подякував кавалеристові і, ні до кого не звертаючись, спитав:

— А чому ви, камради, без зброї додому їдете? Так вас по кілька чоловік жандарми всіх переловлять. Рушили б кількома ешелонами разом, без офіцерні. Тут один камрад про це казав уже. Гвинтівка вдома завжди здасться, коли треба підворушити кого слід. А то от...

Раєвський непомітно сіпнув його за рукав:

— Трохи легше,— по-польськи шепнув він.

★

На світанку їх розбудила перестрілка з гвинтівок. Усі схопились на ноги, тривожно перемовляючись.

— Що воно таке? — спитав Пшигодський Раєвського.

Той, нічого не розуміючи, знизав плечима. Хвилин через двадцять усе з'ясувалось. У двері, вибиті прикладами,

протиснулось кілька солдатів, і з усіх боків почулися радісні вигуки:

— А-а-а! Та це ж наші — тридцять сьомого стрілецького!

Здоровенний артилерист з тесаком на поясі загримів густим басом:

— Збирай ранці, камради! Швидко! Їдемо далі. Ми цих драгунчиків поскубли трохи. Мало не проїхали мимо, та дізнались, що ви тут. Ну, швидше, поспішай!

★

На міському майдані вони розійшлись. Пшигодський міцно стиснув руку своєму супутникові:

— Всього доброго! Коли я вам для чогось буду потрібний, то ви знаєте, де мене шукати. Всього доброго, пане Раєвський!

Одійшовши кілька кроків, він оглянувся і привітно махнув рукою.

Раєвський відповів, кивнувши головою...

Біля знайомого входу в підвал Раєвський зупинився. Він почував, що хвилюється. Одинадцять років тому його вивели звідси три жандарми. Отут, на східцях, стояла Ядвіга, тримаючи за ручку Раймонда. Четвертий жандарм заступив їй дорогу... Що з ними? Чи живі вони? Як чудно — він не наважується зійти вниз і постукати в двері.

Але ось вони відчинились. Сходами швидко йде вгору дівчина в простенькому плетеному жакеті. Двері знову відчинились. Виглянула дитяча голівка.

— Тьотю Саро, цукерка принесеш?

— Аякже, мій рудесенький, принесу! Зачини двері.

— Скажіть, тут живе Ядвіга Раєвська? — намагаючись говорити спокійно, спитав Раєвський.

Дівчина зупинилась.

— Раєвська? Ні... Вона жила тут кілька років тому. Тепер тут живе чоботар Міхельсон. А Раєвські живуть у Краківському провулку.

— Значить, вона і її син живі?

— Ядвіга Богданівна і Раймонд? Звичайно, живі. А ви що, давно їх не бачили?

— Еге, давно... Чи не скажете ви номер їхнього дому?

— Якщо ви до них, то ходімо разом. Я завжди вранці заходжу за Ядвігою Богданівною — ми з нею в одній майстерні працюємо. Ходім...

★

Раєвський чує, як поруч нього дрібно стукотять підбори.

Він ішов, не дивлячись на неї, але краєм ока вловив її цікавий погляд. Він запам'ятовував людей зразу, а ця дівчина, яку хлопчик назвав Сарою, запам'яталась яскравіше за інших. Особливо величезні глибокі темні очі, в яких вираз холодної байдужості миттю зник, коли вона заговорила з хлопчиком. Якби вона не була така молода (їй, мабуть, не більш як сімнадцять), то можна було б подумати, що це мати карапуза.

Йому хотілося дізнатися про Ядвігу й сина більше, ніж вона сказала, але звична обережність стримувала його від розпитувань. Хоч найважче і звалилося з плечей,— він знає, що вони живі, але хвилювання від майбутньої зустрічі наростало. Який у нього син? Хлопцеві зараз вісімнадцять років. Це вже справжній мужчина... А Ядвіга? А що коли в неї другий чоловік? Адже минуло одинадцять років! Як це давно було! Не можна зняти з плечей тягар цих довгих років, як не можна втекти від сивини...

— Ну, от ми й прийшли!

Голос дівчини мелодійно-співучий.

Він ще раз глянув на неї. Сіра, під колір жакета плетена шапочка наділа без кокетства. Правильний носик, рішуча лінія красивого рота.

Вона усміхалась, невиразно про щось догадуючись.

★

— А, Сарочка! Зараз іду...

— Я не сама, Ядвіго Богданівно, до вас гість. Добридень, Раймонде!

Раєвський майже діставав головою до стелі низенької малесенької кімнати. Єдине віконце виходило в стіну якогось сарая. Було темно й тісно.

Ядвіга одягала пальто й оглянулась.

Сигізмунд зняв обважнілою рукою шапку і сказав тихо:

— Добридень, Ядзю!..

Кілька секунд Ядвіга дивилась широко розкритими очима.

— Зігмунд!..

Вона ридала, судорожно обнявши його, наче боялась, що його знову віднімуть у неї.

— Чого ж плакати, моя люба, чого? От ми й знову вкупі... Не треба, Ядзю,— умовляв її Раєвський.

Раймонд не відриваючись дивився на батька. Це про нього розказувала йому мати довгими вечорами з глибокою ніжністю і любов'ю. В своїй уяві Раймонд створив прекрасний образ батька, мужнього, сильного, справедливого й чесного.

В серці хлопчика разом з любов'ю до батька росла ненависть до тих, хто його переслідував, закував у кайдани, заслав на каторгу.

Хлопчик не міг ясно уявити собі, що таке «каторга». Він відчував тільки, що це щось страшне, безпросвітне. Мати говорила про далеку, десь на краю світу, країну — Сибір, де лютий холод, непрохідні ліси або мертві поля, вкриті снігом. На сотні кілометрів кругом — ані єдиної живої душі. І от там, у цьому похмурому краю, люди в кайданах глибоко в землі копають золото для царя. Їх стережуть солдати. Це і є каторга. І там його батько.

Скільки сліз пролив хлопчик, слухаючи сумні оповідання матері про того, хто хотів лише одного — щасливого життя для бідних і знедолених...

Кому, як не синові, могла розказати мати про своє невтихаюче горе, про молоде понівечене життя, про того, кого вона не переставала любити і ждати всі ці довгі роки? Всю свою невитрачену ніжність перенесла мати на сина.

Хлопчик ріс чутливим до чужого нещастя і горя. Він був для матері єдиною радістю, вона тільки ним і жила. Минали роки. Хлопчик виріс і став сильним мужчиною. Часто, дивлячись на нього, вона згадувала свою молодість, той час, коли Сигізмунд приходив на побачення з нею, такий же молодий і гарний. Як наглумилось над нею життя...

Найкращі роки прожити без друга, знати кожну годину, що він мучиться... І ось він вернувся, батько й чоловік. Сивий і суворий. На лобі, наче два шрами від шаблі, глибокі зморшки...

Батько вищий за нього. Він дужий. Раймонд почуває це по руці, що обняла його за плечі.

— Тату, любий! — тихо шепоче він.

★

Сара збентежено дивилась на них. Їй було ніяково за свою мимовільну присутність. «Он він який, цей таємничий Раймондів батько!.. А я ж це майже вгадала»,— радіючи з щастя своїх друзів, думала вона.

— Ядвіго Богданівно, я побіжу, а ви залишайтесь. Я скажу, що ви захворіли,— тихо мовила вона.

Ядвіга опам'яталась.

— Ага, майстерня... Зажди, Сарочко! Мені не можна лишатися — сьогодні ж Шпільман наказав нам з тобою їхати до Могельницьких. Якщо я не прийду, він мене вижене...— Вона обернулась до чоловіка і прошепотіла, наче виправдуючись: — Пробач, Зігмунде, я мушу йти. Мені треба самій приміряти і здати дороге замовлення. Я постараюсь вернутися як можна раніш... Ну... Раймонд усе тобі розкаже... Господи! Невже це правда, що ти повернувся!

На порозі вона ще раз обняла чоловіка і зачинила двері.

— Ця дівчина — ваша приятелька? — швидко спитав Сигізмунд сина.

— Так, батьку.

— Дожени їх і скажи матері, щоб про мій приїзд ні вона, ні ця дівчина нікому не говорили.

Раймонд зрозумів і швидко вийшов з кімнати.

Коли він вернувся, батько задумливо сидів коло стола, схиливши на руку сиву голову. Він подивився на сина і всміхнувся з суворою ніжністю. Раймонд стояв перед ним, не знаючи, що казати.

— Ви, мабуть, їсти хочете? — тихо спитав він нарешті.

— Хочу. Тільки не говори мені «ви».

Знову настало мовчання. Вони придивлялися один до одного. Син знав про батька багато чого, але батько про сина — нічого. Сигізмунда Раєвського тривожила ця невідомість. Чим жив і до чого прагнув цей рослий юнак? Які будуть у майбутньому їхні стосунки? Чи буде він йому другом і соратником, чи залишиться напівчужим, стороннім, від якого треба ховатися, як і від обивателів-сусідів? Як завжди, Раєвський повернувся обличчям до небезпеки:

— Сідай, синку, розкажи, як ви жили...

Раймонд сів за стіл, ніяково усміхаючись. Батько ди-

вився на його вродливе, з ніжними, як у дівчини, рисами обличчя і хмурився. Він шукав мужності в цьому обличчі і тільки в синіх очах на мить уловив щось бажане.

— З чого починати, батьку?

— Ти вчишся?

— Ні, вже три роки, як я закінчив міську школу. Далі вчитися не міг — у нас не було грошей. Мама хотіла, але я не міг погодитись, щоб вона шила по двадцять годин на добу. І я став працювати на цукроварні Баранкевича...

Тихо в кімнаті. Чути тільки, як відбиває свій розмірений крок годинник.

— Ти через мене не пішов сьогодні на завод?

— Ні... Я вже кілька місяців там не працюю.

— Чому?

Раймонд тривожно ворухнувся.

— Мене прогнали з заводу.

— За що?

Очі Раймонда звузились.

— Вони видали мені посвідку, що я звільнений за участь у пограбуванні складів...

Раймонд замовк, побачивши, як раптом зійшлися батькові брови.

— Але це неправда, батьку! Це мерзенна брехня! Ми тільки вимагали, щоб нам заплатили за шість місяців роботи. Робітники обрали делегацію до Баранкевича, молодь послала мене. Баранкевич кричав на нас, як на собак, і вигнав. Перед конторою нас ждав увесь завод. Ми розказали, як прийняв нас хазяїн. Ну, тут і почалось. Коли німецька охорона стала нас розганяти, ми роззброїли її і відняли кулемет. Примусили касира платити зароблені гроші по списках. Коли грошей у касі не вистачило, то одімкнули склад і наказали комірникові видавати по три мішки цукру кожному замість грошей. Ніякого грабежу не було! Ми з старими солдатами захищали вулицю від німецьких драгунів. Баранкевич устиг викликати їх з міста по телефону. Коли ми розстріляли всі стрічки, то розбіглись. Але кулемета німцям не залишили, ми заховали його в надійному місці...

Раймонд замовк. Батько задумливо крутив сивого вуса й усміхався.

— Що ж було потім?

— Потім німці цукор у всіх відібрали. Багатьох арештували, а інших Баранкевич прогнав, не заплативши ні копійки. Мені й іншим, хто був у делегації, адміністрація

заводу видала вовчі білети. Але я, батьку, не взяв ані фунта цукру. А Баранкевич не заплатив мені сто вісімдесят марок. Це за цілі півроку...

— Добре, синку! Ти мене з цими твоїми кулеметниками колись познайомиш. А тепер давай попоїмо, коли є що.

— Пробач, батьку, тільки оселедець...

Розділ третій

Величезні чавунні ворота парку не зачинялись — у них один за одним в'їжджали екіпажі. Біля під'їзду яскраво освітленого палацу Могельницьких безперервний рух — прибували запрошені. У вестибюлі лакеї знімали з них верхній одяг.

Біля входу у вітальню приїжджих зустрічали Стефанія і Владислав. Чорна бальна сукня облягала повну фігуру Стефанії, залишаючи оголеними плечі й руки. Її лице було радісно збуджене. Вона зустрічала гостей з такою привітною усмішкою, з такою люб'язністю, що дрібні шляхтичі, яких у першу хвилину брав острах перед розкішшю графського дому і блискучим товариством, ставали сміливіші і впевненіші.

Владислав був червоний від хвилювання й бажання справити враження справжнього аристократа; він хотів, щоб ця дрібнота, допущена сюди з політичних міркувань, одразу відчула в ньому графа Могельницького. Дрібномаєтним дворянам він неуважно подавав два пальці, великим поміщикам говорив кілька привітальних слів. І тільки коли з'явився князь Замойський з сім'єю, він кинувся назустріч.

З великої зали чути було звуки настроюваних інструментів.

— А ось і пан Баранкевич з дружиною! — шепнув Владислав Стефанії.

До них підходив величезний на зріст чоловік, настільки ж товстий, наскільки худа була його дружина, яку він вів під руку. З-під тісного накрохмаленого комірця його сорочки випирала гладка шия. Банькаті, вирячені очі з кров'яними жилками спинились на Стефанії.

— О-о-о! Вельможна пані сьогодні чарівна! Коли б я був на десять років молодший... ге... умм... да!.. — загримотів він пропитим басом.

Його дружина, пані Анеля, кисло усміхалась. Владиславові здавалось, що гудзики жилета цукрозаводчика зараз відлетять, не витримавши натиску величезного живота.

Баранкевичі пройшли у вітальню. Лакей доповів Стефанії, що прибув автомобіль з панами німецькими офіцерами. Владислав значуще подивився на Стефанію.

— Ти не забула, Стефо, що Едвард просив тебе не спускати з ока німців? Їх треба влаштувати в малій вітальні. Зібрати там панянок, котрі говорять по-німецьки, а головне — не шкодувати вина,— швидко промовив він.

— Знаю... Ось і вони. Я їх зустріну, а ти йди нагору до Едварда і попередь про їх приїзд... І хай Людвіга прийде мені допоможе. Всі вже питають про неї...

Владислав зник. Стефанія зустріла німців чарівною усмішкою. Поруч із Зонненбургом ішов не старий ще полковник, начальник гарнізону міста. За ними — три офіцери, серед них — Шмультке. Зонненбург відрекомендував їх Стефанії.

Полковник доторкнувся пещеними вусами до її руки.

— Вельми вдячний, графине, за люб'язне запрошення і дуже радий зустріти у вашій особі дружину одного з офіцерів німецької армії,— сказав він.

— Сподіваюсь, ваше превосходительство, ви не нудьгуватимете в нашому товаристві?

— О, що ви, що ви! — запротестував полковник.

Стефанія, оточена офіцерами, пішла до зали.

Зонненбург затримав Шмультке.

— Пане лейтенанте, ви поставили варту навколо двору?

— Так точно, пане майоре!

★

У кабінеті Едварда сиділо кілька чоловік. Тут були: Едвард, що напередодні повернувся з Варшави, отець Ієронім, князь Замойський, Баранкевич, вікарний єпископ Бенедикт і ще троє молодиків у цивільному.

Біля входу в апартаменти Людвіги сидів Юзеф. Коли, підтримуваний лакеєм, з'явився старий граф Могельницький, Юзеф шанобливо відчинив перед ним двері і зараз же зачинив їх перед самим носом лакея.

— Можеш іти. Я покличу, коли треба буде.

Син здивовано знизав плечима і почав спускатися зі сходів.

— А де цей бродяга Мечислав? Ти за ним наглядай, Адаме. От ще кара господня!..

Адам зупинився і невесело глянув на батька.

— З учорашнього вечора, після того як він побив Франціску, я не бачив його. Кажуть, що пішов на фільварок до солдатів.

Коли увійшов батько, Едвард устав.

— Ну, тепер, здається, всі зібрались. Поки там, унизу, будуть веселитися, ми встигнемо де про що поговорити. Познайомся, батьку,— сказав Едвард, коли Казимир Могельницький зупинився перед незнайомими молодиками, які встали йому назустріч.

— Капітан Врона,— відрекомендувався один з них, блідий, з запаленими очима.

— Лейтенант Варнері,— сказав другий, стрункий, голубоокий.

— Поручник Заремба,— похмуро пробасив третій, кремезний, з коротко підстриженими вусами.

В кімнату поквапливо увійшов Владислав.

— Едварде, приїхали німці — полковник, кілька офіцерів... Людвіга зійшла вниз. Чуєш, грають туш? Усі твої накази виконані. Ти дозволиш мені залишитися тут?

— Ні. Іди вниз розважати гостей. Через півгодини прийдеш,— сухо відповів Едвард.

Владислав незадоволено скривився, але повернувся по-військовому і вийшов. Сьогодні вранці він був «підвищений» в чин підпоручника і призначений командиром взводу в польському легіоні, що його формував Едвард.

— Отже, якщо панство дозволить, я почну,— сказав Едвард, коли всі посідали.

Знизу доносились звуки мазурки.

— Післязавтра ми вирішили виступити. Довше ждати не можна. Австрійці тікають на батьківщину і кидають усе. Сьогодні нам стало відомо про революцію в Німеччині. Наше становище надзвичайно трудне. Німці відходять, а їх переслідують партизанські загони. Вони незабаром вдеруться сюди. Пан Зайончковський каже, що в них на селах уже починається... Як вам відомо, сьомого листопада в Любліні організовано польський уряд з пепеесівцем Дашинським на чолі.

Баранкевич зробив нетерплячий жест рукою.

— Це не дуже страшно,— заспокоїв його Едвард.— Правда, Дашинський наобіцяв у своїх деклараціях загальне, пряме, таємне й рівне виборче право, восьмигодинний робочий день і навіть передачу землі селянам,— глузливо говорив Едвард,— але все це необхідні на сьогоднішній день декорації. Їх нам легко відкинути, коли ми матимемо силу. Поки що, дякуючи деклараціям Дашинського, мужики самі охороняють маєтки: народна власність, куди ж пак. Важливо одне: щоб збройна сила була в наших руках. У нашому розпорядженні поки що сотня людей. Цього досить, щоб захопити місто. Австрійський гарнізон міста розтав. Єдина сила — ескадрон німецьких драгунів... Але ми з німцями домовимося. Тим більше що у них самих незабаром не лишиться жодного солдата.

— Відкіль ви взяли цих сто чоловік? — зацікавився єпископ, висохлий, як мощі, дідок, що машинально перебирав пальцями чотки.

Досі він тримався німецької орієнтації і тепер хотів випитати, наскільки реальний весь цей замір, до якого його так наполегливо тягнув отець Ієронім.

— Це — частина солдатів розформованого польського легіону австрійської армії і члени місцевої польської військової організації. Ну, потім — молодь з хороших родин... На другий день, як захопимо місто, у нас буде втроє більше... Пан Дашинський обіцяє надіслати, коли буде потрібно, загін організованої ним народної міліції...

— Ге... умм... да! — погрозливо закашляв Баранкевич.— Ненавиджу всіх цих соціалістів та інших шарлатанів!.. «Народна міліція»! Скажіть на милість! Щодо мене, то мені приємніше слово «жандарм».

— Дякую за комплімент,— озвався з свого кутка капітан Врона, скрививши лице гримасою, що заміняла йому усмішку.

Коли Врона усміхався, здавалось, що це мрець вишкіряє зуби,— такі нерухомі були його лице і мутні очі. Після перевороту Врона мав стати шефом жандармів.

— Хто ж буде міським головою? — спитав єпископ.

Едвард поблажливо усміхнувся.

— Влада буде наша, штабу округу. А в магістраті сидітимуть маріонетки, як-от адвокат Сладкевич... Тижнів через три ми зберемо півтори-дві тисячі солдатів. Це буде вже маленька армія...

Єпископ лагідно перебив його:

— Ви думаєте, що цього досить?

Капітан Врона тихо шепнув Варнері:

— Цей сушений глист не такий уже й дурний...

Старий Зайончковський рвучко встав із стільця.

— Мені здається, його преосвященство не розуміє всієї серйозності моменту. Якщо ви, жителі міста, де завжди стоїть який-небудь гарнізон, почуваєте себе порівняно безпечно, то нам у наших маєтках доводиться буквально не спати ночами! Адже навколо скрізь мужики. На десяток українців — один поляк... Ці хлопи сплять і бачать, як би їм з'єднатися з партизанами...

— Правдивіше, одібрати у нас землю,— доповнив Замойський,— національне питання тут тільки додаток.

— Земля — селянам, заводи — робітникам, панів — до стінки, а ксьондзів — на шибеницю... Здається, так у них? — спокійно промовив Врона.

— Не будемо відхилятися, панове! — зупинив його Едвард.— Отже, післязавтра ми займаємо міську комендатуру, управу і вокзал. Оголошуємо воєнний стан і набір добровольців. А потім побачимо, як повернеться діло.

Єпископ саркастично усміхнувся.

— Хай пан граф мені пробачить, що я його перебиваю. Але я хочу дещо уточнити,— тихо промовив він і, переставши перебирати чотки, вп'явся своїми пацючими очима в Едварда.— Тільки-но пан Зайончковський сказав, що я не враховую всієї серйозності становища...— У влесливому тоні, яким були сказані ці слова, було чимало отрути.— Але я думаю, що не я цим грішний. Я тридцять п'ять років служу богові в цьому краю, і мені пора знати справжнє становище. Я не воїн, а тільки смиренний проповідник божого слова. І мені з отцем Ієронімом навіть не місце на цій нараді. Але служителі церкви приходили іноді на військові наради, щоб попередити запальних воєвод про небезпеку, перед якою вони опиняться в своїх походах... Ви всі ревні католики. Я, як ваш пастир, повинен сказати, що я думаю про все це.— Єпископ зробив промовисту паузу.— Не забувайте, панове, що ми з вами живемо на самому російсько-австрійському кордоні. Зараз цього кордону не існує. Ті українці, котрі були в Росії, вже знають, що таке революція. Ви, сподіваюсь, не забули, як вони палили своїх поміщиків. Німецька окупація на деякий час придавила їх. Другі українці, що живуть тут же поруч, у Галичині, не зробили цього лише тому, що божою милістю царював австрійський імператор і в

нього була армія, яка підтримувала порядок... Тепер уже нема ні імператора, ні армії. Ви збираєтесь узяти до своїх рук владу в краю, де дев'ять десятих населення — українці. Пан Едвард читав мені листи графа Потоцького і князя Радзівілла. Їхні маєтки й заводи розкидані по всій Волині і Поділлю. Вони також створюють свої загони і збираються захопити владу. Вони ждуть вашої допомоги... Що це означає, панове? Це означає, що Польська держава, ще не народившись, уже думає про війну з Україною і Білорусією. Адже вам там доведеться воювати з усім населенням, яке буде боротися проти вас, як проти іноземних окупантів і як проти поміщиків... Тепер зважайте, чи може молода держава піти на цю, пробачте за гостре слово, авантюру, не рискуючи загинути? Коли ми в самій Польщі маємо національну більшість, яку можна підняти на оборону своєї вітчизни від москалів і хлопів, то як ви піднімете українців і білорусів проти українців і білорусів, за польських поміщиків? Сам бог бачить, що моя мрія — це перемога католицької церкви в усьому світі! Але, панове, ми не діти. І ми повинні знати, що німцям для окупації України потрібно було триста двадцять тисяч солдатів! А ви тільки через місяць сподіваєтесь мати дві тисячі... Я гадаю, панове, що нам треба пожертвувати інтересами Потоцьких, Радзівіллів, Сангушків та ще п'ятьох-шістьох магнатів і зміцнювати Польське королівство там, де в нас є підпора...

Князь Замойський, імені якого єпископ дипломатично не назвав серед магнатів, люто прикусив губу.

— Ге... умм... да! — прохрипів Баранкевич, стукнувши себе кулаком по коліну (він ледве стримував лють). Баранкевич звичайно лякав співбесідників своїм оглушливим прокашлюванням, яке він незмінно закінчував вигуком «да».— Прошу пробачення, ваше преосвященство! Значить, ви мені радите кинути свій завод і втікати до Варшави? І те саме зробити всім нам, що тут сидять? Залишити наші маєтки, все майно, приїхати жебраками у Варшаву і «зміцнювати» там Польське королівство? Дякую! Але ми думаємо інакше! Ми будемо боротися до останнього подиху... Але щоб ми добровільно віддали все своє майно оскаженілій мужві! За кого ж ви нас тоді маєте?

Єпископ презирливо стиснув губи.

— Пан Баранкевич дивиться на сьогоднішні події з висоти свого заводського димаря, з якого видно тільки на

п'ять кілометрів навколо, і інтереси Польщі як нації йому чужі.

— Але хіба не ідеал кожного шляхтича — велика Польща від моря до моря? — крикнув Заремба, схоплюючись на ноги.

Єпископ навіть не обернувся в його бік.

— Поганий приклад, пане поручнику! Велика Польща тисяча сімсот сімдесят другого року, коли вона володіла частиною України, Литвою і Білорусією (до речі, кордони Польщі навіть тоді були далеко від Чорного моря), саме й загинула через те, що кожний повіт думав тільки про себе, кожний воєвода захоплював якнайбільше земель, щоб прилучити їх до своїх володінь; через те, що ні один магнат не думав про державу як про таку, а тільки про власні інтереси... Щось подібне ви збираєтесь повторити,— холодно відказав єпископ Зарембі.

— Дивно, але його преосвященство не заперечував, коли німці окупували Україну,— сердито буркнув князь Замойський.

— Це була реальна сила... Зараз валяться імперії, падають корони... Росія в огні. І нам, якщо ми не хочемо загубити себе, треба бути обережними. Я за те, щоб укріплюватись там, де є підпора! Я — за обережність! Бог свідок, що якби у вас була сила, то я благословив би вас на винищування проклятих більшовиків не тільки в Польщі... Я іду, але хай панство пам'ятає, що в нас тут, у себе вдома, є чимало людей, які вже копають нам могилу. Пам'ятайте, що навіть у Польщі, крім уряду Дашинського, є подекуди вже і Ради!

Єпископ устав і, вклонившись усім, вийшов. Отець Ієронім, що не озвався за весь час жодним словом, також устав і вийшов слідом за ним. Вони вийшли чорними сходами, стараючись, щоб їх не помітили. Мовчки пройшли в парк, де стояла закрита коляска єпископа, мовчки сіли в екіпаж. Тільки коли під'їжджали вже до міста, єпископ обернувся до отця Ієроніма і тихо сказав:

— Ви, звичайно, повернетесь туди, отче Ієроніме? Ну, то ви завтра заїжджайте до мене і розкажете про все. Намагайтеся вплинути на графа, щоб він не захоплювався пропозиціями Замойського і Потоцького. Всі створені ним загони повинні залишитися тут, а не йти в глиб України... Потім я чув, що вчора у вас були місцеві ксьондзи... Я думаю, іншим разом ви зберетеся при мені. Я пробуду в місті днів десять. Ви, звичайно, знаєте, що

мене переводять у краківське єпископство? Але поки я тут, прошу без мене нічого не робити... Пам'ятайте, отче Ієроніме, якщо вся ця затія провалиться, вам не бути вікарним єпископом. Тому не слід нехтувати моєю допомогою і порадою... Не забувайте, що обережність — сестра мудрості!

Отець Ієронім кусав губи. Він почував себе в становищі школяра, якому крутять вуха, спіймавши на гарячому. «Відкіль цей старий лис усе знає? Ну, з цим дияволом у сутані треба бути обережнішим!»

Екіпаж зупинився коло дому місцевого ксьондза. Отець Ієронім відчинив дверці, допоміг єпископові вийти.

— Хай благословить вас бог! — сказав єпископ, прощаючись.— Кучер відвезе вас назад.

★

А в їдальні лилось вино, дзвеніли бокали.

Тут багато пили і їли. Говорили всі разом, не слухаючи одне одного. Гарячкували, сперечались, доводили.

Лакеї падали з ніг.

Юзеф з болем у серці дивився, як з'їдаються п'ятнадцять тисяч марок, видані графом Едвардом.

Підстаркуваті дами розташувались на канапах у вітальнях і невтомно перемивали кісточки своїх знайомих.

У спортивній кімнаті коло Владислава зібрались молодики. Поручник Заремба після промови, повної патріотичних закликів, почав записувати добровольців. Усі кандидати були вже заздалегідь намічені. Кожний із завербованих діставав призначення та інструкцію. Ящики із зброєю були вже привезені, і завтра ввечері цю зброю мали роздати. Дехто боявся, але не показував цього. Владислав хвастав вийнятим із шафи мундиром з офіцерськими нашивками, перероблених для нього з братового мундира. Після запису, щоб піднести дух, заспівали «Єще Польська не згінела» і юрбою посунули до зали.

Німці грали в карти в кабінеті старого графа. Їх старанно пригощали вином. Стефанія часто з'являлася там, щоб перевірити, чи достатньо на столі вина і чи офіцери, як і досі, захоплені грою. Помітивши, що вина залишилось небагато, вона сказала Владиславові:

— Звели подати в кабінет бургундського.

Владислав уже багато випив і був дуже збуджений. Перша служниця, яка потрапила йому на очі, була Геля.

— Біжи швиденько в погріб і принеси кошик бургундського! Скоро!

— Я не розуміюсь на винах, ясновельможний пане. Я попрошу батька, він принесе.

Владислав раз та другий сковзнув поглядом по фігурі дівчини.

— Треба зараз же! Ходімо, я сам виберу.

Спустившись у погріб, Владислав обережно замкнув за собою двері. Геля йшла попереду з свічкою і нічого не помітила.

Наставивши повен кошик пляшок, вона нахилилась, щоб підняти його. Але Владислав рвучко штовхнув дівчину і повалив її на підлогу.

Бенкет нагорі тривав...

Владек обережно прочинив двері погреба — нікого. Він виніс кошик з пляшками на сходи, причинив двері і, боязко озираючись, став замикати їх на ключ. Йому здалося, що нагорі хтось ходить. Бічними дверима він югнув у двір, залишивши ключ у замку. Немов шкодливий собака, пробрався в буфетну й одним духом вихилив склянку портвейну.

В кутку буфетної сиділо двоє гостей, які почували себе ніяково на цьому вечорі. Це були власник швейних майстерень Шпільман — маленький, верткий чоловічок, і директор комерційного банку Абрамахер — флегматичний товстун з чималою лисиною. Вони не помітили Владислава і розмовляли далі.

— Ви розумієте, пане Абрамахер, як це все мені образливо? Коли мій Ісак захотів записатися, то йому сказали, що «жидів» не приймають. Це, бачите, польська армія!

— Ну, і що ж?

— Ісак обурився. Я піймав Баранкевича і кажу йому: «Слухайте, я дав на це діло десять тисяч марок, я дам ще триста комплектів військового обмундирування! Але хіба Ісака не можна влаштувати каптенармусом або на якунебудь офіцерську посаду по господарській частині? Він, слава богу, закінчив комерційне училище і не дурніший за цих панків, у яких нема ні копійки в кишені! Хіба, кажу, пристойно так ставитись до союзників тільки тому, що вони євреї?»

— Ну, і що ж?

— Ну, Баранкевич усе влаштував. Ісака зарахували по господарській частині. Тільки офіцера йому все-таки не дали. Поки що він — сержант. Але це байдуже! Ісак — розумний хлопець, і якщо все буде гаразд, то він таки да буде офіцером! Хай це мені коштуватиме ще десять тисяч!

Абрамахер помітив Владислава і штовхнув Шпільмана в бік. Вони заговорили пошепки.

— То ви гадаєте, пане Шпільман, що вони захоплять владу?

— А як ви гадаєте, для чого все це робиться?

— Ну, і як ви на це дивитесь?

— А як мені дивитись, пане Абрамахер? Я думаю, що й ви погодитесь, що краще пани, ніж Радянська влада? Адже коли голота поб'є панів, то ні вам, ні мені вона нічого не залишить. І хто знає, може, й голови... Я дізнався, що серед моїх робітників уже такі балачки були вчора: хай тільки прийде Радянська влада, ми цьому кровопивцеві Шпільману все пригадаємо... Тьху, паскудство! Я цих старців годую, і от тобі подяка — «кровопивець»! Чи є ж, скажіть, справедливість на світі?!

— Ви знаєте, хто це сказав? — спитав Абрамахер.

— Ну, як же! У мене є свої люди. Казала Сарка, дівчисько чоботаря Міхельсона. Він, здається, живе у вашому домі? Я, звичайно, цю погань завтра ж вижену! Але хіба вона тільки одна? І треба було австрійцям заварювати цю кашу! Здається, порядний народ, і на тобі — революція!

Абрамахер нетерпляче перебив його:

— То ви завтра заберете в мене іноземну валюту з вашого рахунку? Я думаю, все це треба заховати подалі. Поки що, на жаль, її не можна нікуди ні перевести, ні вивезти... То ви поспішіть, а то хто його знає, що з цього вийде! Майте на увазі, що цей Могельницький може накласти лапу і на наш банк. Чому б і ні?

— Ви — золотий чоловік, пане Абрамахер! Ви бачите крізь землю на чотири аршини. Вірте мені: коли б знайшовся такий ідіот, щоб купив у мене мої майстерні й будинки, то я б, не кліпнувши оком, сьогодні ж продав би! І за півціни, їй-богу! Отаке паскудне становище!..

★

Повертаючись у палац тим самим чорним ходом, отець Ієронім почув за дверима погреба приглушені зойки. Він зупинився.

— Відчиніть! Ради бога! Я боюсь.

Це кричала жінка. Ключ стримів у замку. Отець Ієронім повернув його. В темряві переляканій Гелі здалося, що вона побачила чорта.

— Єзус Христус! Свєнта Марія! Рятуйте! — істерично закричала вона.

— Що з тобою, дитино моя? Не бійся! Хіба ти не впізнаєш отця Ієроніма?

Безладні слова Гелі сказали йому все. Він узяв дівчину за руку.

— Ходімо зі мною...

Він постукав у двері горішнього поверху, і йому відчинила Стефанія, що якраз була тут.

— Що сталося, отче Ієроніме? — злякано спитала вона, побачивши спотворене обличчя Гелі.

— Пробачте, графине, я повинен поговорити з цією дитиною наодинці. Дозвольте зайти у ваш будуар?

— Будь ласка, але що сталося?

Отець Ієронім застерігаюче махнув їй рукою, ввів Гелю в кімнату, посадив на канапу й вернувся до Стефанії, зачинивши за собою двері.

— Трапилась дуже погана історія. Треба зробити так, щоб про неї ніхто не довідався. Пройдіть у свою спальню і послухайте. Ви мені ще будете потрібні,— швидко шепотів отець Ієронім.

— Так, дитино моя, те, що ти розказуєш, жахливе, якщо ти говориш правду. Тепер послухай мене, дочко моя. Ти хочеш розказати про це батькам? Не треба цього робити! Ти сама себе занапастиш. Пани виженуть твоїх батьків на вулицю, а тебе посадять у тюрму за наклеп. Адже ти сама сказала, що вас з графом ніхто не бачив. Послухай мене, свого духовного отця. Сам бог сказав прощати кривди ворогам своїм! І тобі багато що проститься за твій християнський вчинок, коли ти забудеш про все... Якщо ти даєш слово мовчати, я скажу про твою кривду графині Стефанії. Вона — добра католичка і не пошкодує золота, щоб хоч трохи спокутувати перед богом провину твого напасника. Клянись же, дитино моя, ім'ям пресвятої Марії, що ти нікому про це не скажеш. Повір, що я бажаю

тобі тільки добра. Я вимолю для тебе благословення. А безчесний чоловік не втече від божої кари!

Очі отця Ієроніма гіпнотизували Гелю, і вона ледве чутно прошепотіла:

— Я не скажу.

Отець Ієронім лагідно поклав свою важку руку на її голову, пошепки проказуючи молитву.

В сусідній кімнаті Стефанія, палаючи від сорому, що їй з ласки отця Ієроніма доводиться відігравати в цій пригоді двозначну роль, вибирала із своєї шкатулки дрібні золоті речі...

*

Цілий вечір Людвіга була в піднесеному, радісному настрої. Загальна увага, захоплення, усвідомлення своєї вроди, щастя від близькості Едварда, хвилююче почуття, що вона — перша в цьому галасливому товаристві, паморочили їй голову. Молоді пани найкращих родин вважали за честь запросити її на мазурку або краков'як. І вона танцювала до паморок бурхливі національні танці, викликаючи захоплення і сивоусих стариків, і молодих панів.

— Вона чарівна! — зауважив Варнері, не зводячи захопленого погляду з танцюючої Людвіги.

Він сходив з капітаном Вроною до зали в нижньому поверсі, залишивши Едварда з князем Замойським. З останніх сходинок видно було всю залу.

— Жінки — не моя стихія, мосьє Варнері! Пучка кокаїну хвилює мене більше, аніж усі оці патентовані красуні,— страшенно калічачи французькі слова, відповів Врона.

Варнері гидливо скривився.

— Про смаки не сперечаються... Як ви вважаєте, зручно буде, коли я запрошу її на тур вальса? Не буду критися, я майже закоханий!

— Я думаю, запросити можна, коли вам уже так нетерпеливиться. Але пам'ятайте, для сторонніх ви — гувернер меншого сина Замойського... Бажаю успіху! Хоч це і безнадійно,— мляво промовив Врона.

★

Присадкуватий вахмістр настирливо домагався від Юзефа, щоб він викликав лейтенанта Шмультке. Старий, бачачи, що вахмістр увійде і без дозволу, пішов доповісти.

Через кілька хвилин з'явився Шмультке під руку з Стефанією. Обер-лейтенант був напідпитку. Побачивши вахмістра, він сердито ворухнув вусами а-ля Вільгельм.

— У чому річ, Зуппе! Я ж сказав, щоб мене дрібницями не турбували.

Шмультке не випускав руки Стефанії, і вона не квапилася йти. Вахмістр не наважувався говорити при ній, але вуса лейтенанта так загрозливо ворушились, що він поспішив одрапортувати:

— Насмілюсь доповісти, пане обер-лейтенанте, що мною затриманий на фільварку вже колись арештований вами Мечислав Пшигодський, який називає себе полоненим і який втік разом з іншими арештантами під час наскоку дезертирів на вокзал...

— Арештований — і прекрасно! Міг про це доповісти й завтра.

Вахмістр нерішуче переступив з ноги на ногу.

— Але цей чоловік підбурював солдатів... Крім того, на фільварок прийшов п'яний денщик пана майора і приніс взятий відкілясь кошик з вином. Він почав розказувати солдатам, ніби він знає, що в Німеччині сталася...— вахмістр затнувся і так і не вимовив страшного слова.

Шмультке пустив руку Стефанії.

— Що таке?

— Тоді цей полонений став підбурювати солдатів арештувати панів офіцерів.

— Годі! А де ти був? Пробачте, графине, я мушу піти.

Стурбована Стефанія поспішила нагору до Едварда. Нашвидку розказала Юзефові, що сидів коло дверей, про арешт його сина. Старий швидко спустився вниз.

Вислухавши Стефанію, Едвард спитав Врону, який тільки що ввійшов:

— Другого сина старого Юзефа ви завербували?

— Ні. Це чудний суб'єкт. Уранці на мою пропозицію він відповів, що навоювався і з нього досить.

Казимир Могельницький, що не залишив синового кабінету, прокинувся від своєї напівдрімоти:

— Треба, щоб Шмультке не випустив цього негідника з своїх рук... Кха-кха-кха... Взагалі підозріло, звідки він узявся.— Він знову закашлявся.— Адже цей тип здатний на всякий злочин. Я тільки сьогодні взнав, що він тут. Він, виявляється, побив Франціску. Я прошу тебе, Едварде, вжити заходів!

— Заспокойся, батьку, німці і без нас запроторять його куди слід. Нам кінець кінцем уся ця історія на руку... Денщик, видно, читав крадькома у майора секретні папери, і добре, що солдати знають про революцію. Нічого, Стефо, все це дурниці! Ходімо, князю, на хори, подивимось, як веселиться молодь,— відтіль усе прекрасно видно.

★

Весь цей вечір Франціска працювала в кухні. Її не пустили прислуговувати гостям: у неї були два величезні синяки на обличчі. Коли Юзеф сказав їй про арешт чоловіка, вона спочатку розгубилась, а потім сердито заторохтіла тарілками.

— Ну й нехай! Яке мені діло? Не чоловік він мені! Провались воно, таке життя! Нехай його навіть повісять, мені не жаль.

Сльози не давали їй говорити. Їй було жаль себе, своєї понівеченої молодості. Згадались усі кривди, образи, які вона терпіла в цьому домі. І найбільшою все ж була образа на Мечислава, що побив її того ж дня, як приїхав. І якими тільки ганебними словами не називав він її! Сльози потекли ще рясніше. Було жаль себе, жаль його. Що він там накоїв? Чим це кінчиться? І тому, що Мечиславові загрожувала біда, їй було тривожно. Вона не хотіла признатися, що їй страшно за його долю, що він і досі їй дорогий.

★

Стефанія з жалем дивилась на Франціску. Покоївка, стримуючи сльози, збентежено бгала кінець фартуха.

— Я навряд чи зможу щось зробити. Старий граф дуже не любить твого чоловіка. І взагалі зараз такий час...

— Ви все можете, ясновельможна пані. Прошу вас!

Вам варто тільки поговорити з паном офіцером, і він його випустить,— благаюче шепотіла Франціска.

Стефанія зробила заперечливий жест.

— Ні, я не можу зараз говорити лейтенантові про це! І до того ж мені дивно: чоловік тебе б'є, а ти...

— Ну що ж! Б'є — значить, любить.

— Он як! — Стефанія догадувалась, яку роль відігравав старий граф у цій справі, і тому не вважала можливим говорити далі. Потішивши покоївку невиразною обіцянкою, вона з коридора, куди її викликала Франціска, повернулась до зали.

★

...Гелю морозило, і вона куталась у ковдру.

Стривожена мати сиділа поруч.

— Може, послати по лікаря, моя дитинко?

— Нічого, мамо, пройде. Я трохи застудилась. Залиш мене саму...

★

— Ну, тепер ти від мене не втечеш, каналія, як перший раз! Так ти кажеш — арештовувати офіцерів? Поки що ми маємо змогу вкоротити твоє собаче життя... Отже, відповідати на запитання, а як ні, то...— Шмультке стукнув дулом парабелума об стіл.— Ім'я, прізвище?

— Пшигодський Мечислав.

★

У великому залі танцювали мазурку. Хвацько пристукували закаблуками пани, плавно ковзали жінки.

— Я зачарований вами, графине!

Людвіга усміхалась. Вона дивилась через плече Варнері на хори, де стояв гордовитий і стриманий Едвард. А лейтенант думав, що вона усміхається до нього...

— Нєх жиє велика Польща від моря до моря! Нєх жиє велике дворянство польське! Смерть нашим ворогам! — кричав Владислав, що зовсім утратив від вина голову.

— Віват! — у відповідь йому гула зала, приглушуючи на мить оркестр.

Розділ четвертий

— Тате, дивись, сонечко в гості прийшло! — Мойше ловить рученятами золоті зайчики на брудній долівці.— Тате! Я тобі принесу трошки сонечка... Воно втікає, не хоче...

Мойше мружить оченята. Самотній промінь заглянув йому в лице. Він знає: сонце зараз ляже спати, тоді буде зовсім темно. Зараз дідусь і тате швидко-швидко застукають молотками. Вони завжди так роблять, коли сонечко лягає спати, бо в них немає гасу. А їм треба шити чоботи. Завтра прийде сердитий дядя з великим ножем на поясі і кричатиме на дідуся. Мойше не знає, про що дядя говорить з дідусем, а дідусь знає і теж говорить йому щось незрозуміле. Дідусь усе знає. Про що б Мойше його не спитав, завжди відповість... От бабуся вже запалює тріски під триногами. Скоро будемо їсти! Мойше згадує, що він уже давно голодний. Давно вже не їв нічого смачного. Все квасоля без олії. Коли бабусі набридне варити її? Може, тьотя Сара принесе йому яблуко або цукерок? Мойше любить цукерки і тьотю Сару. Тьотя Сара ласкава, хороша. Вона завжди грається з Мойше, коли не шиє. Він бачив той будинок, де багато тіток щось шиють... Очі в тьоті Сари великі-великі! Чорні, як вакса. І в них Мойше бачить самого себе... У Мойше теж є свій куточок — під столом. Тут усе його багатство: ослінчик, клаптики шкіри, маленький молоточок — подарунок тате, дерев'яні цвяшки. Мойше теж шиє чоботи, тільки іграшкові.

Під столом у Мойше гарно. Тут він нікому не заважає, і маме не кричить на нього, що він лазить під ногами. Тате й дідусь працюють у другому кутку, під віконцем у стелі. Відтіль сонечко приходить у гості дуже рідко, і приходить ненадовго. Мойше не встигає погратися з ним, як його вже нема.

Ще в кутку піч,— там маме і бабуся. Ще в другому кутку ліжко. Бабуся спить на печі. Тьотя Сара спить на скрині. Дідусь — на ящику з шкірою. Тате й маме — на ліжку, а Мойше з усіма по черзі. В хаті чотири кутки, а йому чотири роки. Тате вчора казав дідусеві... Мойше не встиг згадати, що сказав тате. Двері рипнули. А-а-а! Тьотя Сара! Мойше аж підстрибнув від радості.

Він уже обхопив руками коліна тьоті Сари. Зараз він довідається, чи принесла вона йому гостинців... Мойше знає, де найкраще сидіти ввечері,— на колінах у тьоті

Сари! У неї довгі, важкі коси. Кінчики їх пухнасті, і так приємно лоскотати ними носика.

Швидко стукають молотки... Вечір скоро закриє вікно чорною шапкою. Тільки вогник під триногами освітлюватиме кімнату.

Маме ріже хліб. Тате й дідусь миють руки.

— Чого ти мовчиш, Сарочко? — спитав тате.

— Мене Шпільман вигнав з майстерні.

— За що? — крикнули всі майже разом. Тільки Мойше мовчить.

— За те, що я назвала його кровопивцем.

Мойше не знає, що таке «кровопивець», але це, мабуть, щось страшне.

— Що ж, ти думала, що він тобі за це платню збільшить? — Голос у маме сердитий. Вона не любить тьотю Сару.

— По-твоєму, Фіро, я повинна була мовчати? Він щомісяця зменшував нам заробіток, примушував працювати по чотирнадцять годин на день. Сам багатів, а в нас копійки відбирав. Гадина противна!

— Що ж тепер робити? Ми думали твоїми грішми на той місяць за квартиру заплатити Абрамахеру,— злякано сказав дідусь.

— Яке їй до цього діло? Вона живе своєю головою, у неї свій гонор... Трохи-трохи не вельможна пані! Вона дозволяє собі грубіянити хазяїнові, а завтра їй їсти нічого буде. Чи ти сподіваєшся, що тебе брат з батьком годуватимуть? — кричить маме.

Мойше злякано дивиться на неї. Вона худа, ніс у неї гострий. Маме завжди хворіє і завжди сердиться.

— Не треба сваритися, Фіро. Якщо в хаті нещастя, то від сварки воно не зменшиться.

Це каже дідусь. Він любить тьотю Сару і Мойше. Дідусь старенький. Борода в нього довга, біла. Брови сердиті, а очі добрі. Дідусь завжди сидить згорблений, того й спина у нього крива.

Хтось стукає в двері. Ось вони відчиняються, і Мойше бачить поважного дядю Абрамахера. Всі теж дивляться на нього і мовчать.

Нарешті дідусь заговорив:

— Добрий вечір, пане Абрамахер! Сідайте, будь ласка! Фіро, засвіти свічки.

Мойше хочеться спитати дідуся: хіба сьогодні субота? Але він боїться поважного дяді.

— Я зайшов спитати вас, Міхельсон: думаєте ви платити за квартиру, чи я муситиму вдатися до інших заходів? — сказав поважний дядя.

— Ви вже заждіть трохи, пане Абрамахер. Заплатимо обов'язково! Тільки грошей зараз немає. Жодної марки! Самі знаєте, тяжко зараз жити бідній людині. Що заробиш, те проїси. От думали, Сара одержить платню, та її пан Шпільман звільнив...— тихо відповідає дідусь.

Дядя подивився на тьотю Сару. Він схожий на гладкого кота, що сидить на тину і чатує на горобців. Хитрий кіт! Здається, що він спить, а він усе бачить. І тільки горобець сяде на тин, він його — хап лапою!.. І вуса в дяді, як у кота.

— Мене все це мало цікавить. Я питаю: коли ви заплатите за квартиру?

Він надіває шапку. Швидше б уже йшов!

— Якщо завтра ви не заплатите за всі чотири місяці, всього шістдесят марок, то післязавтра ви вже будете квартирувати на вулиці.

— Як на вулиці? Уже ж зима! Бійтесь бога, пане Абрамахер! Є ж у вас серце! Ви ж теж єврей! — заплакала бабуся.

— Я насамперед — хазяїн дому. Для бога й бідних євреїв я жертвую щомісяця трохи більше, ніж ви мені винні. Але якщо ви думаєте, що єврей євреєві не повинен платити за квартиру, то ви дуже помиляєтесь,— каже дядя.

— Яка там квартира? Це ж домовина! — закричав тате так, що Мойше здригнувся.

— Ха! Домовина? А ви за п'ятнадцять марок у палаці жити хочете?.. Ну, я все сказав. Завтра щоб гроші були! Крім того, взагалі підшукайте собі інше приміщення. Я не хочу держати в своєму домі невдячних грубіянів.— І дядя повернувся до дверей.

Маме кинулась за ним.

— Заждіть, пане Абрамахер! Не гнівайтесь на чоловіка за його слова. Ми люди невчені, може, й не вміємо сказати як треба. Ви вже вибачайте, пане Абрамахер! Звичайно, ми заплатимо!.. А може, частину грошей ми відробимо вам чим-небудь? Ви, наприклад, наймаєте ж прачку? То я можу вам прати білизну... Може, щось треба пошити пані Абрамахер і дочкам, то Сара може це зробити,— жалібно просила поважного дядю маме.

Дядя ще раз подивився на тьотю Сару й відповів:

— Хай буде так, я пожду кілька днів... Нехай вона,— він показав пальцем на тьотю Сару,— завтра прийде до мене в контору. Може, для неї знайдеться робота... Але гроші ви все-таки готуйте...— І поважний дядя пішов.

Мойше дуже хочеться показати йому вслід язика, але, якщо маме побачить, вона знову намне йому вуха, як уранці, коли він прив'язав котові до хвоста коробку з цвяшками.

★

Тільки пізно вночі повертався Сигізмунд Раєвський у маленьку кімнатку. Ядвіга тривожно стежила за ним. Вночі, обнімаючи його, шептала:

— Я тебе так мало бачу... Знову, Зігмунде, все як тоді! Неспокійно в мене на серці — боюсь я за тебе! Така вже мені, мабуть, доля судилася... Коли вернувся, щастю своєму не вірила. Адже скільки років — зрозумій, Зігмунде, стільки років! — сама без тебе...

Сигізмунд мовчки поклав свою велику руку на її плече. Цей дотик був для неї дорожчий за ласкаві слова. Не вмів він говорити цих слів і раніш. Але вона знає, як палко й ніжно може кохати він. В її пам'яті ожила їх перша зустріч на нелегальних зборах у Варшаві. У нього вже тоді була партійна кличка — товариш Хмурий. Вона виходила з цих зборів членом соціал-демократичної робітничої партії Польщі. До самого дому провів нового товариша високий слюсар водопроводу, член комітету товариш Хмурий. З тієї ночі почалась їхня дружба, а потім кохання...

— Мені страшно подумати, Зігмунде, що вас можуть відняти у мене. Я кажу — вас, бо хлопець став твоєю тінню. Він не зводить з тебе очей... Я знаю, що інакше й не може бути. Але зрозумій, як воно для мого серця. Де б я не була, що б не робила — тільки й думки про вас! Я так намучилась, стільки пережила, що не знесу цієї втрати...

Наче зупиняючи її, Сигізмунд стиснув пальцями її плече.

— Так не можна, Ядзю! Я розумію все. Я теж знаю, що таке біль. У матері воно, звичайно, сильніше. Втратити — це жахливо. Але що ж робити? Ти ж була в партії.

Ти добре знаєш, що коли вже почався бій, то мета одна — розгромити ворога за всяку ціну.

Він відчув на своїх грудях її голову і мокру від сліз щоку. Вона слухала його, розгублена і обеззброєна.

— Я не хочу зараз осуджувати тебе за відрив од партії. Буває, що слабі не витримують тягаря боротьби. Не всі у ці роки вдержали в руках партійний прапор. Деякі відійшли — всі свої турботи й думки віддали сім'ї. Для них загибель сім'ї — їхня загибель. Але хіба ж можна все життя вмістити в цю кімнату? Подумай, Ядзю! Ти повернешся до нас, моя дорога, і в цьому знову знайдеш щастя... Хоч би що сталося з нами, у тебе завжди залишиться мета в житті, найкраща, найблагородніша, яку тільки знає людство.

Губи Ядвіги ніжно доторкнулись до його грудей там, де б'ється серце. Пойнятий великою людяною ніжністю, він пригорнув її до себе.

А в другому кінці кімнати, розкидавши руки, глибоко дихаючи, міцно спав син. Йому снився сон. Вони з батьком стоять на високій могилі. Кругом степ неосяжний. Ніч. А там, де схід, ясна заграва. І здається, що степ полуменіє. Вітер доносить грізний гуркіт близької бурі. Далеко, наскільки сягає око, хвиля за хвилею надходять людські множества. Залиті яскравим світлом, яскравіше за полум'я горять прапори. Виблискує сталь. Дрижить земля під кінськими копитами. І над усім цим б'ється і лине могутня пісня. «Це, синку, наші йдуть. Ходімо назустріч»,— каже батько і бере його за руку...

Раєвські прокинулись дуже рано. Була неділя. Сьогодні в домі машиніста водокачки, за півкілометра від станції, в глибокому яру біля річки мали зустрітися революційні робітники. Всі ці дні й вечори Раєвський відшукував їх одного по одному по тих братерських зв'язках, що їх зберігають люди, які колись боролися разом проти своїх гнобителів. Розшукав він і старих підпільників, які одійшли тимчасово від боротьби. І де б він не ступив, він почував за своєю спиною сина, який пильно оберігав його. І зараз, коли в просторій кімнаті машиніста зібрались робітники, Раймонд сидів у порожній будці стрілочника на горбі, коло повороту в депо. Відціль йому видно все навкруги. Внизу, біля річки, водокачка. В праве віконце видно залізничний насип і стальні рейки, що йдуть на північ. У ліве — під'їзні колії депо, за ним — вокзал.

Машиніст Ковалло весь час вештався тут, про людське око лагодячи місток. Коли внизу стежкою по березі річки пройшов четвертий чоловік, він узяв сокиру під пахву і пішов до будки.

— Тепер пильнуй добре, хлопче,— сказав він Раймондові сухо.— Більш сюди приходити нікому. А якщо когось випадково принесе, то пропусти. Коли він почне спускатися вниз, махни шапкою. Я дочку вишлю з двору дивитись. Вона мені скаже.

І він пішов униз.

★

— Олесю, піди попорайся там по господарству. Та не забудь, про що я тобі говорив,— сказав Ковалло, входячи в кімнату і звертаючись до дочки.— Здається, всі вже? Так що можна поговорити.— І Ковалло обвів присутніх запитливим поглядом. Він був схожий на їжака з своєю сивою щетинистою борідкою і коротко обстриженим волоссям. Сірі розумні очі його зупинились на Раєвському.— Так що слово за тобою, Зігмунде. Починай, а ми послухаємо,— сказав він, сідаючи до столу.

І, вже звертаючись до інших, спитав:

— Мабуть, познайомились? Ми з ним — давні приятелі. Як ви знаєте, його прислали сюди, щоб зрушити стоячу воду. А то тут дуже од народу відстали... В місті починається заваруха, треба це обміркувати.

Григорій Ковалло говорив по-українськи.

— Товариші! — почав Раєвський.— Місцевий революційний комітет доручив мені обговорити з вами дещо.

— А хто в ньому, в цьому комітеті? — простодушно спитав худенький Воробейко, що скромно сидів у кутку. Він був наймолодший з присутніх.

Раєвський глянув на нього і усміхнувся.

— Можете не турбуватись — люди надійні...

Воробейко зніяковів.

— Ми вже маємо партійну організацію,— вів далі Раєвський.— Правда, нас небагато — всього тридцять сім чоловік. Але це перевірені люди. В місті, очевидно, відбувається переворот. Німці йдуть геть, а пани забирають владу в свої руки. Сьогодні у нас нічим ударити по цих руках. Значить, треба діяти, треба підняти залізничників,

цукровиків! А то це вороння укріпиться, і тоді нелегко буде його зіпхнути.

Данило Чобіт, що сидів навпроти Раєвського, недоладно скроєний, та міцно зшитий, чорний, мов антрацит, яким він живив топку свого паровоза, важко ворухнувся, і старий табурет під ним жалібно рипнув.

— Усе зрозуміло... А от чим ми панків колошкати будемо? Народ ми піднімемо, це факт! А зброї нема! Кулаком багато не навоюєш,— приглушуючи свій могутній бас, прогудів він.

Усі мимоволі глянули на його здоровенні кулаки.

— Якщо справа тільки в зброї, то далеко й ходити не треба — на сьомій колії в тупику стоїть запломбований вагон. Там ящики з гвинтівками. Сам бачив, як вантажили,— жваво сказав Воробейко.— Ну, а патронів в артилерійському складі, що біля станції, хоч греблю гати! Коли вже так, то ми хоч сьогодні вночі вагон цей заженемо сюди, до водокачки, тут умить вивантажимо і складемо в запасній камері. Водокачка на відшибі, цього ніхто й не помітить... Тільки гаятись не треба.

★

Раймонд стежив за хлопцем, що підходив до будки. Той ішов прямо насипом. Вітер доносив уривки пісні:

Ти навік моя кохана,
Смерть одна розлучить нас!

Було холодно, але ватяна куртка на хлопчині розстебнута. Він, видно, був у прекрасному настрої. Руда шапчина зсунута на саму маківку. Хвилястий чуб кольору стиглого жита віддано вітрові на забаву. Хлопець ішов, заклавши руки в кишені, і захоплено співав.

Раймонд упізнав його. Це був Андрій Птаха, кочегар з котельні цукрового заводу.

Тепер Раймонда турбувало лише одне — куди йшов Птаха. Якщо в село, то він піде через переїзд направо. От він і на переїзді... Ні, повернув сюди! Ясно, йде до водокачки! Більше нікуди. Раймонд залишив свій пост.

— Гей, Андрію!

Птаха обернувся, здивовано подивився на Раймонда, що невідомо відкіль узявся, і пішов йому назустріч.

— Ти куди, Андрію?

— Я до Григорія Михайловича. Он унизу його хатина.

— А що ти там будеш робити?

— Робити? Хм... Та все те саме. Пташка в нього є цікава... Ну, ото я завжди в неділю ходжу її слухати. Гарно співає, шельма! — лукаво усміхаючись, відповів Птаха і міцно стиснув Раймондові руку.— А ти чого тут?

— Я? Так... Випадково зайшов. Ніколи не був у цих місцях... захотілося подивитись,— зам'явся Раймонд.

Птаха перестав усміхатися. Сірі відважні очі його недовірливо зміряли Раймонда. Він рвучко насунув шапку аж на брови.

— Захотів подивитись? Бачив я таких рябчиків! — І, сердито насупившись, додав: — Краще ти собі інше місце знайди. Тут уже без тебе дивилися, зрозумів?

— Нічого не зрозумів!

— Ну, тоді не обійдеться без бійки!

— Битися? За що ж? Ти, здається, випив сьогодні...

Але Птаха з недвозначним наміром вийняв руку з кишені.

— Ти чого придурюєшся? Думаєш, ваша власть тепер, то й кирпу гнути можеш? Плювати я хотів на все це! А от візьмусь гамселити, тоді знатимеш, як з хохлами зв'язуватись. І наказ тобі не допоможе! — погрозливо сказав Андрій.

— Облиш, Андрію! Яка влада? Який наказ? Коли вже тобі так хочеться битися, то пошукай когось іншого,— відповів Раймонд, якому стала набридати Андрієва поведінка.

— Що, законтрапарив? Знає кіт, чиє сало з'їв! Усі ви, ляшки, однакові: у голові панство, а сам голий, як бубон! Звикли їздити на хохлах, як на ослах.

Раймонд ступив до нього. Ледве стримуючись, тихо промовив:

— Якби ти не був п'яний, то я за такі слова поламав би тобі ребра... Причепився, як в'їдливий собака! А я тебе ще за порядного хлопця мав... За що ти весь польський народ ображаєш? Де в мене те «панство»? На чиїй спині я їжджу? Ех ти, дуб!

Невідомо, чим би закінчилась ця розмова, коли б дзвінкий дівчачий голос не покликав знизу:

— Андрі-ію!

Обоє озирнулись. Внизу, коло будинку, на цементованій площадці водяної камери стояла Олеся. Птаха кілька секунд постояв вагаючись. Потім, зсунувши шапчину

внов на маківку, пішов униз. Пройшовши кілька кроків, зупинився і, дивлячись не на Раймонда, а кудись убік, сказав:

— А ти все-таки виглядай собі в іншому місці. А то хоч ти хлопець і свій, а морду наб'ю, зрозумів?

Олеся нетерпляче ждала, коли Андрій підійде до неї. Навіть сюди, в яр, заглядав бродяга-вітер, холодний і сухий. Олесі доводилось боротися з ним, рятуючи свою спідницю від його нескромних рук.

Теплий плетений светр щільно облягав її груди й плечі. Їй минав сімнадцятий рік. Це була чорноока смаглявка, життєрадісна й поривчаста. Жіноча сором'язливість і задирливість перепліталась у всіх її рухах. І ця суперечність була особливо приваблива.

Струнка, як гірська кізочка, вона знала про свою чарівність. Жінка, що вже прокинулась у ній, підказувала їй найкращі рухи і ту невловиму форму кокетства, до якого вона, сама того не знаючи, вдавалася, щоб подобатись.

— Ти про що з ним говорив? — зразу ж запитала вона Андрія, не давши йому навіть привітатися.

— Так... про родичів... Його батенько і моя бабуся двоюрідні знайомі... А ти чого з ним у киви-морги граєш? Чого ж на холоді, в хату не кличеш? Я хотів йому дати духу, та ти...

Андрій раптом замовк. У примружених очах дівчини було стільки холоду, що він збентежився.

— А ще що?

У цьому запитанні Птаха відчув неприховану погрозу. Коса наскочила на камінь. Андрій не хотів сваритись — не для цього він ішов сюди. Але зустріч з Раймондом і допит Олесі, такої непривітної і навіть злої, зіпсували все.

— Ще що? — Олеся стукнула підбором об бетон.

— Ще я сказав йому, щоб він забирався відціль до чортової бабусі, зрозуміла?

Андрій вирішив, що день однак зіпсований, і йшов напролом. Вітер налетів і застукав Олесю зненацька. Вона люто вдарила рукою по піднятій спідниці. Андрій скромно опустив очі.

— Який дурень! Який дурень! Що тепер хлопець подумає? — шепотіла вона.

Андрієві прикро було бачити на її очах сльози.

— Ну, нехай я — дурень, але чого ж ти плачеш? Я ж тобі нічого такого...

— Я плачу? Бракувало, щоб я перед кожним хлопчиськом ще плакала! Вітер очі ріже, а він... Теж кавалер! Сопляком до землі примерзає, а теж... Скажи ти мені, якого ти чорта сюди ходиш? Скільки разів говорила, що бачити тебе не хочу!

— Я щось такого не чув.

— Іди з-перед очей, противний!

Олеся одвернулась. Андрій не знав, як помиритися з нею. Він зрозумів, що Раймонд прийшов сюди не на побачення. Олеся тоді поводилася б інакше.

— Закурити з горя, чи що? — сумно сказав він і почав діставати з кишені тютюн. Пальці натрапили на складений папірець. Він вийняв його, розгорнув і ще раз прочитав: «Наказ командувача збройних сил держави Польської на Волині...»

— Ти не знаєш, Олесю, твій батько читав оцю штуковину? Що він робить? Може, мені до нього піти, коли я тобі не до душі?

— До батька не можна — у нього гості. Дай сюди! — Олеся взяла з його рук папірець.

Наказ був надрукований по-польськи і по-російськи. Швидко проглянувши його, Олеся повернулась до Андрія:

— Не йди за мною, я зараз вернуся...— І побігла додому.

Андрій повеселішав. Справа, певно, налагоджувалась. Він, обернувшись спиною до вітру, з радості почав крутити величезну цигарку.

В кімнаті напружено слухали. Раєвський повільно й роздільно читав:

> — *Параграф перший.* Волею польського народу з сьогоднішнього дня вся влада в краї належить штабові легіонерів.

— Бачили? Заліз на Україну і командує ім'ям польського народу! — збуджено гукнув Остап Щабель, чорнобровий красунь, молотобоєць з депо.

— Цікаво їх спитати, коли вони польського народу питалися? — рвучко став стрункий Метельський, і в очах його спалахнула лють.

> — *Параграф другий.* Оголошую в місті стан облоги. Ходити по вулицях після сьомої години забороняється під страхом розстрілу.
>
> *Параграф третій.* Забороняються всякі збори, сходки, збориша без мого на те дозволу. Осіб, які агітуватимуть

До стор. 52

проти командування і новоорганізованої влади, наказую розстрілювати на місці.

— Ого!

— Зразу видно вовчу хватку.

— Нічого собі «влада польського народу»!

— А цього самого польського народу боїться, як чорта!

— *Параграф четвертий.* Попереджаю, що всяке насильницьке захоплення будь-ким особистих володінь громадян Польської держави або їхнього майна буде вважатися за грабіж і з загарбниками буде вчинено, як з бандитами.

— Ага! От з цього й починали б!

— Народу щось не видно, а от поміщицький нагай є,— прогудів Чобіт.

— Про землю ще мовчать, щоб селян не сердити. Час є — зима...— сказав Воробейко.

— А володіння що, по-твоєму? — обернувся до нього Щабель.

— Читаю далі:

— *Параграф п'ятий.* Оголошую набір добровольців-поляків у новоформовані частини. Кожен доброволець одержує повне утримання, обмундирування і п'ятдесят марок платні на місяць.

— А далі що там? — нетерпеливився Ковалло.

— Далі?

— Командування провадитиме нещадну боротьбу з більшовиками, як з найнебезпечнішими ворогами держави Польської. Виявлених у приналежності до більшовицької партії наказую негайно віддавати до військово-польового суду з розглядом справи за двадцять чотири години.

— Це вже для нас спеціально!

— У них не довго житимеш на білому світі!

Чобіт люто запустив усю п'ятірню в своє густе волосся.

— Хто це в них такий швидкий? — спитав він.

Раєвський глянув на підпис.

— Полковник Могельницький.

На хвилину в кімнаті стало тихо. Раєвський поклав наказ на стіл.

— Я думаю, товариші, що тепер усе ясно?

Чобіт похмуро сопів, задивившись у вікно.

Раєвський обвів поглядом усіх п'ятьох і не побачив ні страху, ні розгубленості в їх очах.

«Хороший підібрався народ».

Серйозні робітничі обличчя. Трохи похмурі. Щабель не по літах суворий, Воробейко про щось сумно задумався. Щабель і Воробейко не знали, що Ковалло, Чобіт і доктор Метельський — члени ревкому. Для них тільки один Раєвський був його представником.

Раєвський підійшов до господаря.

— Треба послати молодших у місто провідати що і як. Хай Раймонд з твоєю дочкою підуть.

— Добре, зараз скажу.

— Тепер ми поговоримо про те, що треба робити,— запропонував Раєвський.

★

Олеся підбігла до Птахи.

— Ходімо, противний, у місто! Погуляємо, подивимось, що там робиться.

Коли йшли нагору, вона сказала:

— Ти з Раєвським повинен помиритися, інакше я з тобою — нікуди! Якби ти не був дурнем, розказала б, чого цей хлопець тут.

І побігла до будки.

— Ходімо в місто, Раймонде. Батько сказав, треба подивитися, що там робиться. Ваш батько залишився у нас, ждатиме. Сюди прийде Воробейко.— І, поки підходив Андрій, додала хвилюючись: — Птаха вам наговорив дурниць, але він усе-таки хлопець хороший. Ви на нього не сердьтеся!.. Ну, ходімо.

Птаха йшов і розмовляв, наче між ним і Раймондом нічого не трапилось. На вокзалі пролунало кілька пострілів. Тривожно загув паровоз, але якось одразу замовк, і стало тихо.

— Андрію, ти був у місті? Що там діється? — тривожно спитала Олеся.

— А чорт його знає! Бачив загін кавалеристів. Коло міської управи — купка паничів з гвинтівками. Одного впізнав — Сладкевича, адвокатів синок. Поначіплювали собі білих орлів на шапки... Все більше гімназистики. Чудасія!

На залізничних коліях було безлюдно. Ворота депо зачинені. Щось погрозливе було в цьому безлюдді. За кілька кроків до входу на міст над станцією, з-за рогу товар-

ного складу, назустріч їм югнула якась постать. Це був австрійський поліцай. Він шаснув був убік, але, роздивившись на трьох, заспокоївся. Відсапуючись і озираючись, він крикнув їм каліченою польською мовою, махнувши рукою на північ:

— Ви там не бачили озброєних людей?

— Ні,— відповів Раймонд, що один з трьох говорив по-польськи.

Поліцай кинувся бігти до водокачки. Але Птаха раптом підставив йому ногу, і огрядний шуцман з розгону гепнувся на землю. З такою ж швидкістю Андрій опинився верхи на ньому. Хоч як борсався австрієць, але вирватися з дужих хлопчачих рук не міг.

— Раймонде, тягни в нього ліворвер! Та швидше!

Раймонд нахилився до поліцая і, поспішаючи й хвилюючись, розстебнув кобуру й витягнув з неї револьвер. Птаха швидко відскочив од поліцая, не забувши вихопити з піхов широкий тесак, і став в оборонну позу.

Раймонд крутив у руках віднятий маузер, не знаючи, що з ним робити.

Все сталося так швидко, що Олеся не встигла опам'ятатись. Поліцай схопився на ноги. З переляку й люті його нижня щелепа тремтіла. Але рішучий вигляд Птахи осадив його думку про опір.

— Ну, а тепер тікай! Масти салом п'яти! — І Андрій промовисто махнув тесаком у напрямі на північ.— Не розумієш? Ну, як воно по-вашому — махен драпіс к чортовій матері!

Раймонд сховав револьвер у кишеню. Тоді поліцай швидко пішов од них, щохвилини оглядаючись. Пройшовши кілька кроків, він розстебнув пояс і кинув непотрібні тепер кобуру й піхви. Андрій пішов і взяв їх. Засунувши в піхви тесак і задоволено усміхаючись, повернувся назад.

— Куди б мені оцю штуковину заткнути?

— Ти що, здурів? А якби він нас усіх перестріляв? — накинулась на нього Олеся.

— Ех, якби та якби та виросли в носі гриби! На який чорт йому пістолет? Однаково ж лавочка скінчилася! А мені він знадобиться.

— Ну, а багнет нащо тобі? Кинь його, і ходімо!

— Еге! З нього два ножі яких зробити можна! Я його ось сюди, під східець, примощу. Тут не видно.

На мосту він їх догнав.

— Слухай, Андрію. Якщо ти думаєш ще щось відчубучити, то не ходи з нами. У нас важлива справа,— сухо сказав Раймонд.

— Ну чого ви причепилися? Та все ж гаразд! Давно мені хотілося пістоль мати, а тут, дивлюсь, з рук добро вислизає... А здорово я поліцая настрахав! Мабуть, оце десяту верству чухрає! Чу-да-сія! — І Андрій зареготав так заразливо, що Раймонд і Олеся не могли не усміхнутися.

До Андрія повернувся добрий настрій. Ідучи по мосту, він аж пританцьовував і приспівував:

Гоп, кумо, не журись,
Туди-сюди повернись!

Так само раптово йому спало на думку завершити все благородним вчинком.

— Знаєш що, Раймонде, дарую тобі пістоль! Бери! Знай мою дружбу! Я собі другий дістану.

Олеся рвучко повернулась до нього:

— Ти що, знову думаєш на кого-нибудь накинутись? Не ходи з нами! Чуєш? Не ходи!

— Та ні ж бо! Що ти мені сьогодні настрій псуєш? Я від щирого серця, а вона... Сказав, чудити не буду, чого ж іще? Хіба мало де я собі можу ще дістати? Яке тобі діло? На, Раймонде, кобуру і носи на здоров'я... Що це жіноцтво у військовій справі розуміє!

— Ти про жіноцтво обережно!

Та Андрій уже не слухав її. Обнявши Раймонда за стан і усміхаючись ніяково, прошепотів:

— Хто старе поминає, той щастя не має. Зрозумів? А з цієї штуковини ми з тобою по разу стрельнем у підходящому місці. Гаразд?

Замість відповіді Раймонд поклав руку на його плече.

Розділ п'ятий

Цього неділешнього ранку в палаці Могельницьких прокинулись дуже рано.

В конюшнях одягнені у форму польських легіонерів озброєні люди сідлали коней. У флігелях, де жила численна челядь, ждали сигналу до виступу піхотинці.

Шмультке і Зонненбург тільки що скінчили снідати.

В кімнату ввійшов Юзеф і подав майорові записку. Майор прочитав її і сказав:

— Графиня Стефанія просить вас зайти до неї в дуже терміновій і важливій справі.

Вони здивовано перезирнулись, але зараз же встали з-за столу і, обсмикнувши мундири, мовчки пішли за Юзефом.

На другому поверсі Юзеф широко відчинив двері будуара Стефанії і жестом запросив німців увійти.

Але замість графині їх зустріли кілька озброєних офіцерів у невідомій їм формі. Один з них зачинив за німцями двері й залишився позад них з револьвером у руці.

— Що це означає? — сухо спитав Зонненбург.

Шмультке інстинктивно простягнув руку до пояса. Але револьвер залишився в кімнаті майора.

В кутку будуара в глибоких кріслах сиділи Баранкевич і старий граф.

— Сідайте, панове,— сказав один з офіцерів, скрививши гримасою-усмішкою бліде обличчя.

Німці не сідали.

Баранкевич важко встав з крісла й підійшов до них. Він, як знайомий, простягнув їм руку. Але обидва офіцери навіть не ворухнулись. Баранкевич почервонів.

— Ге... умм... да! — почав він.— Справа ось у чому, панове. Тому що ви залишаєте наш край і неспроможні більше охороняти нас та підтримувати порядок, ми вирішили самі взятися за це.

— Хто це «ми»? — злісно скосив на нього очі Зонненбург.

— Ми — це штаб польського легіону. Маю за честь рекомендувати! — і Баранкевич повернув свою тушу до одного з польських офіцерів.— Полковник граф Могельницький, начальник легіону.

— Едвард Могельницький? Полковник французької служби?

— Майже правильно, пане обер-лейтенанте. Я, власне, полковник російської гвардії, але всю війну пробув у Франції як член російської військової місії і після більшовицького перевороту в Росії став офіцером французької служби,— відповів Едвард з холодною чемністю.

— Тоді ми мусимо арештувати вас.

— Трохи пізно, пане обер-лейтенанте. До того ж ми закликали вас сюди зовсім з іншою метою. Для обох сто-

рін буде краще, коли ми спокійно обміркуємо становище, яке зараз склалося,— вів далі Едвард.— Ми займаємо місто. Від вас ми вимагаємо нейтралітету. Ми не будемо перешкоджати вашій евакуації звідси при єдиній умові — коли ви не втручатиметесь у наші справи. Звичайно, всі склади зброї і обмундирування переходять до нас.— Шмультке обурено махнув рукою.— Ви самі бачите, це не бунт черні, але слідом за вашими відступаючими частинами ідуть червоні. Вони наваляться на нас зараз же, як тільки вийде німецьке військо. Ось чому ми змушені, не дожидаючи, поки ви підете, братися наводити порядок в окрузі й мобілізувати наші сили. Я звертаюся до вас, пане майоре і пане обер-лейтенанте. Ви обидва дворяни й офіцери. Правда, ми з вами були у ворожих таборах. Але зараз у нас з вами спільний ворог — революція. Якщо ви з нами почнете боротьбу, то це буде тільки на руку червоним. Я не думаю, щоб ви цього хотіли!

Кілька секунд тривало мовчання. Шмультке запитливо глянув на Зонненбурга.

— Гаразд... Але як до цього поставиться його превосходительство начальник гарнізону? — розгублено пробурмотів Зонненбург.

— Його преосвященство єпископ Бенедикт уже договорився з паном полковником,— тихо сказав хтось за його спиною.

Німці оглянулись. Перед ними стояв отець Ієронім, що непомітно ввійшов у кімнату під час розмови. Він подав Зонненбургу запечатаний пакет і, поки німці читали, скромно пройшов у куток і сів поруч із старим графом.

— Отже, панове офіцери, ваша відповідь? — спитав Едвард.

— Нам залишається тільки скоритися,— глухо відповів Зонненбург.

— Дуже радий! Ви, панове, звичайно, вільні. Відтепер ви гості в нашому домі. Будьте ласкаві, попередьте ваших солдатів про те, як вони повинні поводитись. Поручник Заремба, сховайте ваш револьвер. Підпоручник Могельницький, передайте загонові мій наказ приготуватися. Панове офіцери, займайте свої місця.

Через півгодини невеликий загін, що складався з кавалерії й піхоти з трьома кулеметами, рушив до міста.

★

У великій камері було напівтемно. Два невеличкі віконця з масивними гратами майже не пропускали світла. Тіснота. Замість п'ятнадцяти чоловік тут тридцять один. Дощані нари завалені людськими тілами. Сморід і бруд.

Селянин-велетень, що лежав просто на підлозі, повернув до Пшигодського велику голову і, запускаючи п'ятірню, як гребінь, у свою широку бороду, сказав:

— Що ти мені там патякаєш? Споконвіку ляхи нас мордували! Звик пан вважати нас за скотину, то так і називає — «бидло». Не буде між поляком і хохлом миру, поки світа-сонця!

Пшигодський сердито плюнув.

— До чого ж тупа людина! Всього тобі дано вдосталь, а розуму мало... Та візьми ти мене й себе, наприклад, ведмідь ти клишоногий! Чого нам з тобою ворогувати, скажи на милість? І тебе й мене поміщик намагається в ярмо запрягти та й ганяти до сьомого поту. Виходить, не всі поляки однакові. Не всі ж вони поміщики, чорт візьми! Є й такі безштаньки, як ти!

Селянин слухав недовірливо.

— Еге, а якби був поміщиком, теж шмагав би нагаєм незгірш за пана Зайончковського. Сам, кажеш, безштанько, а все в ніс шпигаєш — «дурень, мовляв, баран сільський, а я он який розумний». Гонор свій показуєш...

Пшигодський підвівся й сів на нарах. Кілька секунд похмуро дивився на співбесідника, потім усміхнувся.

— Чудило чоловік! Я ж до тебе по-хорошому, а ти ображаєшся...

— Ото «дурень» та «ведмідь» по-хорошому, виходить?

— Облиш, чоловіче! Ти до моїх слів не чіпляйся, ти в корінь дивись!

З-під нар висунулась брита голова, і на Пшигодського глянули лисячі оченята.

— Та й упертий же ви, пане Пшигодський! Хочете з цього бика скакового жеребця зробити! Хи-хи-хи! — і власник лисячих очей виліз з-під нар, де він спав.

— А яке твоє собаче діло? — спокійно відповів йому селянин, зрозумівши польську мову.

Пшигодський теж непривітно скоса глянув на верткого чоловічка в почорнілому від грязі літньому костюмі з пом'ятим галстучком.

— У мене до всього діло є, на те я...

— Шахрай і жульман! — закінчив за нього дзвінкий юнацький голос з кутка камери.

— Ти, щеня, тихше там, а то...— і чоловічок зробив виразистий рух рукою.

Підстаркуватий робітник з блідим, худорлявим обличчям, що лежав поруч з Пшигодським, втрутився в суперечку:

— Обережно з кулаками, пане Дзьобек. Пшенічек правильно сказав. Факт, що ти всіх простачків у камері обібрав.

— Я? Обібрав? — І Дзьобек сунув руку в кишеню.

Камера давно прокинулась, але тільки тепер заворушилась. І в цьому рухові Дзьобек вловив неприховану погрозу.

— Як ти гадаєш, Патлай, чого він руку в кишеню тикає щоразу, коли йому на хвіст наступлять? Лякає чи в нього така погана звичка? — спитав сусіду Пшигодський.

— Я знаю, у нього там безпечна бритва,— підказав юнак з кутка, взуваючи чоботи.

Потім він швидко встав і, ступаючи через лежачих на підлозі, підійшов до Дзьобека. Це був високий білявий хлопець з блакитними очима, одягнений у робочий одяг пекаря. Поліція арештувала його на роботі за те, що він з ножем кинувся на хазяїна, який катував десятилітнього учня. Хазяїн відбувся легкою подряпиною, але Пшенічека мали судити.

— Покажи, що там у тебе? — крикнув він Дзьобеку.

Камера затихла. В цей час коридором пробіг хтось із сторожів. Потім почувся тупіт важких чобіт.

Двері камери відчинились. На порозі стояв офіцер у невідомій нікому формі. Позад нього — кілька солдатів. Переляканий начальник тюрми перегортав товсту книжку з атестатами арештантів. Пшигодський рвучко встав. Він упізнав одного з солдатів: це був його брат Адам, а офіцер — той пан, що пропонував йому вступити в польський легіон.

— Тут, пане капітане, селяни, арештовані за повстання,— бурмотів по-німецьки начальник тюрми.

— Це в справі про захоплення сіна Зайончковського? — спитав Врона.

— Так, так... Потім сім робітників цукрового заводу...

— Знаю.

— Ще кілька чоловік у різних справах. Серед них два поляки: Дзьобек, обвинувачуваний за шулерство й шантаж, і Пшигодський... Цей на окремому обліку комендатури.

— Знаю.— Врона вже намацав очима Пшигодського.

— Ну, інші в дрібних справах. Серед них один неповнолітній — Пшенічек.

Врона взяв книжку, зробив помітку червоним олівцем на берегах навпроти прізвищ Пшигодського, цукровиків і селян.

— Решту випустіть. Навіщо годувати дармоїдів! Ходімо далі.

Поки відчиняли дальшу камеру, начальник тюрми встиг прочитати імена тих, кого звільняли.

Через двадцять хвилин у камері лишилося шістнадцять. Патлай нашвидку переказав через Пшенічека кілька слів своїй жінці, а Пшигодський сподівався поговорити з братом.

★

— Пане капітане, смію просити вашої милості відпустити мого брата, Мечислава Пшигодського, що в дев'ятій камері. Він проти німців агітував, то його за це взяли...

Адамів голос тремтів. Він не віднімав руки від козирка конфедератки[1].

— Рядовий Пшигодський, я сам знаю, що робити. Іди до воріт!

Адам завмер на місці.

— Що я сказав? Кругом марш! Чого стоїш, пся крев?

Мовчання. Від удару кулаком по обличчю Адам похитнувся і мало не впустив гвинтівки.

— Марш, бо застрелю, як собаку!

Адам важко рушив з місця. Повільно пішов коридором, волочачи по підлозі гвинтівку. Йдучи біля камери № 9, він зустрівся з очима брата. Той усе чув.

---

[1] Конфедератка — польський військовий кашкет з чотирикутним верхом.

☆

Звістка про переворот і про те, що звільняють арештованих, миттю розійшлась по місту. Незабаром на окраїні, біля тюрми, зібралась юрба. Загін легіонерів не підпускав нікого близько до воріт.

Раймонд, Андрій і Олеся теж були тут.

Звільнених засипали запитаннями, оточивши тісним колом, але ніхто нічого до пуття не знав. Коли з воріт вибіг молодий хлопець у пекарському одязі, його зараз же обступили.

— Ти що, теж сидів?

— Сидів.

— Значить, усіх звільняють? — спитав його Раймонд.

— Еге, всіх! Тільки жульманів... А котрі чесні, то тих ще на один замок.

— Виходить, ти — жульман? Раймонде, держись за кишені! А то в нього — одна мить, і готово!

Пшенічек люто повернувся до Андрія.

— Це ти сказав, що я жульман? Сакраментська потвора!

— Сам напросився! — крикнув йому Андрій, готуючись до бійки.

— Та чого ви зчепились, як півні? Не дадуть розпитати до пуття людину! — крикнула підстаркувата жінка, смикаючи Пшенічека за рукав.

— То не всіх, кажеш? А кого ж залишають?

— Я ж сказав — котрі за правду, ті й сидітимуть. А коли мене жульманом ще хтось назве, то я йому з морди пирожне зроблю... Я за правду сидів! А чому випустили, чорт його знає!

— Гей, ти! Чого ти тут гавкаєш? Хочеш знову за грати?— погрозливо нагукав на Пшенічека добре одягнений пан, відомий усьому місту власник ковбасного заводу, і штовхнув пекаря палицею в спину.

Андрій вирвав палицю з його рук.

— Ти за що його вдарив, ковбаса воняча? На, ось тобі здача! — І Андрій ловко збив з голови торговця котелок.

— Держіть його! Полі-і-ці-я! — загорлав той, схопившись рукою за лисину.

По бруку зацокотіли копита.

— Що це за зборище? — З високого коня Едвард Могельницький презирливо оглянув натовп коло тюрми.— Поручнику Заремба, очистіть майдан!

— Ро-зій-дись! — скомандував Заремба.

Над головою його блиснув палаш.

Юрба метнулась і побігла, перекидаючи все на своєму шляху.

Загін легіонерів коло воріт тюрми взяв гвинтівки на руку. Це могло бути і привітанням командирові, і острашкою для юрби.

*

Пробігши два квартали, Раймонд, Олеся і Пшенічек зупинилися. Розігнавши юрбу, легіонери кудись поскакали.

— Де ж Андрій? Ви його не бачили? — хвилювалась Олеся. Від бігу щоки її розчервонілись, вона глибоко дихала.

Молодий пекар подивився на дівчину, потім на Раймонда і сумно усміхнувся.

З провулка виринув Птаха. Він біг легкими стрибками, крутячи в руках палицю.

— А-а-а! Он ви де! Ху... А я відстав трохи...— Сміх виблискував у його очах.

Підбігши до друзів, він прихилився до паркана і зареготав.

— Ой, якби ви бачили, як він накивав п'ятами! Умру! Коли всі побігли, я ковбасника ще раз потяг зверху палицею. Він як стрибоне! Та так швидко, що я його насилу догнав. Дав йому наостанці ще раз! Він од мене, як від чорта, в підворіття...

Пшенічек теж сміявся.

Раймондові й Олесі, дивлячись на них, трудно було зберегти серйозність.

— Я з тобою нікуди більше не піду. Тільки осоромиш... От не знала, що ти такий хуліган...

— Що ж, я не винен, що сьогодні день такий скажений,— безтурботно відповів Андрій.— На, друже, палицю. Тебе нею били, то й візьми собі на пам'ять... А скажи, наших, заводських, ти там не бачив? Патлая, Широкого? — спитав Андрій пекаря, подаючи йому палицю.

— Аякже! Я разом з ним сидів. Хороший чоловік Василь Степанович! Усі заводські вкупі... З ними ще Пшигодський один. Теж хороший чоловік,— відповів Пшенічек, насилу добираючи українські слова.

— А знаєш що? — подумавши, сказав Раймонд.— Ходімо до дружини Василя Степановича, ти їй усе розкажеш.

— Та він таки й просив передати їй дещо.

— Ну, от і ходімо. Давай познайомимося.

★

— Пане капітане, один із звільнених хоче сказати вам щось важливе.— Начальник тюрми показав на Дзьобека.

— Ну, що там? Швидко! — сказав Врона, увійшовши в канцелярію.

— Прошу дозволу, ясновельможний пане, поздоровити вас з перемогою! Я сам поляк, і я...— патетично почав Дзьобек.

— Коротше!

Дзьобек ковтнув кінець фрази, влесливо оскалився і заторохтів:

— Я як поляк повинен перед вітчизною служити вам вірою... В тюрму я потрапив через непорозуміння...

— Коротше, пся крев! — гримнув Врона.

— Вважаю своїм обов'язком повідомити, пане капітане, що в камері номер дев'ять лишились небезпечні люди... Особливо цей Патлай... Та й Пшигодський. Вони весь час провадять червону пропаганду... Особливо небезпечний Патлай. Це запеклий більшовик, пане капітане! Ви зволили випустити цього хлопчиська Пшенічека. Це дуже вредний хлопчисько! Він весь час з ними в компанії був. Патлай йому щось шепотів перед тим, як той мав виходити. Якщо не пізно, накажіть затримати його. Коли панові капітану вгодно, я можу розказати докладно.

— Добре! Поговоримо... До речі, що ви думаєте робити надалі?

— Що вам угодно, пане капітане.

— Що ж, спробуємо! Може, з вас непоганий агент вийде. Тільки глядіть, без фокусів! А то куля в лоб — і на смітник.

— О, що ви, пане капітане! Я виправдаю довір'я.

★

Увечері Раєвський з сином обережно підійшли до свого дому. На вікні засвічена лампа.

— Значить, усе гаразд. Мати вдома.

Батько ввійшов у квартиру, син лишився на варті коло воріт. Цілий день юнак кружляв по місту, виконуючи батькове доручення.

Через хвилину з дому вийшла мати. На ходу шепнула:

— Іду до жінки Патлая. У нас Олива. Батька ждав.— І зникла в темряві.

«Мила, рідна мама! Як вона змінилась! Якась інша стала — зовсім молода...»

★

— Все буде зроблено, товаришу Раєвський! У вас на складі в друкарні стоїть запасна «бостонка». Ручна. Цієї ночі у нас термінове замовлення їхнього штабу. Накази, мобілізаційні анкети і військові книжки треба друкувати. Я, до речі, й вам принесу всього цього потроху. Може, придасться. А це я сьогодні вночі сам надрукую. П'ятсот штук, більше не встигну. Тільки до ранку відозви треба винести з складу. І набор також, бо розбирати його мені ніколи буде. А потім я вам шапірограф частинами принесу. Це штука корисна. А то навряд чи доведеться друкувати в самій друкарні. Адже пани як прочитають, то все догори дном перевернуть... Це діло треба зробити як слід, а то й голови позбудешся,— говорив Олива спокійно, розсудливо.

Старий складач сподобався Раєвському. Все обличчя в дрібних зморшках. Великі окуляри в мідній оправі, а за ними — голубі, добрі очі.

— Скажіть, товаришу Олива, там, крім вас, нікого більше немає, кому можна було б довірити?

— Хто його знає! Є, звичайно, порядні люди, але в зашморг не полізуть. Кімнатний народ. Останні ще гірші — два пепеесівці, сіоніст і троє — куди вітер віє. Хіба тільки Емма Штольберг? Її батько угорець, але дівчина тут народилася. Зелена, а так ніби нічого.

— Добре, товаришу Олива, починайте.

Складач устав.

— Ага, мало не забув! Скажіть, ви нам печатку зробити не можете?

— Я, звичайно, не гравер, але, може, зроблю. Вам же не дуже фасонну. Хе-хе...— Зморшки на його обличчі заворушились, а в куточках очей зібралися віялом.—

Ну, всього найкращого. Присилайте хлопців о п'ятій ранку.

Раєвський на хвилину затримав у своїй долоні чорну від свинцевого пилу руку Оливи.

— Чому ви не в партії, товаришу Олива?

— Старий уже... Куди мені! Хай уже молоді. А я підсоблю. Мене коли й повісять, то не жаль, своє прожив. Звичайно, вмирати нікому не хочеться, але все ж молодому воно тяжче.— Він подивився на Раєвського поверх окулярів і, як здалося Сигізмундові, докірливо.

Коли Олива вийшов, Раймонд зайшов у кімнату.

— Ось що, синку, ми доручаємо тобі організацію комуністичної спілки молоді. Партії потрібні вартові й розвідники, віддана молодь. Ти сам бачиш, ми у ворожому таборі. Від одного необережного кроку, руху може загинути вся організація. Молодь іноді необережна через недосвідченість, ось чому приймати в члени нових товаришів — дуже важлива справа. Приймати можна тільки відважних, свідомих, готових пожертвувати навіть життям. Уяви собі, що ми прийняли боягуза і він чомусь попадає до рук жандармів. Він же викаже всіх, сподіваючись урятувати свою шкуру. Його революційності вистачить лише до першого арешту. Є такі охочі до небезпечних пригод. Наша боротьба для них — не кровна справа. Вони грають у революцію. На це найчастіше хворіють інтелігентики, які начиталися пригодницьких книжок. Коли справа від гри переходить до смерті, то вони починають боятися. Основне ядро майбутньої організації ми намітимо разом. Кого ти вважаєш найбільш достойним?

Раймонд задумався.

— Я не знаю, батьку. Це ж така серйозна справа,— прошепотів він нарешті.

— Добре, я допоможу тобі. Що ти думаєш про Олесю Ковалло? Вона з хорошого роду. Їх двоє — батько й дочка. Кровний зв'язок — кровна справа. Вона, здається мені, смілива дівчина?

— Мені теж так здається.

— Ну от! Один товариш уже є. Кого ти ще знаєш?

Раймонд довго мовчав, потім сказав:

— Сара Міхельсон. Її Шпільман з роботи прогнав, а хазяїн дому сьогодні викинув їх на вулицю. Так і сидять у дворі на купі речей. Я її тільки що бачив, їм нікуди подітись... Як би їм допомогти, батьку?

Раєвський щось обмірковував.

— Хай перебираються до нас.

— Але де ж вониміститимуться? Тут і так повернутись ніде, а їх шестеро. Потім речі...

— Нічого, нам відціль однаково треба вибиратися. Ти ж знаєш, що по місту вже нишпорять. Нас не сьогодні-завтра заскочать. Хай перебираються з речами, хай роблять, що хочуть. А нам доведеться розселитися по різних місцях. Я оселюся поки що у Ковалло, мама — в тітки Марцеліни, а ти в кого-небудь з товаришів... Ну, ми з тобою одійшли від справи. Значить, Сара. Добре. Хто ще в тебе на прикметі?

— Є ще Андрій Птаха. У нього відваги — аж занадто. Тільки він бешкетник великий і може перестаратися. По-моєму, він свідомий, тільки дуже запальний.

Раєвський усміхнувся.

— А ви його будете придержувати поки що. Обережність прийде разом із свідомістю, що він може загубити не тільки себе... Він що, твій приятель?

— Еге... Тобто не зовсім... Зате він дуже приятелює з Олесею...— Раймонд помітно збентежився.

— Ага. Що ж, це непогано. Дружба — величезної ваги річ... Ще кого ти думаєш?

— Ще є той хлопець, що в тюрмі сидів разом з Патлаєм. Чех Пшенічек. Вдачею він схожий на Андрія.

— Добре. Завтра ти поговори з кожним зокрема, не називаючи імен інших. Розкажи про всі труднощі, щоб вони знали, на що йдуть. І тільки після їхньої доброї згоди можна вважати їх членами комуністичної спілки. Першу групу затвердить ревком, а потім нових товаришів будете приймати самостійно... Зараз ти підеш на водокачку. Там уночі має бути серйозне діло. Ковалло скаже. У тебе є зброя?

— Є револьвер, що його відняв у поліцая Андрій.

— Ти знаєш, як ним орудувати?

— Ні.

— Давай я покажу.

Коли Раймонд опанував нехитру механіку зброї, батько сказав:

— Візьми. Не забувай: стріляти треба лише у виняткових випадках, коли іншого виходу нема. Але коли вже почав стріляти, то боронися до останнього патрона. За один чи за десяток пострілів — розплата у жандармів одна... Іди, хлопчику, і будь обережний...

Вперше батько назвав його «хлопчиком». Раймондові хотілося обняти батька, пригорнутись до нього, сказати: «Батьку, поважаю тебе і люблю!» Але, помітивши його нетерплячий рух, Раймонд поспішно вийшов.

По дорозі до водокачки забіг до Сари, щоб порадувати її. Поговорити ж з дівчиною, як доручив йому батько, він не міг. Весь час заважали.

У нього залишалося ще годин зо дві вільного часу, і він пішов на заводську окраїну, де жив Птаха.

Андрій був удома. Він сидів на ліжку і грав на мандоліні попурі з українських пісень і танців. Він тільки що закінчив сумовиту мелодію «Та нема гірш нікому, як тій сиротині» і перейшов до відчайдушно бурхливого гопака. Грав він майстерно. І в такт невловимо швидким рухам руки жваво витанцьовував його чуб.

Менший його братик, дев'ятилітній Василько, впершись головою в подушку і задерши вгору ноги, виробляв ними всілякі фортелі. Коли він втрачав рівновагу і падав на ліжко, то зараз же, як лошак, вихвицував ногами і знову ставав вертикально.

Помітивши Раймонда, Андрій закінчив гру таким фортіссімо, що дві струни не витримали й лопнули, і це власникові мандоліни страшенно сподобалось.

— А здорово я цю штуку ушкварив! Аж струни теникнули! — схопився він з ліжка і поклав мандоліну на стіл.

Андрієвої матері в кімнаті не було — вона пішла до сусідів.

— Мені з тобою, Андрію, поговорити треба в одній дуже важливій справі.

— А що трапилось? — стурбувався Андрій.— Давай кажи!

— Наодинці треба.

Андрій повернувся до Василька. Той уже сидів на подушці, гойдаючи босими ногами, і діловито колупав у носі.

— Васильку, побіжи-но надвір!

— А чого я там не бачив?

— Я тобі сказав — побіжи! Тут без тебе обійдемось.

— Не піду. Там холодно, а чобіт нема.

— Взуй мамині черевики.

— Еге! Щоб вона мене потім набила!

— Ти що, паска захотів? Що ж я, по-твоєму, від тебе надвір повинен виходити?

— Чого виходити? Я заткну вуха, а ви розмовляйте.

— Васько! — підвищив голос Андрій.

Але Василько сидів собі й не думав слухатись. Андрій почав розстібати паска. Василько пильно стежив за його рухами. Раймонд узяв Птаху за руку.

— Ходімо, Андрійку, надвір. Там справді холодно.

Вони сіли на східцях. Двері з кімнати тихо рипнули.

— Васько! Приб'ю! Я тебе підслухаю!

Двері швидко зачинилися.

— Ти його справді б'єш?

— Та ні! Але хлопець у мене вдався. Я йому одне, він мені друге. А бити не можу — люблю шибеника. Він це знає. Він усе зробить, тільки треба з ним по-доброму. Не любить, жабеня, щоб ним командували...

Довго сиділи вони вдвох, говорили пошепки.

Андрій провів Раймонда до хвіртки. Там вони постояли мовчки, довго тримаючи один одного за руку.

— Ти розумієш, Андрію, про це ніхто не повинен знати.

— Раймонде, я ж сказав! Могила! Я сам не раз думав: та невже ж не знайдеться такий народ, щоб правду на світі встановив? Аж воно виходить, що є.

— А може, ти передумаєш? То завтра скажеш.

— Я?! Та щоб я лопнув на цьому місці, коли відступлюся! Ех, Раймонде, не розумієш ти мого характеру! Так, думаєш, горлодер... А в мене ж теж серце за справжнім життям нудьгує...

★

Чорна морозна ніч. Холодний вітер шугав по залізничних коліях.

На вокзалі на дверях жандармського відділу змінили дощечку. Назва лишилась та сама, але вже польською мовою.

Ніхто в жандармській не знав, що маневровий паровоз на запасній колії ніби ненавмисне наштовхнувся на самітний вагон, потім погнав його перед себе, так само непомітно зупинився і пішов назад. А вагон уже котився сам туди, де його ждали десятків зо два чоловік. Перед ранком той самий паровоз одвів його з далекого тупика, що біля водокачки, на старе місце.

Ще до світанку Раймонд виніс із складу друкарні загорнуту в мішок пачку відозв. Цілу ніч він не спав. Але найбільш небезпечна робота була попереду.

Вранці сім'я Міхельсона перебралася в кімнату Раєвських. Хазяям дому Ядвіга сказала, що вона з сином виїжджає з міста.

На водокачці став жити ще один мешканець...

★

Врона тричі прочитав свіжонадруковану листівку. «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Заголовок російською, українською, польською і німецькою мовами. Заклик до збройного повстання! «Вся влада Радам!.. Геть капіталістів, поміщиків... Земля селянам...» Ах, пся крев! І надруковано ж у друкарні — в нас під носом... Що скаже Могельницький? А головне, чорт візьми, підпис: «Революційний комітет». Значить, він існує...

— Ей, хто там?

У дверях з'явився вартовий.

— Давайте сюди Дзьобека, пся його мати!

Дзьобек вбіг у кабінет начальника жандармерії, брязкаючи палашем, що волікся по землі, як це водилося в австрійських гусарів.

— Честь маю...— Дзьобек затнувся, побачивши, як раптом пересмикнулось лице Врони.

Капітан устав з-за столу, тримаючи в руках відозву. Дзьобек не знав, сміється Врона чи губи його конвульсивно здригаються.

— Це що таке?

— Честь маю доповісти, пане начальнику, мої агенти тільки що донесли про це. Ще вранці разом з афішами кінематографа якісь люди наліпили ці листки... Зводьте бачити, пане начальнику, з одного боку ваш наказ, а з другого — відозва. Вони так і розліпили: де було зручно — відозву, а де — наказ... Потім, смію доповісти, якийсь хлопчисько років десяти пробіг центральними вулицями з нашою газетою, розкидав ці листівки і кричав: «Читайте наказ штабу!» Коли постові прочитали й огляділися, то його вже й сліду не було... Також смію доповісти, на заводі й на залізниці ці листки розповсюджувались невідомими особами... Я вже арештував усю друкарню. Але, крім наших матеріалів, там нічого не знайдено. До

того ж там є два члени ППС, ті головою ручаються, що ніхто у них не міг друкувати. Не інакше, як у тих своя машина!

— А де вони дістали накази?

— Смію доповісти, не інакше, як в управі. Вони там просто скидані пачками в коридорі. Кожен, хто хотів, міг узяти.

Врона ступив два кроки в напрямі до вахмістра. Дзьобек відступив на стільки ж.

— Слухайте, ви! Шулер! Я дав вам мундир і чин, але я вас повішу, спочатку наказавши всипати сто нагаїв, якщо ви мені не розкопаєте всього цього! Ось вам тисяча марок. Зберіть весь ваш набрід і не з'являйтеся без тих, хто це надрукував... А зробите — чин підпоручника і тисяча марок! Бог свідок, що я роблю злочин проти честі! Така хамська морда не гідна офіцерських погонів. Але ви їх одержите, якщо не вважаєте за краще висіти... Не здумайте втекти з грішми — я вас знайду і під землею. Марш!

Дзьобек схопив гроші і обернувся так швидко, що палаш не поспів за ним, і тому вахмістр мало не впав, спіткнувшись об нього. Підхопивши палаш, Дзьобек вискочив у коридор.

*

— Так он за що твого чоловіка на фронт послали,— прошепотіла Людвіга.

— Ясновельможна пані! Прошу вас! Ноги ваші цілуватиму... Пан граф усе для вас зробить... Врятуйте його! — ридала Франціска, обнімаючи коліна Людвіги.

— Добре, я все зроблю, тільки перестань плакати,— розгублено говорила Людвіга.

— Заради святої Марії, поспішіть, ясновельможна пані! Сьогодні вночі їх розстріляють. Сам капітан сказав,— бурмотіла Франціска, насилу підводячись з підлоги.

— Я зараз піду до графа. Заспокойся, Франціско,— сказала Людвіга. Уникаючи благального погляду змученої жінки, вона швидко вийшла з кімнати.

*

— Хто там? Ага, це ти, Людвісь! Пробач мені, але я дуже зайнятий.— Едвард поклав на стіл трубку польового телефону.

Його кабінет був перетворений на штаб. На столі — два телефони. На стіні — карта краю, втикана червоними й чорними прапорцями. Палаш і револьвер лежали на канапі.

— Едді, на одну хвилину... Я прошу тебе зробити для мене одну річ...

— Кажи, Людвісь. Ти ж знаєш, що я для тебе все зроблю.

Задзвонив телефон. Едвард узяв трубку.

— Так, я. Що? У Павлодзі повстання? Що таке? На вокзалі стрілянина?.. Зараз же дізнайтеся, в чому річ. Звичайно... Поставте всіх на ноги... Зараз приїду... Що? Німецький ешелон?.. Пришліть взвод охороняти садибу. Так. Зараз їду!

Едвард шалено кинув трубку на стіл.

— Що трапилось, Едді?

Могельницький похапцем застібав ремінь, на якому висіли палаш і револьвер. Обличчя його було похмуре.

— Невеликі неприємності. Ми все це ліквідуємо... Незабаром тут буде Владислав із взводом кавалерії. Не хвилюйся, радосте моя, все владнається. Але про всяк випадок будьте готові виїхати... Я подзвоню з штабу. Ну, прощавай!

— Едді, а моє прохання?

— Пробач, ти про нього скажеш увечері...

— Але тоді буде пізно. Я прошу тебе, Едді, благаю... Зроби це для мене — звільни Юзефового сина! Мені страшно навіть сказати, але його збираються розстріляти сьогодні вночі.

Вона заступила йому дорогу.

— Ага, он ти про що! Цього не можна зробити! Це небезпечна людина. І взагалі, моя люба, не втручайся в ці справи. Я поспішаю, Людвісь...

— Благаю тебе, Едді! Зроби це задля мене... Чуєш? Благаю тебе! — Вона обняла його за плечі і ніжно пригорнулась до нього.

Але він розняв її обійми й рішуче одвів убік.

— Я не можу залишатися тут жодної хвилини. Мене ждуть. На вокзалі неспокійно... Прощавай.

Вона схопила його за рукав мундира.

— Едді, заради нашої любові, прошу тебе! Якщо ти не зробиш, значить не любиш...

Він раптово повернувся до неї, холодний, зовсім чужий.

— Я прошу тебе, я, нарешті, вимагаю... так, вимагаю не втручатися в справи штабу! Ти просиш неможливого. Чого ти клопочешся за них? Ці люди готові знищити нас, а ти їх ще бороииш... Твоя гуманність недоречна. Їх треба знищувати, як скажених собак! Будь ласка, без істерики! Замість допомогти мені ти тільки заважаєш...

Зачинились двері. Швидко пролунали по коридору тверді кроки і брязкіт шпор. Через хвилину три вершники мчали галопом до міста.

Розділ шостий

Дзьобек твердо вирішив заробити золоті погони підпоручника й тисячу марок, а коли не вдасться — втекти якнайдалі. І так уже давно пора було змінити місце. Але зараз, коли йшла гра і лише роздавались карти, шулер переміг у ньому боягуза. Спочатку «вдарити по банку». Жди, поки знову настане такий шалений час, коли так само легко стати генералом, як і бути повішеним. Тільки аби не зірватися! Велика гра буває один раз. І він діяв.

Захопивши з собою двох капралів і сержанта жандармерії Кобильського, який ще недавно служив швейцаром у «закладі» пані Пушкальської, Дзьобек помчав у робітниче селище.

Біля дому, де жив Пшенічек, дрожки зупинилися.

— Стоп! — Дзьобек зіскочив на брук.— Кобильський, за мною! Може, ми схопимо це стерво, Пшенічека...— І, придержуючи палаш, він убіг у двір.

— Ось він, ось він! Стій! Стрілятиму! — з дикою радістю загорлав Дзьобек, коли перед самим його носом шарахнулась назад у коридор висока фігура пекаря.

Леон влетів у кімнату, як бомба, і зараз же замкнув двері на ключ.

— Єзус-Марія! Що таке? — аж скрикнула мати.

Але в двері вже ломились.

— Кобильський, вибивай, а то втече!

Сержант розбігся і всією вагою тіла гепнувся об двері. Він ввалився разом з вибитими дверима в кімнату, не втримав рівноваги і впав на підлогу. В цю ж мить Пшенічек скочив до вікна, висадив головою раму і вистрибнув у садок.

Дзвін розбитого скла, люди, що вдерлися в кімнату, і втеча сина приголомшили старих Пшенічеків. Вони оніміли від жаху.

— Держи його! — казився Дзьобек, якому вибиті двері й Кобильський, що підводився з підлоги, заважали підбігти до вікна.

— Знову втік... Ех ти, пеньок! Куди дивився? Під носом був, сволота!

Кобильський, тручи забите коліно, похмуро огризнувся:

— Він, пане Дзьобек, у вас теж під носом був...

Дзьобек кинувся на старого:

— Ну ти, стара шкапо! Збирайся! Ми там тебе підігріємо, ти нам скажеш, де він ховається.

— Пане військовий, за що ж мене? — змішуючи чеську мову з польською, забелькотів старий.

— Ти ще питаєш за що, каналія! Я тобі що казав учора — як тільки прийде, зараз же заяви мені!

— Та де ж це видано, пане, щоб на рідного сина?..

— Ну, то ми тебе підучимо. Ти за все це даси відповідь... Марш!

— Куди ви його ведете? — в розпачі закричала стара.

— Цить ти, відьмо! Всі ви з одного тіста книш... Цить, бо тут тобі й кінець...

Старий ішов між двома жандармами без шапки, безпорадно схиливши голову. Кругом стояли мовчазні сусіди, не розуміючи, за що арештували чесного, завжди тихого колісника, який прожив у цьому домі без єдиного скандалу майже двадцять років.

Через півгодини чотири жандарми вдерлися в будиночок, перелякавши дітей і дружину Патлая. Їхній приїзд зразу впав у вічі. Тут жили цукровики. Патлая знали всі. Коло дому через кілька хвилин зібрався гурт робітників.

— Що тобі переказав хлопчисько з тюрми? Кажи! — як кібець, налетів Дзьобек на дружину Патлая.

— Я нічого не знаю...— шепотіла маленька, худенька, злякана жінка.

Діти, одне одного менше, тулилися в кутку за її спиною.

— Ну, ти...— Дзьобек погано вилаявся,— ти в мене заговориш!

Він поспішав. Нюх собаки-слідця підказував йому, що саме тут можна знайти слід, який так чи інакше веде до тих, хто надрукував відозву.

— Ну, так от... Учора в тебе був цей Пшенічек... Він уже сидить у нас і все розказав... Певна річ, після того, як ми йому всипали нагаїв. Так що відмагатися не варто. Нам тільки треба перевірити. Якщо ж ти будеш відмовчуватись або крутити, то я з тебе шкуру здеру. Кажи!

Жінка поточилася в куток, їй було моторошно.

— Я... нічого не знаю...

Дзьобек поспішав.

— Кобильский, дай-но їй для початку!

Чотирикутний Кобильський з бичачою шиєю і низьким лобом дегенерата підняв руку, в якій держав плетену нагайку.

І мати, й діти скрикнули разом — мати від болю, діти з переляку.

— Замовчи, суко... Говори, що тобі переказали! Кажи! Кобильський, дай їй ще!

Дикий крик жінки наче ножем різонув юрбу на вулиці.

— Що вони з нею роблять?

— Ой хлопці, чого ж ви стоїте? Зайдіть у хату.

— Може, там із жінки знущаються, а ви роти порозз'являли...

— Мало того, що чоловіка в тюрмі гноять, то ще й жінку мордують...

— Гей, чоловіки, ходімо!

— Стій! Куди! — крикнув на робітників капрал, що вартував коло дверей.

— А що ви з ними робите?

— Чого вони кричать?

— Пусти до хати!

— Чому без понятих?

Почувши ці гнівні вигуки, Дзьобек підскочив до дверей.

— Це що таке? Розійтись зараз же!

Ніхто не йшов. Навпаки, з усіх боків на галас збігалися мешканці пригорода.

— Тьотю Марусю нагаєм б'ють! Я сам бачив у вікно...— кричав Василько, що сидів верхи на тину.

— За що жінку б'єте? — глухо спитав Дзьобека літній робітник.

Юрба напирала. Дзьобек почував, як страх холодною гадюкою повзе по його спині. Він знав: юрба зімне його, якщо помітить цей страх. Він вихопив з кобури револьвер.

— Розійдись, а то стріляю!

Передній ряд увігнувся, але одійти далеко не міг, бо ззаду натискали. Тільки бородатий робітник, що стояв перед Дзьобеком, не зрушив з місця.

— Ти цією штукою не махай! Усіх не перестріляєш.. Забирайтесь відціль по-доброму...

Постріл ударив усіх по серцю.

Робітник схопився за груди, хитнувся і впав набік. Юрба навколо нього зразу порідшала. Жандарми витягли з дому Патлаєву жінку і кинули її у візницькі дрожки. Тримаючи револьвери напоготові, жандарми стали на підніжки.

Дзьобек і Кобильский вскочили в другі дрожки і помчали.

А коло вбитого все густішала юрба.

★

Чутка про те, що польські жандарми вбили слюсаря Глушка, розлетілась по провулках пригорода. Вона проникла в усі закутки і дійшла аж до крайніх землянок. Більшість людей ішла до дому Патлая, щоб на власні очі впевнитися, що чутки були правдиві. Інші палко обговорювали подію коло своїх хат.

— За що вбили? — питало разом кілька голосів того, хто приносив цю звістку.

— За Патлаєву жінку оступився. Так його той Кобильський, знаєте, що викидайлом у Пушкальської служив? — застрелив з револьвера.

— Не Кобильський, а той, що рулетку па базарі крутив. А тепер він у них за вахмістра.

— А де ж закон? Людей убивають ні за що ні про що.

— Закон один — хто палку взяв, той і капрал. Дожились до нових хазяїв!

— А тепер так: день прожив, не повісили — скажи спасибі. Ну й життя!

І тільки де-не-де розмови були рішучіші.

— Це про що ви, хлопці?

— Та так, язиками ляпаємо... Ці гади, що хочуть, те й роблять. А ми все більше на язики налягаємо. Погалдикали — і до хати! А вночі тобі прийдуть кишки випустять...

— Чого ж ти, такий хоробрий, тут стоїш? Піди до панків та поговори з ними.

— Чого ти зуби показуєш? Тут людей стріляють, а тобі жарти!

— Казав я: не несіть, хлопці, німцям гвинтівок. Тепер он німці тікають, а з панками нічим справлятися. Так і засідлають.

— Якби дружний народ, а то кожен за свою шкуру труситься.

— Ото ж бо! Покаже дулю в кишені, та й тікає, щоб не спіймали...

— Нас тут самих фронтовиків, мабуть, чоловік триста знайдеться... Не вірю я, щоб усі гвинтівки здали!

Але тут у розмову рішуче втручається жінка:

— Гнате, йди додому! Іди додому, кажу!

*

На заводі Баранкевича закінчувала роботу друга зміна. Біля головних заводських воріт зібралася велика юрба, що прийшла на зміну. Частина робітників пройшла через контрольну будку в заводські цехи, решта, дізнавшись про вбивство, затримались коло воріт.

— Чого стоїте? Проходьте, кажу вам! — кричав старий заводський сторож.

— Встигнемо... Ще гудка не було.

Андрій кидав у топку останню порцію вугілля.

Стрілка годинника підходила до трьох. Кочегари змінялися на десять хвилин раніше за інших робітників.

— Чув, Андрійку, ляхи застрелили Глушка,— сказав, підходячи до нього, його приятель, кочегар Дмитрусь.

У котельню входила нова зміна, і Андрій почув уривчасті фрази:

— А коло воріт заваруха починається!

— Бачив, охранники побігли туди?

За вікном пролунав постріл. Кочегари перезирнулися.

— Що там таке?

Кілька секунд усі мовчки прислухалися, ніби ждучи ще пострілів. Андрій поліз по драбині на кожух котла. Нагорі — три вузькі віконця. Одне з них було відчинене. З нього було видно заводські ворота. Там щось коїлося. Весь майдан перед ворітьми загачений народом. Якийсь чоловік, вилізши на паркан, щось кричав до натовпу. До воріт один за одним підбігали легіонери, що охороняли завод.

З сусіднього машинного відділу в котельню вбіг молодший механік пан Струміл.

— Чому ви не даєте гудка на зміну? — кричав він з усієї сили.— Де Птаха? Давайте ж гудок!

Бачачи, що його ніхто не слухає, механік сам схопив кільце, прикріплене до каната, що відкриває клапан гудка, і потягнув його вниз.

Ревіння могутнього гудка приголомшило Андрія. Він забув про все. Він бачив тільки клотнечу, що почалась біля воріт, і раптом — це ревіння.

З усіх дверей на заводський двір повалив народ.

Серед робітників — половина жінок.

Андрій швидко спустився вниз.

Струміл пустив кільце. Гудок змовк. Тільки тепер механік побачив Птаху.

— Де ти шлявся?

— Я у вікно дивився...

— А-а-а, у вікно! Тоді приходь по рощот! Тебе наймали працювати... Беріться до роботи! — крикнув Струміл до кочегарів і вибіг у машинний відділ.

Андрій кілька секунд стояв нерухомо. Його захопила одна думка. Він вагався, відганяв її. Але вона вже заволоділа його волею. Серце його завмерло, як перед стрибком з висоти. І вже через секунду він кинувся до дверей, замкнув їх і сховав ключа в кишеню. Потім вернувся до котлів, ухопився за кільце і повис на ньому. Гудок знову заревів.

— Ти що, збожеволів, Андрію! — кинулись кочегари до Птахи.— Хочеш, щоб нас усіх повиганяли?

Та Андрій не слухав їх. Він усе тягнув кільце вниз.

— Облиш, Андрійку. Повиганяють же всіх,— почав благати Дмитрусь.

Андрій схопив вільною рукою важкий лом, яким розбивали вугілля, і закричав у лице Дмитрусеві:

— Скажи хлопцям, щоб тікали звідси! Через запасні... Хай кажуть, що я ломом їх дубасити почав...

Але цих слів не чути було. Тоді Андрій пустив кільце. Рев зразу стих. Ухопивши обома руками лом, виблискуючи очима, весь чорний від вугільного пилу, він кричав до товаришів:

— Вибігай через запасні двері! Хлопці, як товариш прошу — вибігай зараз же! Я гудітиму, щоб народ повстав... Хай мене одного мордують... Вискакуйте, хлопці, а то гепну ломом! Швидше! — Він замахнувся.

Кочегари юрбою кинулись до запасних дверей.

Андрій защепнув на залізний гак двері, засунув лом між дверними ручками і знову вхопився за кільце. Стрясаючи повітря, заревів гудок, уривчастий, страшний вісник нещастя. Усі в місті вибігли на вулиці. Від нього в Баранкевича піднялося сторч обрідне волоссячко. Зблід Врона, і затремтів Дзьобек. У тюрмі напружено прислухались до цього уривчастого реву. З німецького ешелону вискакували солдати й озирались навкруги. А гудок ревів і ревів...

У двері котельні ломились охоронники. Але ковані залізом масивні двері ледве здригались під ударами їх прикладів.

— Несіть драбину! Марш до вікон! Стріляй у нього, пся його мати! — кричав капрал до охорони.

Андрій дізнався про небезпеку, аж коли через вікно гримнув постріл і куля свиснула біля його голови. Він мимоволі випустив кільце. Рев замовк. Рятуючись від нового пострілу, Андрій кинувся до вугільної ями.

Витягнувши руки з карабіном наперед, у вікно втискався легіонер. Птаха метався у вугільній ямі, як спіймана миша. Він почував, що надходить кінець його бунтові. І його пойняв розпач.

Вікно було вузеньке, і легіонер ледве просунувся в нього одним плечем. Ззаду його підпихали. Тоді Андрій схопив кусок антрациту і, рискуючи бути вбитим, вискочив з ями. Розмахнувся, жбурнув вугіллям у вікно і влучив у лице легіонерові. Той завив. Лице його вмить закривавилось. Він упустив карабін і повалився на руки охоронників, що тримали його знизу. Карабін брязнув об цементовану підлогу котельні. Знову бабахнув постріл. Андрій ошаленів від радості. Він бомбардував вікно кам'яним вугіллям.

За вікном почулася дика лайка. Люди швидко сповзли з драбини на землю.

Андрій несамовитів. Він скинув свій пасок і прив'язав ним кільце до регулятора тиску. Гудок знову заревів. Уже не уривчасто, бо Птаха прив'язав пасок наглухо.

Тепер руки в Андрія були вільні. Боячись, щоб його не заскочили зненацька, він безперестану жбурляв вугіллям у вікно.

В запалі боротьби Птаха забув, що в котельні є ще двоє вікон. Тільки коли з обох нерозчинених вікон повилітали шибки і з стін посипалась штукатурка, Андрій з тугою зрозумів, що з трьома вікнами йому не впоратись. Кулі знову загнали його у вугільну яму. В одному з вікон з'явилось дуло карабіна.

Андрій несамовито жбурляв туди камінням. Але після пострілу з другого вікна відстрибнув назад.

— Тепер кінець! — сказав Андрій і мало не заплакав. На нього напала апатія, якась слабість.

Він зразу відчув, що дуже стомився. І, вже одмовляючись від опору, сів у кутку ями. Щось боляче штовхнуло його в бік. Птаха мимоволі схопився за предмет, на який він наткнувся. Це був наконечник пожарної кишки, яку кочегари вживали для змочування вугілля.

У стомленій свідомості щось блиснуло.

— А-а, ви думали, що вже взяли мене, мерзотники, панські душі! Зараз побачимо! — кричав він, хоч його ніхто не чув через страшний рев.

Андрій шалено крутив колесо, що відводило воду в шланги. Пара з пронизливим свистом вирвалася з брандспойта. Слідом за нею линула гаряча вода. Вугільна яма наповнилась парою. Андрієві нічим стало дихати. Тремтячими руками він схопив брандспойт і, обпікаючи пальці гарячими водяними бризками, спрямував струмінь у котельню.

І, вже не думаючи про те, що його можуть убити, линув струменем по вікнах. Він танцював, як дикун, з радості, слухаючи, як завищали за вікнами. Тепер, сидячи між котлами, він вертів брандспойтом, не висуваючи голови, і поливав вікна кип'ятком.

Серце його рвалося з грудей. Вся котельня наповнилась парою. По підлозі лилася гаряча вода. Андрій рятувався від неї на підмурівці котла. Йому було душно. Пекло руки. Але свідомість безвихідності примушувала його далі чинити опір.

Рев линув над містом.

★

Могельницький прискакав у штаб.

— Що у вас тут робиться? — сердито спитав він Врону.

Капітан приклав руку до козирка.

— Мабуть, серйозний заколот, пане полковнику. Мій вахмістр пристрелив одного робітника, який чинив опір. І от на заводі відмовились працювати, мітингують. Я послав туди Зарембу...— зовні спокійно рапортував Врона.

Едвард із злості кусав губи.

— Хто це гуде? Чому ви допустили цей сполох? Що, вони захопили завод?

Врона трохи опустив руку. Йому було неприємно стояти виструнчившись. Він ждав дозволу стати вільно, як це завжди бувало між старшими й молодшими офіцерами з чемності.

— Ні, на заводі наші охоронники. Але один з кочегарів засів у котельні й досі його ніяк не можна викурити відтіль.

Могельницький, стримуючи лють, ударив рукою по ефесу палаша.

— Один чоловік, кажете? Слухайте, капітане, що це — глузування? Один чоловік баламутить усе місто, а ви спокійно спостерігаєте.

За вікном вив гудок, могутній, невтомний. І Могельницький шаленів від цього.

Врона стояв перед ним нерухомо, як істукан, з застиглою на обличчі гримасою. Едвард тільки тепер помітив свою необачність.

— Вільно! Ви ж знаєте, що тепер не до цього,— роздратовано махнув він рукою.

Врона мовчки опустив руку.

За вікном щось затріщало, наче ламали сухе паліччя, і замовкло. Могельницький швидко підійшов до вікна.

— Це Заремба прокладає собі дорогу,—пояснив Врона.

Могельницький обернувся до нього.

— Як поводяться німці з ешелону?

— Поки що нічого. В місто ходять не менш як взводом. Завжди напоготові. До ешелону нікого не підпускають... Їх чоловік сімсот. Чотири гармати, бронеавтомобіль. Розкладу непомітно, офіцери на місцях... у магазинах вони забрали всі харчові продукти і заплатили розписками.

Я наказав поліцейським їх не чіпати, а магазини позачиняти. Якщо будуть ломитися силою, то доведеться щось робити.

— Так, так, їх не треба чіпати,— сказав Могельницький уже менш роздратовано.— Скажіть, як по-вашому — це все «їхня» робота?

Врона зрозумів, про кого каже полковник.

— Звичайно. Одна відозва чого варта. Але все ж, якби вахмістр не вбив цього хлопа, я думаю, було б спокійно.

— А вам що-небудь удалося взнати?.. Хто це надрукував?

— Поки що нічого.

Могельницький пройшовся з кутка в куток, щось міркуючи. Потім підняв палаш, сів коло стола.

— Ось що, пане капітане,— сказав він рішуче.

— Слухаю! — Врона знову виструнчився.

— Ви розумієте, пане Врона, що коли ми допустимо таке безладдя в місті ще на один-два дні, то...

— Розумію,— відповів Врона.

Могельницький устав, поправив рукою високий, обшитий золотим галуном комір шинелі, наче йому важко було дихати, і докінчив свою думку:

— Отже, будьте ласкаві, беріться до роботи. Насамперед наказую сьогодні вночі розстріляти всю цю наволоч у тюрмі. Виведіть їх за місто десь далі. Хай завтра про це розклеять по всьому місту оповіщення від мого імені.

— Слухаю.

— Потім, якщо хто-небудь висуне носа на вулицю після сьомої години вечора,— розстрілюйте! — Едвард рвучко натягнув рукавичку на руку.— Треба загнати худобу в обору. Череда є завжди череда. На те й існує нагай.

За вікном завивав гудок.

— І щоб я більше не чув від вас, пане капітане, таких відповідей... як от те, що ви не могли впоратися з одним чоловіком, який он виє ще й досі.

— Там Заремба. Гудок мусить замовкнути, пане полковнику.

Могельницький, не слухаючи його, пішов до дверей.

— Ви поїдете зі мною.

Жандармський капрал, що стояв на варті, віддав їм честь і, коли вони зійшли вниз, зайшов у кабінет Врони й сів коло телефону.

Перед штабом виструнчився взвод кавалерії.

Владислав Могельницький їздив перед строєм, прилипаючи товстим задом до сідла, раз у раз поправляв обшиту сріблом конфедератку. Побачивши брата і Врону, дав шпори коневі й закричав, зриваючись на вереск:

— Взвод, стру-у-нко!

★

Едвард поставив ногу в стремено, зробив велике зусилля, щоб «легко» скочити в сідло.

«Старіюсь, чи що? Ці паризькі лімузини відучили навіть ходити,— з досадою подумав він і скривився від болю.— А тут ще геморой! Зовсім не для кавалериста...»

Врона під'їхав до нього.

— Побачимо, який там «серйозний заколот»,— іронічно сказав Едвард і торкнув шпорами коня.

Владислав заверещав команду, і зразу безладно зацокотіли копита.

Першу юрбу вони зустріли біля аптеки.

— В чому річ? — пронизливо крикнув Едвард, почуваючи, як у нього засіпалась права брова.

Ближче за всіх до нього стояла огрядна інтелігентна дама, пристойно, але бідно одягнена.

— Сюди привезли трьох поранених... Одній жінці око вибили,— відповіла вона по-польськи і чогось винувато усміхнулась.

— Хто їх поранив?

Дама збентежилась і не знала, що відповісти.

— Тут кіньми проїжджали ваші ж, пане офіцер.

— Б'ють народ ні за що ні про що...

Врона круто повернув коня в той бік, звідки чути було голоси.

— Хто це сказав?

У юрбі почався рух. З задніх рядів уже втікали.

— Зробіть щось з ними,— крізь зуби пробурмотів Едвард і поїхав уперед.

Юрба роздалась перед ним, як м'яке тісто, в яке всунули кулак.

— Гей, ви! Марш по домівках! Коли ще хоч одне стерво з'явиться на вулиці, то хай попрощається з головою!

— Пане підпоручику, звеліть дати їм нагаїв...— почув Едвард за своєю спиною наказ Врони.

Він різко шарпнув за поводи й поскакав.

«А неприємна ця служба жандармська. Брудна робота!» — гидливо скривився він. Таку ж гидливість відчув він уперше, коли піймав вошу в себе за коміром під час своїх переходів через фронти.

Врона догнав його.

— Я думаю, пане полковнику, що вам не слід одному далеко від'їжджати від взводу. Зараз пан Владислав упорається там, і ми рушимо далі.

— Ну, для цієї череди вистачить поки що одного нагая,— зневажливо відповів Едвард.

— Так, але якщо хоч один з них кипе каменем...

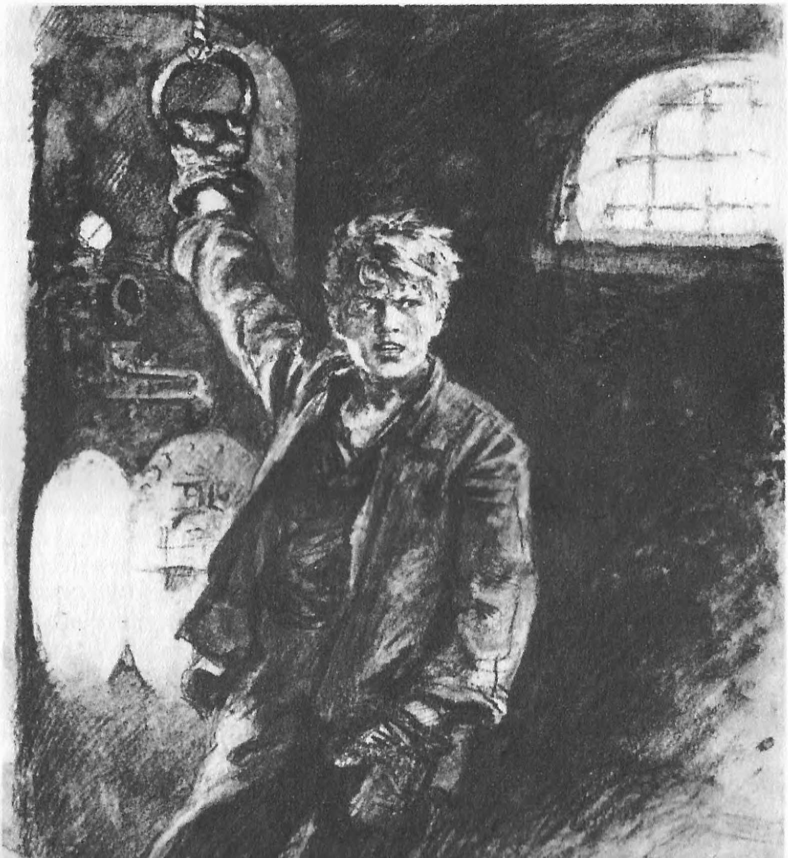
Вигуки ззаду вщухли. Взвод наближався до них. Вулиця була порожня.

— Все це раніш робила поліція, а тепер, як бачите, самим доводиться очищати вулиці від цього гною.

Врона зловтішно усміхнувся. «Звик, видно, жар чужими руками загрібати, штабна криса! Нічого, вони з тебе гонор зіб'ють трохи... Пожди, ще не це буде»,— з потаємним задоволенням подумав капітан.

Врона всю війну пробув в окопах. Був двічі контужений. Насилу дослужився до чину капітана. Він походив із збіднілої поміщицької родини. Невдаха в житті, на війні він зробився жорстоким до краю. Він ненавидів сіру солдатську масу, але ненавидів також і тих, хто за спиною фронту п'яно марнував життя в далеких штабах, у містах, втішаючись усім, чим він не міг втішатися. У нього не було ні грошей, ні зв'язків, які могли б витягти його з болота в окопах туди, в тил, до п'яного й веселого життя. Потрапивши в полон до австрійців, він навіть зрадів, бо уникав небезпеки дістати кулю в спину від своїх же солдатів, які ненавиділи його за жорстокість. В Австрії його, як поляка, завербував у свій легіон Пілсудський. І Врона знову взявся до ремесла професіонального вбивці, тільки вже по той бік фронту, змінивши колір мундира й кокарду. Коли німці, не поладнавши з Пілсудським, посадили його в Магдебурзьку фортецю (звичайно, комфортабельно устаткувавши це бутафорське ув'язнення), а його легіон розформували, Врона втік у Варшаву, не схотівши більше воювати в австрійській армії. У Варшаві на нього натрапили вербувальники польської військової організації [1], а потім разом з поручни-

[1] Нелегальна військова організація Пілсудського.

До стор. 90

ком Зарембою відкомандирували до Могельницького на Волинь.

— А ось знову зборище! — крикнув Едвард.

Врона підняв голову. На перехресті двох центральних вулиць, біля зачиненої булочної, справді була велика юрба. Врона обернувся і махнув рукою. Взвод перейшов у кар'єр і вистроївся за їх спинами.

З юрби лунали вигуки:

— Чому хліба не продають?

— Що це таке? Здихати з голоду, чи як?

Щоб звільнити місце для взводу, Едвардові треба було або від'їхати вбік, або пробитися крізь юрбу. Він сильно вдарив коня шпорами. Гарячий кінь став дибки. Зляканий крик жінок і дітей, обурені вигуки — все це не спинило Едварда. Самолюбство не дозволяло йому відступити. Кусаючи від люті губи, він наїхав на юрбу.

— Та куди ж ви? Діти... дивіться, діти! — істерично закричала якась жінка.

Едвард підвівся на стременах, задихаючись від люті.

— Ша-а-а-блі! — вереснув Владислав.

Хтось схопив Едвардового коня за поводи. Це було останнім поштовхом. Едвард вихопив палаш з піхов. Ще секунда, і він розміжчив би голову нахабі. Але верескливий, застережний вигук «Zurück» [1], і червона околиця німецького кашкета, що мелькнула біля коня, зупинили його руку. Едвард вирвав поводи. Тільки тепер він помітив у натовпі кількох німецьких солдатів, а в провулку армійський віз, що, очевидно, приїхав по хліб.

Ззаду Владислав докінчував команду:

— ...наголо!

— Відставити! — з безсилою злістю вигукнув Едвард.

Врона теж помітив німців. Вони тепер стояли щільним рядом, заступаючи йому дорогу, насторожено виставивши вперед важкі гвинтівки з пригвинченими до них короткими тесаками.

Від юрби не лишилось майже нікого. Вона розбіглась, звільняючи вулицю. Тільки деякі найсміливіші здалека дивилися, чим закінчиться ця несподівана сутичка.

Гудок усе ревів. Він нагадав Едвардові про другу небезпеку. Кров поволі одходила від його обличчя. Звичайно, вони могли зім'яти ці кілька фігурок у темно-зелених мундирах. Але за ними стояли чотири гармати,

---

[1] Назад! *(Нім.)*

бронеавтомобіль і сімсот багнетів. Доводилось жертвувати самолюбством і йти на компроміс. Це було нестерпно. Але розважливість завжди перемагала в Могельницькому.

— Чого ви хочете? — сухо спитав він по-німецьки того, хто схопив за поводи його коня. Це був білявий лейтенант з блакитними короткозорими очима, які насторожено стежили за Едвардом крізь скельця пенсне.

— Я волів би, щоб ви вклали свою шаблю в піхви.

Едвард стежив, як смішно підстрибував пучок вусів під носом лейтенанта, коли той говорив.

— Якщо вас це нервує, то я можу вам зробити таку приємність,— в'їдливо сказав Едвард і не поспішаючи вклав палаш у піхви, врізавши при цьому палець. Затискаючи другим пальцем врізане місце, Едвард пильно подивився на лейтенанта, потім на солдатів.

Лейтенант уже застібав кобуру, в яку тільки що вклав вийнятий револьвер. Потім він обернувся до солдатів, і вересклива, як гавкіт, команда закинула гвинтівки солдатів за спину.

— З ким маю честь говорити? — спитав і собі німець.

— Полковник граф Могельницький,— приклав руку до козирка Едвард.

— Полковник? Дозвольте запитати, якої армії? Я щось не бачив такої форми,— ще більше примружився лейтенант.

— Польської армії,— повільно відрубав Едвард, почуваючи, що його знову охоплює лють.

— Польської армії? — здивовано перепитав лейтенант.— Нам нічого невідомо про таку армію.— Короткі вусики його знову доторкнулись до носа.

— Невідомо? Що ж, я думаю, колись ви з нею познайомитесь,— з прихованою погрозою відповів Едвард і натягнув поводи.— Поговоріть з ним, пане Врона... Якщо хліб потрібний, хай візьмуть. Я не можу більше розмовляти з цим швабом. Ще кілька слів, і я розіб'ю йому голову разом з його йолопськими окулярами,— сказав він по-польськи і, об'їхавши німця, поскакав уперед.

Владислав із взводом поїхав за ним.

★

Коло тюрми було спокійно. Біля воріт — кілька легіонерів з важким кулеметом.

— Ви пам'ятаєте, пане Врона, що я вам сказав?

— Я повинен пам'ятати, пане полковнику. Тут вахмістр провадить останній допит...

Гудок ревів. Едвард зупинив коня, довго прислухався до цього ревіння, і права брова його знову почала стрибати. Він намагався припинити тик доторком руки, але це не помогло.

— Капітане, скажіть, щоб з тюрми подзвонили в штаб і всіх, хто там є, послали до заводу... Мабуть, Заремба теж не міг упоратися. Доводиться самому морочитися з цим. Ось я зараз заткну йому горлянку! — Він ударив коня.

Взвод ледве встигав за ним.

Ще здаля побачивши вершників, люди розбігались по дворах. Ті, що не встигли сховатись, тулилися до стін. Якщо вершники де-небудь зустрічали купку людей, то вона зразу танула. Тільки ближче до заводу ці купки ставали все густіші й розбігались уже не так швидко.

Ще один поворот, і величезна юрба загатила всі підходи до заводу. Тут було кілька тисяч чоловік.

Гомін натовпу змішувався з ревом гудка. Побачивши це величезне людське стовпище, Едвард розгубився. Він не сподівався такого розмаху. Мимоволі зупинив коня. До нього під'їхали Врона і Владислав.

Треба було вживати якихось заходів. Стояти нерухомо перед натовпом було неможливо.

— Капітане, накажіть їм розійтись. Негайно ж!

Поки Врона кричав до натовпу, Едвард віддавав накази:

— Зняти карабіни! Стріляти тільки по команді. Займіть он той провулок... Нагаями тих, хто там стовбичить!..

Б'ючи нагаями направо й наліво, легіонери витиснули людей з провулка і вистроїлись дугою.

— Останній раз,— кричав Врона,— наказую...

Натовп, ніби його розрізали надвоє, одкотився, залишаючи відкритою дорогу до заводських воріт, і застиг нерухомо.

Едвард від'їхав в один бік, Владислав і Врона — в другий.

— Поки що стріляти в повітря,— тихо сказав Могельницький.— Передайте команду по взводу.

Легіонери взяли гвинтівки на приціл. У натовпі почалась паніка. Але відстань між натовпом і легіонерами збільшувалась повільно.

Ті, що стояли ззаду, не знаючи, що робиться спереду, мимоволі стримували людську хвилю, яка котилась на них. Рятуючись від загибелі, передні збивали з ніг тих, що стояли ззаду, пробивали собі дорогу, збільшуючи паніку. Едвард тріумфував: «Череда є череда».

— Вогонь! — крикнув він.

Залп різонув повітря, наче хто роздер надвоє величезне полотнище. Натовп відкочувався вже швидше, лишаючи на землі збитих з ніг людей. Тим, хто ще стояв на ногах, здавалось, що це лежать убиті й поранені.

— Вогонь! — крикнув Едвард.

Він припинив цю команду, лише коли взвод вистріляв усю обойму.

Майдан був наполовину чистий. Людська хвиля відкочувалася все далі, все швидше...

Заводські ворота відчинились. Взвод Заремби, вихопивши шаблі, помчав за втікачами.

— Марш уперед! — крикнув Едвард.— Заженіть їх у стійла!

Взвод Владислава кинувся вперед. Едвард і Врона поскакали до воріт.

Півгодини ганялись за людьми обидва взводи. На вулиці не лишилось жодної душі. Побиті й поранені самі відповзали, рятуючи життя.

Слідом за Могельницьким на заводі з'явилися Баранкевич і міський голова Сладкевич. Досі вони не насмілювалися показуватись.

На заводському дворі стояло чоловік вісімсот робітників.

— Чому ви їх не випустили звідси? — здивовано звернувся Едвард до підпоручника Зайончковського, якого Заремба залишив тут у резерві.

Підпоручник, зовсім ще хлопчик, невміло козиряючи, збентежено виправдувався:

— Так наказав пан поручник. Він боявся, що вони з'єднаються з тими.

— Теж політик! Завод треба було очистити зразу ж. А то там, на вулиці, думали, що тут їх усіх перевішали. Гіршу провокацію трудно придумати! — роздратовано говорив Могельницький, тиснучи руки адвокатові й цукрозаводчикові.

— Що ж воно діється? Це ж бунт! Треба покласти цьому край!

— Не хвилюйтесь, пане Баранкевич, усе, що потрібно, буде зроблено,— заспокоїв його Едвард.

— Але ж у мене завод завалений буряком. Він у мене погниє! Я не можу припустити, щоб завод стояв... Це ж кожний день мені коштує кілька тисяч,— роздратовано говорив Баранкевич.

Едвардові огидний був цей товстун, про зажерливість якого розповідали анекдоти.

— Є речі, серйозніші за буряк, пане Баранкевич. У Павлодзі повстання. В Холмянці й Соснівці повстали мужики...

— А як же наші? — злякано вигукнув підпоручник Зайончковський.

— Не турбуйтесь, підпоручнику: по дорозі до міста я зустрів вашого батька і всю сім'ю. Вони тепер у нас. Усі живі й здорові.

— Пробачте, пане полковнику...

— Нічого, я розумію вас.

— Потім ці німці на вокзалі... Беруть у магазинах усе, що їм тільки захочеться,— втрутився Сладкевич.

Могельницький обернувся до нього і сказав, не приховуючи своєї зневаги:

— Мені здається, пан Сладкевич буде такий люб'язний, що не відмовить нам піти поговорити з цими,— показав він на робітників.

У двір уже в'їжджав Владислав з частиною взводу. Друга частина патрулювала вулиці.

— Наказ виконано, пане полковнику,— з особливим задоволенням вирізняючи останні два слова, доповів він Едвардові.

Гудок ревів, і Едвард ледве почув ці слова. Він підійшов до брата. Владислав нагнувся до його голови.

— Бери взвод і вирушай додому. Тут обійдемося без тебе, а там нікого нема. Розстав вартових і пильнуй добре. Тримай по телефону зв'язок із штабом. Ну, з богом!

Владислав узяв під козирок і став повертати коня. У ворота в'їжджав Заремба з своїми.

— Пане Баранкевич, ідіть заспокойте свою дружину. Порядок відновлено. Увечері приїжджайте до нас, поговоримо. А я зараз візьмусь до цього.— І Едвард подивився на фонтан з пари, що підіймався над дахом котельні.

★

— Пане Заремба, накажіть робітникам вийти з заводу. Однак цього папугу ніхто не чує. Через двадцять хвилин щоб тут нікого не було. А ми підем затикати горлянку цій бестії.

Підпоручник Зайончковський на ходу рапортував Едвардові:

— Тепер він, пане полковнику, закрив пару. Видно, йому там дихати нічим стало. Ми зраділи були. Але коли ми полізли до вікон, то він вистрілив і поранив одного солдата... Вийшло так, що при першій атаці легіонер, якого він ударив каменем, упустив туди карабін. У ньому було чотири патрони. Падаючи, карабін вистрілив. Значить, залишилось три. Тепер цей бандит вистрілив. Значить, у нього два патрони... До того ж він завжди може пустити шланг у роботу. Він там, як у фортеці... Механік каже, що пари вистачить на кілька годин.

— Покличте сюди механіка.

Розділ сьомий

Василько пробрався на завод з першою групою робітників, що прийшли на зміну. Він обов'язково хотів першим розказати братові, як убили дядька Сергія, їхнього сусіда.

Василько не раз пробирався до брата навіть під час роботи, як вуж, прослизаючи між робітниками, уникаючи зустрічей із сторожами. Часто цілі зміни він був з братом у котельні, стараючись йому чим-небудь допомогти. Кочегари любили цього меткого хлопчину, який швидко осягав кочегарську справу.

Одного разу він попався навіть на очі панові Струмілу, але кочегари оступилися за хлопчика, і механік махнув рукою. Хлопчик допомагав кочегарам розвантажувати вагони з вугіллям, знав у котельні всі ходи й виходи і незабаром знайшов собі зручну пролазку, через яку він пробирався в котельню, обминаючи всіх контролерів на дверях. Він забирався на вугільний двір, залазив у широку вентиляційну трубу, якою спускався до вигрібної ями, куди скидали вугільний шлак. Потім по залізній балці добирався до вугільної ями, а відтіль, одваливши два-три

куски антрациту, потрапляв у котельню, у виїмку, з якої брали вугілля. Свого секрету Василько не розказував нікому, навіть братові. Йому було приємно з'являтися несподівано і викликати захоплення у кочегарів спритністю, з якою він прослизав повз контролерів на дверях.

Жах охопив Василька, коли він дізнався, що Андрій зачинився в котельні і що його хочуть убити. Хлопчик з завмираючим серцем стежив за спробами легіонерів пролізти в котельню.

І він радів до нестями, коли це їм не вдавалося. Василько метався серед робітників і, з благанням дивлячись повними сліз очима, питав знайомих кочегарів:

— Скажіть, дядю, що вони з ним роблять?

Кочегари похмуро відмовчувались. А один узяв його за руку й одвів убік:

— Тікай звідси, поки живий! Один уже достукався... Чи хочеш, щоб і тобі голову розміжчили під гарячу руку?

Василько, обливаючись слізьми, побіг знову дивитись, що роблять легіонери.

За тим, що відбувалося в котельні, стежили всі робітники, затримані на заводському дворі. Одчайдушна відвага самітного хлопця, перед яким безсилі були озброєні легіонери, скорила серця. Похмурі, вимучені тяжкою роботою люди почували в опорі однієї людини докір своїй пасивності. А рев не давав забути про це й на хвилину. Тепер доля Птахи глибоко турбувала всіх. Вихваляти його стали одверто, особливо жінки. Вже стало чути голоси:

— Соромилися б, чоловіки, дивитись! Одного залишили на погибель, а самі — драла!

— Більше з жінками воюєте...

— Там вони герої — жінкам зуби вибивати...

Наелектризовані цими криками, гудком і всім, що відбувалося в них перед очима, робітники відмовлялися виходити з двору. Легіонери почали орудувати багнетами. Кавалеристи наїжджали на них кіньми і шмагали нагаями.

Заремба захрип від крику. Розлютовані робітники стягли з коня одного легіонера. Його ледве відбили. З великими труднощами ескадрон Заремби очищав двір.

Василько не знав, де дітися. Цю рухливу маленьку постать вже помітили легіонери.

— Гей, ти! Чого тобі тут треба? Стій, пся твоя мати! Куди біжиш? — крикнув на нього один.

Василько пірнув у натовп і, працюючи ліктями й головою, забирався в саму гущу. Боячись, щоб його не піймали, він утік через службовий хід на вугільний склад і аж там згадав про свою пролазку...

Добравшись до вугільної ями, Василько довго в темряві повзав по вугіллю, боляче натикаючись на каміння колінами й головою, шукаючи проходу до виїмки і не знаходячи його. Він був засипаний недавно привезеним вугіллям. Тоді хлопчик став розгрібати вугілля, відносячи вбік важкі куски. Один з них скотився назад і боляче вдарив його по босих ногах. Василько впав і довго плакав. А наплакавшись, знову взявся до роботи. Він уже вирив невелику яму. Але розгрібати було дедалі трудніше. Вугілля доводилось носити нагору і відкидати геть, щоб воно не котилося йому на голову. Вугільний пил ліз у ніс і очі. Він чхав і відпльовувався. Але вугіллю не видно було кінця. Василько подумав, що він не там копає. Йому стало шкода і страшно. Він знову заплакав.

— Андрію, Андру-ушо!..— закричав він з усієї сили.

Андрій підскочив як опечений.

— Тьху, чорт!

Йому здалося, що десь за спиною плаче Василько. Птаха стояв у вугільній ямі, держав у руках карабін і не зводив очей з вікон. Брандспойт лежав поруч з ним. Пара, що мало не задушила його, повільно виходила через вікна. В котельні було темно й душно.

Андрієві часом здавалося, що все це — страшний сон. Уже минуло три години, а його ніхто не виручав. І все, що він зробив, ні до чого. Його однак візьмуть і застрелять. І нікому до цього діла нема. Всі збоку, тільки він один, Птаха, мусить головою накласти!..

— Андрушо! — десь зовсім близько кричав Василько.

Зверху скотилась грудка вугілля й боляче вдарила Андрія в плече. Слідом за цим радісний вигук: «Це я, Васько!» — стримав Птаху, і він не вистрілив.

Справжній, живий Василько спускався до нього. У Андрія зацокотіли зуби, коли він подумав, що мало не застрелив його зараз.

— Андрушо, це я. Там їх наїхало ще багато... Повний двір на конях. І найстарший їхній... Тікай звідси! Тут діра є... Я нею щоразу лазив до тебе. Тільки зараз вугілля насипали багато, я не міг пролізти,— кричав Василько на вухо братові, обнімаючи його.

Серце Андрієве затіпалось.

— Відкіль ти заліз сюди?

— З вугільного двору.

— Там же нема ходу...

— А я через трубу. Вона широка! І ти пролізеш. Ходімо, Андрушо, ходімо! Бо їх там наїхало! Дядько Остап каже, що вони тебе вб'ють.

Василько тягнув Андрія до отвору.

— Лізь, а я за тобою.

Василько подряпався вгору. Птаха ще раз оглянув котельню, згасаючі топки й поліз за ним. Василько вже ждав його там. Андрій обережно звів запобіжник і подав йому карабін. Потім, дряпаючи плечі, втиснувся в діру і, хапаючись за вугілля, яке обсипалося, насилу вибрався нагору.

Василько все квапив його. Андрій ухопився руками за важку кам'яну брилу і звалив її в діру. Хлопчик допомагав йому, руками й ногами спихаючи туди куски антрациту. Через хвилину діра була завалена.

Василько вів Андрія своїми стежками. Птаха зі страхом думав, що буде, коли він не пролізе через вентиляційну трубу. З величезним полегшенням зітхнув він, коли слідом за Васильком просунув голову й плечі і став поволі посуватися вперед.

Коли вони вибрались нагору, йшов дрібний дощ. Вугільний двір був поза основною заводською територією, одгороджений від неї високою кам'яною стіною.

Сюди йшли під'їзні залізничні колії.

Василько пішов на розвідку. Незабаром він вернувся й повідомив, що на коліях нікого нема.

— Там порожні вагони стоять у три ряди. Посередині під вагонами можна пройти, і ніхто не побачить. А коло задніх воріт нікого нема. Вони замкнені. Ми на вагон вилізем, а з вагона на ворота — і гайда в поле! — казав Василько на вухо Андрієві.

Вони сповзли з вугільної гори і згинці побігли між вагонами.

Васильків план був прекрасний. Останній вагон стояв аж біля воріт. Хлопці перелізли через штахети на залізних воротях і кинулись бігти залізничною колією.

Василько летів попереду, як птах, розставивши руки і стрибаючи на два метри. Він часто оглядався, чи не відстає від нього брат. Андрій біг щодуху. Дощ періщив їм в обличчя. Низькі важкі хмари облягли все небо.

Андрій не кидав карабіна. «Однак уб'ють, якщо піймають. То хоч покладу двох наостанці»,— думав він, ще й сам не вірячи, що врятується. І тільки коли завод лишився далеко ззаду і під'їзні колії стали повертати до вокзалу, Андрій зупинився і, знесилений, сів на насип...

— Стій, Васильку, не можу більше! — крикнув він і вхопився рукою за серце.

— Тікаймо, Андрушо, тікаймо, бо доженуть!

Боязко озираючись, хлопчик нетерпляче підстрибував. Вимокши до останньої нитки, він щулився від холоду й переляку. Босі ноги в грязюці задубіли. Стоячи на шпалі, він раз у раз тер ногу об ногу.

Йому здавалося, що Андрій сидить дуже довго.

— Годі вже, Андрушо, біжімо!

Птаха стомлено повернувся, глянув на Василькові ноги і на якийсь клапоть матерії, що млинцем прилип до його голови, на всю його зігнуту в три погибелі фігурку в старій жіночій кофті, і гострий жаль та гірка образа на собаче життя, коли він не міг заробити навіть на чоботи й одежу цій дитині, здавили йому горло.

«А тепер і шматка хліба не буде. І самому подітись нікуди...»

— Андрушо,— жалібно заквилив Василько.

Андрій устав. Звідти, де в густому тумані потонув завод, лунало грізне завивання гудка.

— Гуде,— гордо прошепотів він, з насолодою прислухаючись до густого баса свого спільника. І вже не побіг, а пішов швидкою ходою. Василько йшов поруч підтюпцем, щохвилини оглядаючись.

З високого насипу Птаха побачив знайомий будиночок біля водокачки і тільки тепер повірив, що врятувався.

— Васильку, братику! Васильку, шибенику! Плювали ми тепер на них! А за тебе я ще поквитаюся...

Він обняв братика, пригорнув до себе. Добре, що не треба було ховатися з слізьми. Хто їх побачить, коли дощ ллє цілими потоками.

★

— Ми можемо почати тільки вночі. А вийти зараз купкою всього тридцять чоловік — дурниці,— вже сердито відрізав Раєвський.

Чобіт уперто хитнув головою.

— До ночі вони всіх порозганяють і наших в тюрмі порішать. Зараз — саме час. Я не згодний, от і все!

Слідом за ним палко заговорив Метельський.

— Товаришу Сигізмунд, Чобіт правду каже. Коли маси вийшли на вулицю, коли робітників розстрілюють, ми мусимо виступати зі зброєю. Хай нас розгромлять, але ми не можемо не виступити. Інакше — це ж ганьба для нас... Це ж аксіома марксизму... Хай виступ передчасний, але ми повинні стати на чолі, коли вже він почався.

Раєвський скоса глянув на нього.

— Стати на чолі не значить плентатись у хвості.

Метельський спалахнув.

— Перший раз чую, що виступити із зброєю — значить плентатись у хвості. Мені дивно чути це від вас...

— Факт,— прогудів Чобіт.

Метельський нервово заходив по кімнаті. Обличчя його, з тонкими рисами, з високим красивим лобом, знову стало блідим. Великі темні очі світилися внутрішнім огнем. В усій його постаті було щось тендітне. Раєвський ще раз глянув на молодого лікаря і вже спокійніше відповів:

— Ми дуже затягнули нашу нараду. Мабуть, пора скінчити цю непотрібну суперечку... Чобіт і лікар проти. Я і Ковалло — за те, щоб виступити вночі. На той час ми зберемо й озброїмо близько двохсот чоловік залізничників і цукровиків. До того часу прийде Щабель із Соснівки і, можливо, з ним селяни... Виступати аби тільки виступати, це не по-більшовицькому. Товаришу Метельський, нас заплямують ганьбою, якщо ми кинемо тридцять комуністів на певну і непотрібну загибель. А якщо вас послухати, то ви дасте ворогові цю можливість. Я ще раз повторюю: всі комуністи повинні зараз мобілізувати робітників. Так, так! Треба поговорити з кожним, на кого можна покластися, що він стане до зброї. Ви самі бачили, як купка озброєних панів розправлялася з тисячами людей. Чому це? Тому що робітники не були організовані, їх били. Для того й існує партія, щоб організувати відсіч. Тут менш за все потрібні пишні фрази. Давайте подумаємо, як краще й швидше озброїти робітників. Я думаю, про все тут говорили чимало. За цей час товариші, послані нами, зробили більше, ніж ми тут... У нас є зброя, але ще нема патронів. Про це треба пам'ятати. Я проти вашої пропозиції добувати патрони окремо і везти їх сюди. Склад близько біля вокзалу, і досить найменшої перешко-

ди, щоб ми не дістали патронів. Через те загін збирається тут і всією масою рушає до патронних складів, знімає караульного, забирає патрони і, вже озброєний, починає наступ на місто... Чобіт проштовхне на завод дві платформи із зброєю і патронами. В селищі ми озброїмо решту, хто ще не встиг або не наважився приєднатися. Наша опора буде селище. Більшість загону буде звідти. Оце все!

Ковалло схвально крекнув.

— Дуже жаль, що тут нема товариша Патлая. Але вночі ми його визволимо, бо тюрма буде першим пунктом у місті, на який ми поведемо наступ. Отже, вирішено, товариші. Я, як голова, пропоную вам почати діяти зараз же. Але, щоб ми були певні, прошу вас відповісти: чи будете виконувати цю постанову?

Чобіт обережно глянув на Раєвського.

— Який може бути сумнів? Хіба ми не розуміємо партійної дисципліни?

Раєвський стомлено усміхнувся. Він устав із-за стола, підійшов до Метельського, дружньо поклав йому руку на плече:

— Скажіть, лікарю, ви дістанете все потрібне для перев'язок? Без крові ж не обійдеться...

— Все, що треба, я дістану. Куди накажете мені зараз іти?

— Не будьте дитиною, Метельський. Не такий час! Підіть на вокзал, розвідайте німців. Ви, як залізничний лікар, зможете поговорити з офіцерами. Який у них настрій? Ми ж не знаємо, на яку позицію німці стануть, коли почнеться наша сутичка з легіонерами.

★

Вони разом вийшли на ганок. Вечоріло. Йшов дощ. Було вогко і хмурно.

— Погода хороша,— сказав Раєвський.— Що ж, друзі, розходьмося до дев'ятої вечора. Ти, Григорію Михайловичу, піди до своїх деповських. Хай чоловік п'ять членів партії прийдуть сюди. Треба, щоб у нас тут була підпора. Якщо в когось є зброя, хай візьмуть її з собою... А ось і твоя ластівка летить! — Раєвський лагідно усміхнувся.

Згори бігла Олеся.

— Все, що ти доручив, батьку, я зробила,— сказала вона захекавшись.

Вона трохи соромилась чужих. Промокле наскрізь плаття липло до її тіла, і вона поспішила прослизнути в кімнату.

— А де Раймонд? — затримав її Раєвський.

— Ми з ним у місті розійшлися годин зо дві тому. Він зараз у селищі... Ядвіга Богданівна понесла до вас на стару квартиру якийсь згорток з паперами... Раймонд просив переказати, що коло тюрми стоять п'ять чоловік і кулемет. Я забігла до Воробейка, то він сказав, що паровоз буде,— швидко проказала Олеся і югнула в кімнату.

— Хороша у тебе дочка,— сумно зітхнув Чобіт. Він був бездітний.

— Спасибі. Шкода, що одна в мене. А дівчина ніби нічого,— несподівано нахмурившись, тихо відповів Ковалло.

Дощ линув дужче. Косі струмені залили ганок. Метельський насунув на лоб капелюха і застебнув гумовий плащ.

— Ходімо?

Раєвський провів їх очима до будки. Аж коли вони розійшлись у різні сторони, він увійшов у хату.

Олеся вже встигла передягнутись і вийшла до нього з своєї кімнати.

— А ви, мабуть, нічого не їли? — ніяково спитала вона, викручуючи мокру косу.— Я зараз зварю картоплі і принесу квашеної капусти... Батько ніколи не догадається поставити горщик у піч. Я ж йому приготувала,— з жартівливим невдоволенням говорила вона.

★

Могельницький з холодною люттю ляпав кінцем плетеного нагая по халяві.

— Швидше думайте, пане Струміл! Я не маю часу. Ви допустили це неподобство, і якщо через десять хвилин ви не придумаєте, як припинити гудок,— боюся, що мені доведеться розстріляти вас.

Едвард бачив, як у механіка затанцювали коліна. Він навіть не глянув йому в обличчя.

— Змилуйтесь, пане полковнику, чим же я винен?

— Не виправдовуйтесь, а скажіть: як його викурити відтіль?

— Я вже думав...

— Погано думали,— перебив його Едвард.

Вони стояли в машинному відділі.

— Чи не можна пару пустити до нього?

— Він виключив машинний відділ,— у розпачі промимрив Струміл.

І раптом, широко розкривши рота, так і застиг з цим ідіотським виразом, пройнятий якоюсь ідеєю. Радісно ляснув себе по лобі.

— Є, знайшов! Пан полковник мене напоумив. Ми закриємо димову тягу. Тоді він задихнеться від диму...

— Робіть!

Через півгодини, коли густий чорний дим перестав валити з вікон котельні, Едвард наказав:

— Перевірте!

Запасні двері відчинились, і капрал, за яким стояло кілька легіонерів, що залізли в котельню, кашляючи і кліпаючи залитими слізьми очима, розгублено доповів:

— Нікого не знайшли, пане полковнику...

— Що-о-о? — Едвард стиснув ручку нагайки, аж пальці хруснули.

З котельні війнуло чадом. Едвард круто повернувся і, ні на кого не дивлячись, пішов до виходу.

Заремба, Врона, Зайончковський і Струміл увійшли в котельню. Едвард ходив по двору, незважаючи на зливу.

— Ну? — погрозливо спитав він, коли Врона й Заремба підійшли до нього.

Зайончковський і Струміл вважали за краще не показуватись йому на очі.

— Його справді нема... І не можна збагнути, куди він міг сховатися.

Тепер, коли замовк гудок, стало незвичайно тихо.

— Значить, там нікого не було? Чи як усе це накажете розуміти?

— Був, але куди втік — ніяк не збагнемо...— розвів руками Заремба.

— Значить, ви його прогавили?

— Цього не могло бути — всі двері охоронялись. Нічого не розумію, пане полковнику...

— Якби ви не були бойовим офіцером, поручнику, то я вчинив би з вами інакше. Пане Врона, коли ми відновимо в місті лад, наказую посадити пана поручника на п'ятнадцять діб під суворий арешт. Гей, хто там, подати коня!

★

Будиночок біля водокачки наповнювався людьми. Першою прийшла Ядвіга. Поки Олеся поралась у кухні біля печі, вона розказала чоловікові всі новини.

За нею прийшов Воробейко. Він вийняв з-під пальта розібрану двостволку і патронташ. Прикріпивши стволи до приклада, зарядив рушницю і задоволено поставив її в куток.

— Я патрони зарядив картеччю. На двадцять кроків сміливо можна пуляти... Вночі не розбереш, з чого стріляють, а грому наробить чимало. Для початку нічого! А це на закуску,— з гордістю сказав він, виймаючи з кишені обойму з німецькими патронами.— П'ять штук... У сусідського хлопчини випросив. Знайшов десь, шибеник. Йому навіщо? А нам позаріз... Дамо п'ятьом по патрону, кожний по разу бухнути зможе...

Воробейко обережно поклав обойму на стіл. Вода текла з нього струмками. Але помічник машиніста був у доброму настрої. Він кумедно ворушив білими бровами і, часто шморгаючи носом, жваво розказував, яких «відчаяк» хлопців він приведе.

— На ходу підметки рвуть! — не знайшов він для них кращих слів.— Коли зовсім смеркне, приведу їх. А зараз я побіг назад. Там ще поговорити треба де з ким, та й паровоз пристроїти. Якби не німці, то воно б усе байдуже... Принесла їх чортяка якраз! Кажуть, зараз їм уперед ходу нема — там їм пани капкани ставлять... Ну, я пішов,— заспішив він.

Уже в сінях, згадавши щось, вернувся.

— А чи не принести вам поки що гвинтівку з камери? А то зажене сюди чортяка якесь стерво, відбитися нічим!

Раєвський кивнув головою.

Коли Воробейко повернувся, в кімнаті вже були Раймонд і кілька робітників. Серед них — високий білявий юнак, якого Раймонд познайомив з батьком.

— Це Пшенічек. Він тобі розкаже про Патлая та інших товаришів. Я його випадково зустрів у Степового.

Раєвський міцно потиснув юнакові руку.

— А це,— пошепки додав Раймонд, вказуючи очима на прибулих робітників,— кулеметники. Ти, пам'ятаєш, казав, щоб я познайомив тебе. Оцей, високий,— Степовий, а другий, вусатий,— Гнат Верба,— це старі солдати. Кулемет вони, між іншим, принесли в мішках частинами.

Ми його зараз складемо на водокачці. Стрічка є, тільки патронів нема... Інші прийдуть пізніше, як ти наказав.

У кімнаті ставало тісно. Високий робітник перевіряв принесену Воробейком гвинтівку.

— Новенька! Багнет прикріплюється отак-о: раз, два — і готово!

Раєвський розпитував робітників про настрій у селищі.

Ядвіга пішла допомагати Олесі. Раймонд теж пішов у кухню, покликавши з собою Пшенічека.

— Ось, Олесю, новий товариш. Пам'ятаєте його?

Пшенічек, не знаючи, куди подіти мокрий кашкет, крутив його в руках. Йому вже розказали про арешт батька. Тривога за старого не давала йому спокою.

— Сідайте отут, на лавці. Хоч і тісно, але вже вибачайте,— сказала Олеся і спритно висипала з чавуна у велику миску варену картоплю.

Ядвіга поливала олією квашену капусту.

Раймонд почував, що треба сказати дівчині про Андрія.

— Олесю, ви знаєте, хто це гуде?

— Ні, а хіба що?

— Кажуть, що Птаха зачинився в котельні.

Чорні брови дівчини стрепенулись. Вона не відчувала, що гарячий чавун пече їй пальці.

— Як Андрій? Сам?

— Сам. Його оточили... Він і досі одбивається од них.

Пшенічек стежив за Олесею сумним поглядом.

— Як же так, Раймонде? Чому його залишили, що ж він один зробить?

Раймонд не міг дивитись їй в очі. Він вийшов з кухні.

— Батьку, ти пам'ятаєш, я тобі казав про Андрія Птаху?

— Пам'ятаю.

— Це він гуде на заводі. Його вб'ють. Дозволь нам, батьку, прошу тебе...

Раймонд почував, що за його спиною стоїть Олеся.

— Дозволь нам... Зараз ще товариші прийдуть із селища. Всі знають Андрійка. Дозволь нам виручити його!

— Еге, шкода хлопця! Доконають вони його,— неголосно сказав високий робітник, що стояв біля дверей,— той, котрого Раймонд назвав кулеметником.

Сигізмундові брови зійшлись в одну суцільну лінію.

— У нас нема патронів. До того ж виступати окремими купками не можна.

Ніхто не ворухнувся. Раймонд стояв перед батьком, як німе прохання.

Раєвський подивився в широко відкриті очі дівчини, і вона зрозуміла, що він не поступиться.

— Господи! Невже у вас немає серця! — ледь чутно прошепотіла вона.

Сива голова Раєвського на кілька секунд втомлено схилилась на руку. Кінці вусів суворо звисли донизу.

Олеся згадала, що цей чоловік не спав дві ночі. А скільки таких безсонних ночей було до цього! З якою любов'ю і пошаною говорить про нього батько!

Цей чоловік, що так рідко усміхається, завжди зустрічав її ласкаво. Їй стало соромно своєї першої думки...

Гудок раптом урвався. Кілька секунд ніхто не промовив і слова. Олеся заридала й кинулась до себе в кімнату. Упавши на ліжко, вона здригалась від ридань.

Ядвіга мовчки гладила її по голові. В дім заходили нові й нові люди. Машинний відділ водокачки, сарай, велика кімната й кухня ледве вміщали прибулих. Повернулись Ковалло, Чобіт, з ними залізничники.

Усіх мучило питання, чому замовк гудок.

— Добрались-таки!..

І раптом у дверях з'явився Птаха. Позад нього — Василько.

— От тобі й на!...— вигукнули всі.

Птаха відчув у цьому вигукові якесь розчарування, майже роздратування.

— Птаха, ти? — крикнув Раймонд, вибігаючи з кухні.

— А хто ж? — буркнув Андрій, здивований такою кількістю людей, які чомусь зібралися тут, і тим, що біля містка їх з Васильком зупинив озброєний Воробейко.

Заговорили всі разом.

— Дивіться, про нього говорять, що він гуде на заводі, а він собі гуляє!

Почувши вигук Раймонда, Олеся вбігла в кімнату. Ковалло спідлоба незадоволено глянув на Андрія:

— Тут про тебе байки розказують, ніби ти гудеш, а воно виходить, що не так?

— Значить, там хтось інший. З остраху ті дурні кочегари переплутали...

— Хто ж гудів?

— Одчайдушний, видно, хлопець!

— Справжній боєць! Неабияка людина! Дуже шкода, якщо ці негідники його вбили,— схвильовано сказав Раєвський і підвівся на весь зріст.

У Андрія потемніло в очах від образи. Вимучений, змарнілий за ці кілька годин, він стояв, низько схиливши голову, мокрий, весь забруднений вугіллям. Цього ніхто не помітив. Буває так: люди, захоплені чимось хвилюючим, не помічають того, що при звичайних обставинах одразу впало б у вічі.

Про Птаху зараз же забули. Він був прикрим епізодом. Його вважали героєм, а виявилось, що він просто вештався не знати де. Це викликало в усіх почуття незадоволення, навіть образи за помилку.

Олесі стало соромно своїх сліз і того, що їх бачили всі і можуть всяко подумати про неї. Те, що Птаха попав у таке безглузде становище, хоч і не винен був нічим, боляче вразило її дівоче самолюбство.

Вона зміряла жалюгідну постать Андрія образливим поглядом. «І що я в ньому бачила хорошого? Стоїть, як дурень! Хоч би вийшов кудись, абощо!» — сердито думала вона.

Раймонд уникав її погляду. Йому було ніяково.

Василько обурено виглядав з-за спини брата. Він не розумів, як це Андрій терпить. «По-їхньому, то ми й на заводі не були! А те, що мені вугіллям пальці побило, то це їм і байдуже,— чомусь саме про пальці згадав він.— А ще мама битиме»,— сумно подумав він і вже готовий був заплакати. Він уже почав шморгати носом.

Андрій підвів голову.

Олеся бачила, як раптом побіліло його обличчя. Він хитнувся і, щоб не впасти, вхопився рукою за стіну.

«П'яний він, чи що? Тільки цього й бракувало!» — злякано подумала Олеся, але щось підказувало їй інше. Їй стало жаль Андрія. Вона підійшла до нього й тихо сказала:

— Чого ти тут стовбичиш? Іди в кухню. На кого ти схожий! Теж герой...

Андрій ступив крок уперед, одвів рукою Олесю вбік.

— То це, виходить, з мене смішки строїте? Я життя не жалів... Ви всі розбіглися, мене самого лишили на поталу! Я один з ними бився, од вас підмоги ждав, а ви тут сиділи собі... А тепер смішки...— Андрій ковтав сльози.

Всі знову дивились на нього. Його натягнутий як струна голос, його хвилювання, сам вигляд,— хлопець був пошарпаний і збуджений,— так усіх вразили, ніби перед ними стояв зовсім інший Андрій.

Птаха більше не міг говорити. Хитаючись, він пішов у кухню, через неї — в кімнату Олесі. Тут Андрій упав прямо на підлогу і так лежав майже непритомний. Приголомшена всім цим, Олеся даремно намагалася добитись у нього пояснення.

Зате Василько охоче розказував у кухні Раймондові і Пшенічеку про все, що трапилось. Маленького свідка повели до Раєвського. Василько, оговтавшись і обігрівшись, повторив свою розповідь, не забувши додати:

— А ружо Андрій з собою взяв, їй-бо! Воно за сараєм стоїть. Зараз принесу.— І, не чекаючи згоди, зник за дверима.

Незабаром повернувся.

— О! Заряджене.

Сигізмунд устав і пішов у кімнату Олесі.

Птаха все ще лежав на підлозі.

Раєвський підійшов до нього, підняв обома руками його голову. З очей у хлопця текли сльози.

— Ви молодець, Птаха! Я не беру своїх слів назад... А товаришам треба пробачити за їхню помилку.

Птаха знайшов його руку.

— Це я гудів,— прошепотів він.

— Ніхто в цьому тепер не має сумніву.

Раєвський відчув у своїй руці його набряклі пальці.

— Що з вашими руками?

— Я їх ошпарив.

— Ви залишитесь тут і відпочинете. Я звільняю вас від участі в бою. Охороняйте жінок.

Розділ восьмий

Червоний язичок каганця лизав вінця череп'яної чашки, налитої воловим жиром.

На стіні коридора рівномірно махала крилами тінь якоїсь величезної птиці.

Охопивши руками коліна, Сара заворожено дивилась на малесенький язичок полум'я. Меєр зшивав дратвою халяву.

За дверима в кімнаті стало тихо. Там полягали спати. Меєр навмисне взявся до тихої роботи, щоб не турбувати їх. Старенький тате занедужав. Усі ці неприємності — виселення, переїзд — підтяли його вкрай. Старі замовці сюди не підуть — далеко, а нових не скоро знайдеш. Репутація сумлінного чоботаря набувається роками. На новому місці все починай спочатку. Трудно, дуже трудно це, коли тобі шістдесят чотири роки...

Що доброго, радісного бачив батько за своє довге життя? Сара згадала, як він про нього розказував. Батькове життя уявилось їй нескінченною низкою маленьких сірих дерев'яних цвяшків, схожих між собою. Одноманітний стукіт молотка, запах шкіри, зігнута спина і робота, каторжна робота від світання до пізньої ночі. І це з одинадцяти років...

Птиця на стіні махала крилами.

Сара заплющила очі. Невже і її, і Меєра, і Мойше, маленького руденького Мойше, жде така сама доля? Давно, коли вона була зовсім дурненькою, бабуся казала їй: «Доля — це загадкова гостя, і кожна дівчина жде її приходу з трепетною надією. Долю цю посилає сам бог. Вона неминуча. Від неї не втечеш. І гнівити долю не треба. Чим покірливіше зносить її людина, тим милостивіша вона до неї...»

Бабуся давно вмерла. Забулися її казки, не зійшло посіяне нею в дитячій голівці біблійне насіння. І коли б прийшла зараз, у цей холодний осінній вечір, розвінчана в своїй таємничості доля, Сара зачинила б двері перед цією злою провісницею горя. Вона й так знає, що бляхар Фальшток ходить до них лише для того, щоб отруювати їй життя. Він певний себе — у нього майстерня, він солідний жених. І хоч його мати справжня відьма (вона й тепер ще б'є сина), але яке йому діло до того, як житиме з цією відьмою його дружина? У нього три робітники й дім... Йому треба женитися. А чим Сара погана наречена? Вона родитиме йому дітей і варитиме смачний фіш. А те, що вона через п'ять років постаріється,— що ж, така доля єврейської дівчини, коли в її батька нічого нема, крім дочки...

Хтось тихо постукав у двері. Меєр обернувся.

Тепер на стіні вирисувався профіль його розпатланої голови з орлиним носом.

— Це Раймонд. Він... прийшов за мною,— тихо сказала Сара, встаючи.

Раймонд приніс із собою запах вогкої осінньої ночі.

— Я зараз одягнуся.— Сара тихо відчинила двері кімнати.

Раймонд потиснув Меєрові руку, сів навпроти чоботаря на батьків стільчик.

Вийшла Сара, надіваючи жакет. Меєр смолив дратву. Сара бачила: він незадоволений.

— Куди ви підете в дощ... і так пізно. Знайшли час! — Меєр сказав це по-єврейськи.

І все ж Раймонд зрозумів, що він каже, і почервонів. Сара кілька секунд вагалась, потім тихо спитала:

— Можна йому сказати?

— Я не знаю,— стурбовано відповів Раймонд.

— Думаю, що можна,— вирішила Сара.— Слухай, Меєр, облиш на хвилину свою дратву!

— У мене термінове замовлення, я не маю часу...

— Меєр, сьогодні в місті почнеться повстання...— Вона замовкла, побачивши, як нерухомо застигли на ній такі ж великі й чорні, як у неї, Меєрові очі.

— Повстання! Відкіль ти знаєш? І...— він не доказав.

Сара доторкнулась до його плеча:

— Меєр, може, ти підеш з нами?

— Куди?

— Якщо підеш, скажемо.

Меєр швидко закліпав, болісно кривлячи губи.

— Нікуди я не піду! — рвучко смикаючи обліплену смолою дратву, сказав він.

Тінь птиці на стіні махнула одним крилом.

— І ти не підеш... Іди спати... А йому скажи, хай він більше сюди не приходить... Еге ж, хай не приходить! Я не хочу, щоб тебе повісили,— зашепотів він злякано й сердито.

Раймонд прислухався до незрозумілої мови, намагаючись розгадати її зміст. Ледве помітний рух в його бік дав йому зрозуміти, що Меєр говорить про нього.

— Що ж, залишайся, а я піду. Я думала, що ти не такий...— Сара хотіла сказати «боягуз», але не змогла вимовити цього слова.

Колодка з халявою впала з колін Меєра на підлогу. Всі злякано озирнулися на двері.

— Ти б подумала про сім'ю... про батька! Що ти хочеш,— щоб нас усіх порізали? Де твоя совість? Чого тобі там треба? — шепотів він, усе більше хвилюючись.

— Моя совість?.. Я хочу жити, Меєр! Хочу жити! Хіба це безсовісно?

— Хе! Хочеш жити! А йдеш на смерть...

— Я не можу більше так! Завжди голодувати, жити в злиднях... Щоб кожний, у кого є гроші й влада, міг штовхати тебе чоботом у саме серце... Скажи, для чого жити таким-от черв'яком, якого кожна з цих гадин може роздавити? Краще хай мене вб'ють на вулиці! — так само пошепки палко говорила Сара.

— Хто тебе цього навчив?

— Життя навчило, це прокляте життя...

— Люди, розумніші за тебе, нічого не могли зробити, а ти думаєш світ перевернути?

Сара встала.

— Не змогли зробити? Ти ждеш, щоб тобі хтось зробив. А сам ти будеш плазувати перед Шпільманами й Баранкевичами! Проклинати долю і погрожувати кулаком, коли цього ніхто не бачить... А ми хочемо з ними покінчити! Це ж і твої вороги. Чого ж ти боїшся звести руку на них? Де ж твоя совість?

Меєр роздратовано глянув на неї.

— Моя совість — це сім'я.— Він нервово м'яв худими пальцями балабушку смоли.— Без нас вони здохнуть з голоду. Розумієш? Здохнуть! І ніхто їм не допоможе... Хочеш іти — йди! — Він розлючено махнув рукою в напрямі до дверей.— Іди, йди! А я єврей, злидень-чоботар... У мене нема батьківщини, за яку я мушу накладати головою... Був російський цар — мене ганяли, як собаку. Прийшли німці — те саме. Тепер поляки — на вулицю страшно вийти. Ну, а коли замість них прийдуть гетьманські гайдамаки, то хіба нам стане легше? Я не знаю, яке там повстання і хто кого хоче прогнати. Я знаю тільки, що єврей повинен сидіти вдома...

— Сьогодні вночі повстануть робітники.

— Робітники? — розгублено перепитав Меєр.

На вокзалі протяжно загув паровоз. На мить змовк. Потім ще три короткі гудки. Вони долинули сюди приглушені, далекі. Раймонд поквапливо встав.

— Прощай, Меєр! — схвильовано сказала Сара.

— То ти йдеш? — голос Меєра затремтів.

— Іду.

Меєр сумно подивився на неї. Сара ждала ще кілька секунд.

— Поб'ють вас. З чим ви проти них підете? — ледве чутно пробурмотів він.

Потім, стурбовано кліпаючи червоними повіками, нагнувся, взяв з підлоги зашитий у шкіру шевський ніж.

— Візьми хоч це...

Двері за ними зачинились. Меєр довго сидів нерухомо. Тривожні, недобрі думки не залишали його.

★

В кімнаті стоячи, тісно притулившись одне до одного, змогли вміститися близько п'ятдесяти чоловік. Інші стояли в дворі, на ганку і в дверях машинного відділу. Всі були озброєні гвинтівками з примкнутими багнетами.

Вікно, що виходило на переїзд, Олеся запнула ковдрою.

Андрій, переодягнений в суху одежу Григорія Михайловича,— Ковалло наказав йому це зробити,— стояв з іншими в кухні. Василькові Олеся теж дістала батькові штани, дала йому свій старий светр, і зараз він старанно натягав на ноги її панчохи. Тут же коло нього стояли Олесині черевики. Мокру, брудну одежу обох братів Олеся кинула в комірчину.

— Ну й довгі ж! — сопів Василько.

Він поспішав. Йому хотілось послухати, що говорив високий дядя з сивими вусами.

— Я думаю, друзі, багато говорити не треба,— сказав Раєвський.— Кожен з вас прийшов сюди добровільно, кожен знає для чого. Давайте ж, товариші, вирішимо твердо: у кого серце не зносить бою, хай собі їде. А ті, хто залишається, хто вирішив покінчити з цими грабіжниками, з віковічними нашими ворогами, той нехай дасть слово робітниче з бою не втікати.— Раєвський помовчав.— А хто втікатиме...— Він придивився до товаришів, наче питав їх.

— Того будемо стріляти! — докінчив за нього Степовий.

Раєвський знайшов його очима.

— Так, хто втікатиме, той не тільки боягуз, але й зрадник.

Раєвський стояв коло вікна, спираючись рукою на гвинтівку. Він говорив, не підвищуючи голосу, як завжди, стримано, чітко вимовляючи слова, вдумуючись у кожну

фразу, щоб найпростіше, найясніше висловити свої думки.

І від того, що цей широкоплечий дужий чоловік з такими розумними очима був спокійний, у всіх міцніла впевненість у своїх силах. Непереможний вплив цього чоловіка йшов від його простоти, позбавленої будь-якої пози, від тієї непохитної певності своєї правоти, яка так характерна для людей, котрі все своє життя присвятили революційній боротьбі.

Ковалло глянув на годинник:

— Зігмунде, пора!

Раєвський надів шапку.

— Так, друзі,— голосно сказав він.— Краще два рази подумати і вчасно піти, ніж потім тікати...

Ніхто навіть не ворухнувся.

Він ретельно оглядав своїх соратників від чобіт до голови. Видно, що більшість з них не була на фронті. Гвинтівки тримають магазинною коробкою до себе, ремінь так натягнутий, що руки не просунеш. Але по обличчях видно — будуть битися!.. От хоч би отой кирпатий парубчина в кепці, насунутій на самі вуха,— гвинтівку пригорнув до себе, наче дівчину. Очі серйозні, але наївно, по-дитячому відкопилені губи з першого погляду викривають його вісімнадцять років.

Ззаду худий робітник у шкіряному кашкеті відповів за всіх:

— Передумувати нам нічого. Ті, в кого гайка слабка, вдома залишились. А хто сюди прийшов, то не для того, щоб назад вертатися.

Раєвський узяв гвинтівку на плече.

— Перекажіть, друзі, геть усім і в дворі нашу ухвалу. Командиром революційний комітет призначив мене. А ви оберіть двох помічників,— сказав Раєвський.

— Чобіт!

— Степовий!

— Більше нікого?

— Ні.

— Тоді виступаємо. Ті, в кого є патрони, ідуть попереду. Захопимо склад, відтіль у селище, а потім — на тюрму. Кожний десяток знає свого командира?

— Ще б пак!

— Знаємо!

*

Сто шістдесят три чоловіки пішли в нічну темряву. Шурхіт їх кроків змішався з шумом дощу і свистом вітру.

Ковалло вийшов з дому останній. Він навіть не обняв дочки,— якось незручно було це робити при Ядвізі і Птасі.

«Невчасно, скажуть, старий чорт розчулився. Ще, гляди, й заплаче». Він обвів очима знайому кімнату і, дивлячись собі на ноги, з удаваною байдужістю сказав:

— Ти теє, дочко... не бійся! До обіду прийдемо. А ти нам картопельки підсмаж на той час та огірочків унеси... Ну, бувай здорова...

На порозі ще раз оглянувся. В Олесі — повні очі сліз.

— Ну, нічого! Сказав, до обіду повернемось...— І похапцем додав: — Ти, Андрію, наглядай тут. Замкнись і не пускай нікого. Я б тобі рушничку залишив, але це гірше. Сокира тут, у сінях...— На східцях тихо сказав Андрієві: — Якщо невдача, забирай Олесю, Ядвігу Богданівну, клунок барахла і тікайте в Соснівку.

— А як же будинок?

— А, чорт з ним! Якщо розіб'ють, то нам однак тут не жити. Ти дівчину бережи.

— Григорію Михайловичу, та я...

— Знаю, що ти... Отож і гляди. А якщо мене...— Ковалло помовчав. Вони були вже коло хвіртки. Андрій не бачив старого.

— ...так ти будь їй за брата...

Крізь шум дощу Андрій ледве вчув:

— У мене, крім неї, нікого нема...

— У мене теж, крім неї...

— Ну, там побачимо, а поки що — гляди...

Андрій вернувся до хати. Хотів накинути на защіпку двері,— не зміг. Уперше відчув нестерпний біль у пальцях.

— Олесю, зачини, а то в мене руки попухли, чорт би їх забрав!

Світло у великій кімнаті погасили. Ядвіга сіла коло вікна. Якщо по колії пройде до заводу паровоз із платформою, значить, патрони забрали...

Сигізмунд наказав жінкам зостатися. Якби вона була з ним, їй було б спокійніше. Зараз лишається тільки чекання, нестерпне, тривожне...

★

— Покажи свої руки! Боже мій, чого ж ти мовчиш? — злякано вигукнула Олеся.

Вона швиденько принесла пакет, що залишив Метельський, і, болісно кривлячись від жалю, стала обережно перев'язувати обварені Андрієві пальці, з яких клаптями звисала шкіра.

Василько куняв.

— Іди в кухню і лягай спати на тапчані,— сказав Андрій лагідно.

Василько стрепенувся.

— А може, я додому піду? Мама буде лупцювати. Де ти, скаже, тинявся цілий день? — невесело спитав хлопчик.

— Нічого не буде. Лягай спати, а завтра підемо разом. Сказав, пальцем ніхто не торкне! Тебе як послухати, то виходить, що мати у нас тільки те й робить, що б'ється.

— Тобі байдуже, а мені щоразу влітає...

— А ти що, хочеш, щоб тебе за твої штучки по голівці гладили?

Василько обережно витер ніс рукавом і мовчки пішов у кухню. Ліг на тапчан і зразу ж заснув...

Андрій, прикусивши губу, дивився, як спритні пальчики Олесі, ніжно доторкаючись до його руки, відривали мертві клапті шкіри й обгортали пальці білосніжною пов'язкою. Щоб було зручніше, вона сіла на підлогу. Андрій дивився на неї зверху вниз і щоразу, коли йому було боляче, бачив, як занепокоєно здригались чудові вії дівчини і ніжні губи, прекрасні дівочі губи, свіжі й звабливі своєю неприступністю. Андрій ніколи їх не цілував. Він не наважувався на це, знаючи, що вона не пробачить йому такого поводження. І він ждав, борючись із своїми поривами, оберігаючи її дружбу.

Олеся закінчувала перев'язувати. Нагинаючись за ножицями, щоб відрізати кінці бинта, вона сказала:

— А ти терплячий...

На одну лише мить Андрій побачив у вирізі блузки її високі груди, і йому стало тривожно й боляче. Ця сваволя, за яку він навіть не був винен, збентежила його. І глибокий сум заповнив його серце.

— Що з тобою? Я тобі зробила боляче?

— Еге. Але я більше не буду...

— Бачиш, яка я незграбна — штовхнула і не помітила навіть.

Андрій мовчав.

— Ти лягай відпочинь, а я піду до Ядвіги Богданівни. Ну, я погашу...

Він довго ще сидів коло стола, схиливши голову на руки, весь у полоні своїх невеселих думок. Потім стомлено опустився на підлогу, на матрац, який постелила Олеся, і намагався заснути.

«І чого я причепився до неї? Наче, крім неї, дівчат хороших нема на світі...»

Андрієві хотілось запевнити себе, що в Олесі нема нічого особливого. «Є кращі за неї. От хоч би Паша Сологуб або Марина Коноплянська. Вогонь дівчата! І ласкаві, з ними й пожартувати можна... Та хіба мало гарних дівчат? Коли ж ні — йому треба було причепитись до цієї. Глузує, дражниться, командує... Пальцем її не торкни! І він усе це терпить, він, на якого ще й не такі дівчата задивляються».

Від цих думок Андрієві стало ще образливіше.

«Така вже, мабуть, у мене планета. Все наперекір іде...»

Він задрімав, але стурбована думка вернулась до нього на мить видінням. Це були прекрасні, густі вії дівчини, її дратівливі очі з глузливими іскорками.

★

Жінки, мучачись і хвилюючись, мовчки стояли коло вікна.

Ядвіга порадила Олесі заснути.

— Я розбуджу вас, коли щось почую.

В кухні солодко сопів Василько.

Олеся навшпиньках увійшла в кімнату. Тиша в домі гнітила її. Вона не знаходила собі місця.

Небезпека міцно оселилась тут з того дня, коли батько вперше зустрівся з Раєвським. Олеся любила батька глибоко й ніжно. Думка про нього не залишала її.

Дівчина обережно, щоб не розбудити Андрія, лягла на ліжко.

Але Птаха не спав. Йому пекло руки.

— Ти не спиш? — пошепки спитала Олеся, почувши, що він ворухнувся.

— Ні.

— Болять руки?

— Що мені руки? Тут серце спокою не дає.

Він сів на підлозі й гірко схилив голову на коліна.

— Про що це ти? — Олеся трохи нахилилась до нього.

— Я про те, що нема в житті щастя. Сама тільки кривда... І чорт його знає, для чого це люди живуть на світі? Куди не глянь, сама несправедливість...

Олеся теж сіла. Він відчував її поруч з собою. Непереможне бажання висловити свою кривду охопило його.

«Скажу їй усе й піду. Хай мене вб'ють там».

Він простягнув руку, щоб підвестися, і відчув її коліна. І зразу ж Олесині руки лягли на його забинтовану руку. Вона боялась зробити йому боляче і тихенько знімала його руку з коліна.

Андрій забув усе — і кривду і докори. Лишилось тільки бажання, щоб вона лагідно доторкнулась до нього, хоч би слово сказала ця мила, прекрасна й рідна дівчина.

— Олесю,— сказав він сумно й тихо.— Олесю, навіщо ти так?

— Про що ти?

— Олесю, нема в мене щастя іншого, як ти...

Він обняв її коліна. Вона не могла опиратися. Як відштовхнути ці покалічені руки?

— Андрію,— застережливо прошепотіла вона.

Він доторкнувся губами до її колін. Йому стало прикро, що на них — груба тканина. Забуваючи про все і не відчуваючи болю, він зібгав її скаліченою рукою.

— Андрію...

Але він уже цілував її коліна, і вона не мала сили перешкодити цьому. Захоплена зненацька, стривожена цим палким поривом, Олеся розгубилась, не знаючи, що робити з цим шаленим парубком. А коли опам'яталась, він сам бережно закутав голе коліно.

— Олесю... Зіронько моя!

Схвильована Олеся рвучко встала. Андрій пустив її. Нічого не сказавши, вона пішла до Раєвської.

«Ну що я наробив? Тепер усе пропало. Ну й нехай!» — Андрій розпачливо махнув рукою.

Гострий біль нагадав про себе. Хлопець упав на постіль. Серце стукотіло.

«Так воно завжди — все навиворіт. Ну й нехай. Завтра піду й ніколи більше не побачусь,— сказав він собі і не повірив цьому.— От коли вона тобі по морді надає,

тоді, може, й підеш. Та й то ще побачимо... А що ти діждешся цього, то це видно вже й зараз. І що вона про мене подумає?» Люди в бій пішли. Може, на загибель... Дівчина за батька мучиться, а він турбує її. Не мав іншого часу.

Йому стало совісно за свій порив.

«А коли ж їй було сказати? Може, завтра я жити не буду». Хіба сьогодні він не чудом урятувався від загибелі?

Десь далеко ледве чутно щось тріснуло. Андрій прислухався. Потім став на коліна.

«Почалось, чи що?» — майнуло у нього в голові. Він устав, обережно виставивши наперед руку, і навмання пішов до дверей.

У кімнаті обидві жінки припали до вікна.

— Це я,— наткнувшись на стіл, сказав Андрій.

— Я відчиню кватирку,— прошепотіла Ядвіга.

Війнуло вогкістю. Йшов дощ. Було темно й тихо. Так вони довго стояли втрьох, насторожені й мовчазні.

— Дивіться, он вогні! Це паровоз! Значить, удалось! — гукнула Олеся.

В непроглядній темряві спалахнуло двоє очей. Здавалося, там угорі, зітхаючи і фиркаючи, повзло якесь чудище.

Вони прислухались до даленіючого гуркоту.

★

Місто спало.

Раптом крізь шелест дощу і дзюрчання води почулося, як щось коротко бахнуло.

А через кілька секунд наче хтось жбурнув жменю каміння на бляшаний дах.

Якийсь неспокійний сторож заходив по селищу. Будив людей своїм калаталом, стукав у віконниці, зводив усіх на ноги. Заговорили німі, безлюдні вулиці. Заблищали вогники. Людей не було видно, але їх було чути. Надто голосно заговорили вони. Хоч як міцно спав сержант Кобильський, але і його збудили ці розмови. Він вискочив із штабу в самих штанях, босий... Тут не до чобіт і шинелі — дай боже якось утекти.

Сипались з вікон шибки. Кипіло на вулицях. На бляшаному даху штабу хтось шалено витанцьовував гопака.

Прямо перед обличчям Кобильського щось блиснуло й оглушливо бахнуло.

Він заметушився і, зігнувшись, побіг через вулицю у ворота.

В безладний гуркіт увірвався рівномірний і різкий стукіт. Це строчив з провулка по тюремних воротях Степовий.

— Вперед, друзі! — залунав сильний голос Раєвського.

Раймонд біг поруч з ним через майдан, боячись загубити його в цій непроглядній темряві. Коло воріт мало не впав, спіткнувшись об чиєсь тіло, і кинувся за батьком у двір. Біля входу до тюремного корпусу — ліхтарі.

З дверей стріляли. Батько вбіг туди. Ззаду — гупання чобіт. Безладна стрілянина. Брязкіт багнетів. Хтось утікав. Когось наздогнали. Крики... Коротка сутичка в дверях.

Раймонд ударив багнетом легіонера, що націлився в батька.

— Бий шляхту! Трощи її, в бога мать! — ревів Чобіт, вриваючись у коридор.

Легіонери кинулися врозтіч від його багнета. Раєвський біг уже вгору сходами. Його випередив молодий парубчак у кепці, що сповзла на вухо.

Бас Чобота гримів по коридору:

— Гей, Патлаю, де ти? Озовися! Наша взяла... Патла-а-а-ю!

Дзьобек метався по задньому двору, на бігу зриваючи з себе погони. В ньому билась одна думка: «Кінець... Кінець... Зараз вони вдеруться сюди. Куди втікати?»

Далі нікуди — тупик.

Він улетів в убиральню. Жах гнав його в смердючу яму. Він вліз в огидну рідину, заповз під дошки, почуваючи, що зараз задихнеться від нестерпного смороду. Проте думав тільки про одне — жити!

Канцелярію начальника тюрми захопили наостанку. Сюди збіглися. Тут були звільнені Патлай, Пшигодський і Цибуля, той самий велетень селянин, з яким у Пшигодського відбувалися бесіди в камері.

Степовий і другий кулеметник, Гнат Верба, лишились біля воріт. У Гната тепер був свій кулемет, відбитий у легіонерів під час атаки на тюрму. Здоровань Верба порався коло нього.

— Візьміть мене до себе,— ніяково сказала йому Сара.— Я буду виконувати все, що накажете.

Верба, який сидів навпочіпки і перевіряв, чи добре повертається кулемет, здивовано оглянувся на неї. Подумавши трохи, переконано відповів:

— Не жіноче це діло! Кулемет — це вам не швацька машина, па́нночко.

Сару глибоко вразила ця відповідь. Вона одійшла.

— Навіщо ви її образили? — докоряв йому Раймонд.

До них підбіг Пшенічек з групою робітників.

— Утік, сакраментська по́твора! — роздратовано крикнув він.

— Хто втік? — спитав Степовий.

— Той мерзотник... ніс од птиця... Як його? — Він згадав: — Дзьобек! Скрізь шукали — нема! А полонені кажуть, тут був.

Верба поклав стрічку, сів зручніше.

— Степовий, зараз дам чергу для проби поверх даху...

І зараз же загуркотіло.

— Все гаразд.

Степовий згадав чорта.

— Пшенічек, біжи в канцелярію! Скажи, що проба. А так усе спокійно, панки ще не прочунялись...

Уже в коридорі Пшенічек почув голос Раєвського:

— Пропозиція укріпитись на заводі та в тюрмі і ждати, поки підійдуть соснівці і холмянці, нікуди не годиться! Треба діяти швидко, не даючи їм опам'ятатися. На ранок місто повинно бути наше. Зараз, коли вони розгубились, треба бити й бити. Не забувайте, що половина солдатів у маєтку. Незабаром вони з'являться тут.

Його перебило зразу кілька голосів.

Усі вони були приглушені басом Чобота.

— Факт! Це по-моєму,— коли вже бити, то до нестями. Гонімо панків до вокзалу!

Всі вставали. Раєвський віддавав останні накази.

— Підводи з гвинтівками пригнати сюди. Хто з арештованих хоче, хай озброюється... А ви, товаришу Цибуля, беріть на заводі коня і скачіть у Соснівку. Щабель десь застряг там... А ваші хлопці хай залишаються тут і допоможуть нам. Їм зараз дадуть зброю. Чобіт, беріть п'ятдесят чоловік і наступайте від базару до річки. Тисніть їх до вокзалу! А ми атакуємо управу... Держіть зв'язок. Запам'ятайте пароль. Не забудьте — ревком міститься на заводі.

Всі рушили до дверей. Пшигодський підійшов до Раєвського.

— А куди мені, товаришу... Хмурий?

Все лице його було в синяках.

— Це тут? — коротко спитав Раєвський, показуючи на синяки.

— Еге,— похмуро відповів Пшигодський.— Дозвольте при вас бути?

— Добре.

— А може, ми, товаришу комісаре, жахнем по маєтку? Там увесь виводок застукаємо. Якщо ми їх в розхід пустимо, то діло веселіше піде,— сказав він глухо.

Раєвський відчув, яка нестерпна ненависть штовхає Пшигодського на цю пропозицію.

— Ні, не можна. Візьмемо місто, тоді...

Пшигодський мовчки вхопив гвинтівку й люто затягнув пасок з патронташем.

У коридорі Раєвського чекав Цибуля.

— Ви, значить, тут за старшого? — спитав він.

— Та ніби так,— усміхнувся Раєвський.

— Так що я не поїду в Соснівку. Ще попадешся їм уночі в лапи... Тут ми вам підможемо, а на світанку я вирушу. Тоді видніше буде, куди воно піде.

«Обачний чоловік»,— подумав Раєвський.

— Ваших селян, що сиділи в тюрмі, тут десятків зо два знайдеться, ну й командуйте ними...

★

Заремба шалено крутив телефонну ручку.

— Алло! Алло! — кричав він, прикриваючи трубку рукою.

Стрілянина наближалась.

— Алло! Маєток! Мовчать, пся їх мати. Поїхали собі, а ти тут за всіх відбувайся... Алло! Маєток! Ні звуку...— Заремба цинічно вилаявся.

В дверях з'явився Врона з парабелумом у руках.

— Та киньте ви трубку, поручнику! Вони ж проводи порізали. Ходімо швидше...

Брязнули й посипались шибки.

— От бачите, управу доведеться здати. Бо тут передушать, як у пастці. Відступаємо до вокзалу. Ці бестії обходять від базару. Візьмуть у лещата, тоді не втечемо...

До стор. 122

А Могельницький теж хороший — узяв собі звичку їздити додому. І половину загону при своїй особі держить,— казився Заремба, збігаючи із сходів.

— Всякому своє рило миле,— відповів Врона.

На вулиці Заремба зупинився.

— Ну, подумайте, капітане, з ким воювати? З оцими шмаркачами? Адже ж всі на горщик просяться. Теж солдати, пся крев! — злісно сплюнув він.

— Що лайно, то правда, поручнику. Якби мені рота баварців, я б цю наволоч швидко втихомирив.

Заремба схопив його за рукав.

— Заждіть, а що коли справді попросити німців допомогти?

Стрілянина посилювалась.

— Не підуть! Хіба тільки спровокувати...

До них підбігло кілька легіонерів.

— Вони вже на Приріччі, пане поручнику,— задихаючись повідомив один.

— Мовчать!— накинувся на нього Заремба.— Гей, ви! Куди втікаєте, пся ваша...

Десь зовсім близько, заглушаючи все, залопотів кулемет. Угорі над головами зашипіли кулі.

Тепер уже й Заремба і Врона побігли.

Поперед них безладною юрбою чухрали легіонери. А ззаду, все наближаючись, рвалися постріли...

На привокзальному майдані Заремба і Врона зупинились.

— Треба затримати цих боягузів! — крикнув Врона.

— Сюди, до мене! До мене! — загорлав Заремба і люто вдарив револьвером по голові першого, хто попав йому під руку.— Ти куди? Стій, кажу тобі! Я тебе побіжу, пся твоя мати!

Той, кого він ударив, вереснув:

— Не бийте, це я, пане поручнику!

Заремба вилаявся.

— Підпоручник Зайончковський! Де ваші солдати, га? Де солдати, питаю? Ви — шмаркач, а не офіцер... Марш уперед!

Недалеко від них Врона теж ловив утікачів. Поступово вони навели сякий-такий лад, зайняли вокзал і відтіль почали відстрілюватись...

Розділ дев'ятий

В їдальні Могельницьких вечеряли.

Едвард тільки що приїхав і розказував про події в місті. Присутність прислуги бентежила його. Зате Владислав із звичайним апломбом натякав:

— Їм на цілий рік вистачить! Ого, ми добре попрацювали...

Людвіга сиділа за столом мовчазна і майже нічого не їла.

Баранкевич, розсипаючи гречану кашу, якою було начинене порося, скаржився старому графові:

— Що мені робити з буряком — не знаю. А цукор... Куди подіти цукор?.. Ага! — Раптом він згадав щось неприємне і навіть захлинувся.— Ви знаєте,— обернувся він до Едварда,— сьогодні мені принесли записку, в якій каптенармус з німецького ешелону наказує негайно приставити шість вагонів цукру до німецького ешелону... Як це вам подобається — шість вагонів цукру! Ну, знаєте, це нечуване нахабство!

Едвард нахмурився.

— І що ж пан Баранкевич думає робити? — влесливо спитав отець Ієронім.

Баранкевича це запитання обурило.

— Як що робити? Я не дам і грудки цукру, не тільки шість вагонів.

— Тоді вони візьмуть його самі,— з жалем відповів отець Ієронім, акуратно відрізуючи шматочок поросяти.

— Я сподіваюсь, що пан Едвард не дозволить цього зробити!

Едвард не відповів.

— Шість вагонів — це ще нічого. Ось у нас забрали все, і ми самі ледве врятувались,— злісно заговорив старий Зайончковський.— Я думаю, що пан Едвард насамперед пошле свій загін у наш маєток. Я прошу це зробити завтра ж, поки селяни не встигли ще поховати награбованого.

Баранкевич навіть перестав жувати:

— То, по-вашому, шість вагонів цукру — дурниці? Це шість тисяч пудів! Шість тисяч пудів,— прохрипів він, потрясаючи виделкою.— Це двадцять вісім тисяч вісімсот карбованців золотом...

— Так, але це тільки невелика частка вашого май-

на, а в нас усе забрали,— не втерпіла пані Зайончковська.

Баранкевич рвучко повернувся в її бік:

— Прошу пробачити... Ге... умм... да! Але пані, виходить, краще за мене знає моє майно...

Цю неприємну сцену урвав, з'явившись, Юзеф.

— Пан майор і пан обер-лейтенант просять дозволу увійти. Вони виїжджають на вокзал і хочуть попрощатися,— похмуро промовив старий.

Могельницькі перезирнулись.

— Проси,— коротко відповів Едвард.

Німців запросили до столу. Розмова не в'язалася.

— Пробачте, панове, ви не знаєте прізвища командира ешелону, який прибув сьогодні? — раптом спитав Едвард офіцерів.

— Полковник Пфляумер,— стримано відповів майор.

— Ешелон відходить сьогодні? — з надією спитав Баранкевич.

Зонненбург намагався посміхнутись:

— Про це звичайно не говориться...

— Пробачте, я просто зацікавився,— образився Баранкевич.

Знову з'явився Юзеф.

— Прошу пробачення, біля воріт стоять якісь вершники. Начальник караулу просить вас, ясновельможний пане, вийти на переговори,— сказав він, звертаючись до Владислава.

Владислав поспішно вийшов.

— То ви продаєте нам ескадронних коней? — тихо спитав старий граф, нагинаючись до лейтенанта.

Зонненбург сидів далеко від них.

— Як вам сказати... Це не зовсім зручно. Пан майор проти цього...

— Але ж ви можете зробити це і без нього. Ви ж виїжджаєте. Половина солдатів дезертирувала, друга — поспішає додому. Навіщо вам тягти з собою коней? Ви ж їдете поїздом.

— Я розумію вас, пане графе, але справа...

— В оплаті,— підказав йому граф.

— Та так що й у цьому. Я сказав вам суму — сорок тисяч марок. Але марка падає. Я боюсь, що, приїхавши в Берлін, зможу купити за них тільки бутерброд. Погодьтеся самі, що це дешево за дев'яносто добрих коней.

Казимир Могельницький сердито закашлявся.

— Але ви ж їх однак з собою не візьмете! Припустімо, ви сьогодні вночі виїдете, то коні ж залишаться нам даром...

Захоплені загальною розмовою, гості не звертали на них уваги.

Шмультке вилаявся в думці, але, стримуючи себе, відповів:

— Звичайно, не візьмемо. Правда, я міг би лишитися тут на кілька днів. Слідом за ешелоном похідним порядком іде наш Франкфуртський полк, в якому, як мені відомо, служить ваш син. Коли їх не затримають, вони будуть тут через кілька днів...

Старий граф затурбувався. Едвард доручив йому купити у німців коней хоч би там що.

— Ну добре, я дам п'ятдесят тисяч, так, порядком послуги. Ми ж з вами добрі знайомі.

— Пробачте, графе, пан майор робить мені знак,— нам пора йти... Знаєте, я теж хочу зробити вам послугу. Це нескромно, але я вам скажу щось: пан майор наказав мені постріляти всіх коней... Та якщо ви маєте тисячу карбованців золотом,— саме золотом! — то я не виконаю цього наказу, і ваш син матиме потрібні йому коні! Зважуйтесь!

Двері відчинилися. Вбіг Владислав.

— Приємні гості, Едварде! Там граф Роман Потоцький з своїми супутниками.

Едвард швидко встав.

Гості зашепотіли. Приїзд могутнього магната схвилював усіх.

— Проси! Чого ж ти? — наказав Юзефові старий граф.

В кімнату ввійшло кілька військових. Попереду — рослий Роман Потоцький, одягнений у сірий офіцерський мундир без погонів та інших відзнак, у синіх рейтузах. На ногах — високі чоботи з глухими шпорами. Шаблю і револьвер він лишив у вестибюлі.

Потоцький обвів численне товариство швидким поглядом. Гордовиті сірі очі його на мить затримались на Людвізі, потім спинилися на німцях. Губи стиснулись.

Едвард уже підходив до нього.

— Дуже радий вас бачити в нашому домі.

Потоцький і його супутники були відрекомендовані всім.

— Ну, як здоров'я пана Йосифа?

— Спасибі, батько здоровий,— відповів Потоцький.

Зонненбург устав з-за столу.

— Всього доброго! Ми їдемо,— сказав Шмультке старому графові, подаючи руку.

— Ага, так! — нагадався Могельницький.— Я прошу вас лишитись на кілька хвилин. Я поговорю з сином.

— Добре! Поки ми одягнемось...

Німці вклонилися всім присутнім і пішли.

Прибулі сідали за стіл. Едвард пояснив Потоцькому:

— Вони жили в нашому домі. Зараз виїжджають на вокзал — там їхній ешелон...

Потоцький недобре глянув на двері, за якими зникли німці.

— Знаю. Через них нам довелося їхати тридцять верст кіньми. Загін пілсудчиків перепинив їм дорогу, зірвавши місток. А ви з ними, видно, не сваритесь? — додав він з легкою іронією.

Едвард зрозумів цю іронію.

— Для сварки потрібна сила, а в мене її нема. До того ж, крім них, тут і так є з ким морочитися.

В розмову втрутився старий граф:

— Пробач Едді, що я перебиваю, але лейтенант хоче за коней тисячу карбованців золотом. Інакше...

Едвардові було неприємно, що батько при Потоцькому каже про це, і він не дав йому докінчити:

— Роби, що треба.

Старий, крекчучи, встав. Юзеф від дверей уже поспішав йому на допомогу.

— Розкажіть же нам, графе, що нового у Варшаві? — спитав Едвард.

— Що нового у Варшаві? Мені, правду кажучи, трудно відповісти на це запитання. Новин багато! — ухиляючись, відповів Потоцький і тихо сказав Едвардові: — Мені треба буде поговорити з вами наодинці.

— Добре,— так само тихо сказав Едвард.

★

У кабінеті Едварда зібралися самі чоловіки. Крім Баранкевича, отця Ієроніма, Зайончковського, тут було кілька поміщиків, що втекли з Шепетівки, Старокостянтинова й Антонії.

Потоцький ходив по кабінету, заклавши руки в кишені рейтуз, і, ні на кого не дивлячись, звертаючись весь час до Едварда, ніби підкреслюючи, що рахується тільки з ним, говорив:

— Ви питаєте, що таке Пілсудський? Я розмовляв з ним перед від'їздом. Це сильна особа.— Він затримався коло стола, розглядаючи мініатюрний портрет Людвіги в художній рамці з слонової кості.— Так, особа сильна, і на нього доводиться зважати...

Баранкевич із звичайною безцеремонністю перебив його:

— Але, кажуть, він соціаліст?

Потоцький сковзнув по ньому побіжним поглядом і засміявся:

— Пілсудський — соціаліст? Хто вас цим налякав?

— А хіба він не плутався з ППС у минулі роки? — образившись за Баранкевича, спитав Зайончковський.

Потоцький обережно поставив портрет Людвіги на стіл.

— Я не знаю, що він там робив раніш. Мало яких дурниць може накоїти людина? Знаю лише одне — і це не тільки моя думка,— що Пілсудський насамперед польський патріот, а це найважливіше. І вже для нас, звичайно, легше, якщо «начальником держави» буде він, а не князь Сапєга, скажімо, хоч це було б приємніше...

Отець Ієронім, що сидів, як завжди, в кутку, обережно спитав:

— Пробачте, вельможний пане, а чи нема небезпеки в тому, що поза своїм бажанням генерал Пілсудський стане іграшкою в руках своєї партії, цих демагогів, як-от Дашинський та інші такі, як він?

Потоцький кілька секунд дивився на отця Ієроніма допитливо.

— Ага, отець духовний теж займається політикою...

Едвардові не сподобався цей самовпевнений тон магната.

— Отець Ієронім поставив дуже цікаве запитання,— сказав він сухо.

— У вас неправильне уявлення і про Юзефа Пілсудського і про ППС! По-моєму, він значно ближчий до нас. А ППС цілком у нього в руках,— це засіб для створення ореолу в масах. Усе це для черні! І нам же краще, коли чернь повірить у нього. На жаль, доводиться маневрувати... Його підпора — це військова організація, так звані

«пілсудчики». Серед них, правда, чимало пепеесівців, але це, знаєте, такі соціалісти... Якщо Пілсудський на когось і зважає, то це на нас, бо в нас є сила й золото! Щоб ви мали про нього уявлення, я розкажу, як був створений уряд.

— О, будь ласка! Тут, у цій проклятій глушині, нічого не взнаєш...— висловив загальне бажання Баранкевич.

— Звичайно, як завжди, почалась колотнеча за портфелі. Князь Сапєга розказував, що претенденти мало не побили один одному фізіономій,— всі ці націонал-демократи, людовці та інші. Тоді Пілсудський викликав до себе капітана другої бригади легіонерів Морачевського, старого пепеесівця й пілсудчика, і сказав: «Я призначаю вас прем'єр-міністром. Стати у фронт!» Морачевський віддав честь. «Можете йти!» Прем'єр-міністр обернувся кругом і вийшов... Будьте певні, що цей самий Морачевський, на якого дехто з панів демократів дивиться як на свого, не насмілиться й писнути, якщо Пілсудський йому цього не накаже!..

Едвард погасив цигарку.

— А які його плани? Як він дивиться на наші дії?

Потоцький зупинився проти Едварда.

— За це ви можете бути спокійні, графе. Кажуть — і це, звичайно, факт! — що Пілсудський, приймаючи на себе звання «начальника держави», сказав: «Я не зложу цього звання доти, поки польський меч не накреслить кордон Польщі від Балтійського до Чорного моря!» І він це зробить, якщо ми зуміємо впоратися з бунтівливою черню! — Потоцький зупинився біля вікна і, нахмурившись, довго дивився в темряву ночі.

— А що, хіба наше становище таке погане? — з неприхованим страхом спитав Казимир Могельницький і затрясся від задушливого кашлю.

Потоцький ждав, коли він відкашляється. Але приступ усе наростав. Старий хапався рукою за горло. Едвард, що похмуро сидів у кріслі, стурбовано повернувся до нього.

Потоцький з холодною гидливістю стежив за тремтячим стариком. Нарешті Могельницький перестав хрипіти.

— Ви питаєте, графе, яке наше становище,— почав Потоцький збуджено, і в очах його блиснула лють.— Я думаю, ви теж почуваєте, як під нашими ногами здригається земля. Це — землетрус, панове! Найстрашніше, мабуть, те, що все це відбувається не тільки у нас. Якщо колись можна було десь урятуватися, то тепер це майже

неможливо. І нам лишається одне — братися приборкувати оскаженілу череду! — Потоцький рвучко ступив до стола.— У Варшаві є такі пани, що вже запакували свої скрині і покупили квитки...— він злісно засміявся.— Тільки не знати, куди вони втікатимуть. Мені невідомо, які тут у вас настрої, але я знаю, що ми, Потоцькі, а з нами Сангушки, Радзівілли, Замойські, Тишкевичі, Браницькі — всі, хто багатий і знатний у Польщі і чиї маєтки — тут, на Україні,— ми не складемо зброї, поки не знищимо всіх, хто простяг свою хамську руку до нашого добра! Так, ми одітнемо цю руку разом з головою.

Едвард скоса глянув на Потоцького.

«Цьому є що втрачати! Десятки цукрових заводів, сотні тисяч десятин землі, на півмільярда майна — цей, звичайно, буде битися! Коли я через нещасні п'ять мільйонів рискую тут своєю головою, то йому вже сам бог велів»,— подумав він.

— Ге... умм... да! Це добре сказано. Саме руку з головою, хо-хо-хо! Але для цього потрібно, щоб у Варшаві не допускали цих світоплутів — соціалістів — до влади. Я, знаєте, коли довідався, що Пілсудський призначив Ігнатія Дашинського міністром, то в мене цілий день живіт болів,— як завжди, грубо і надто голосно заговорив Баранкевич.— Ну, думаю, якщо його міністром зробили, то добра не буде! Ця бестія у себе в Любліні і так напакостила чимало... Ге... умм... да! Восьмигодинний робочий день! Як це вам подобається? Я з дванадцятигодинним програю. А вони...

Потоцький владним жестом зупинив його.

— Я бачу, пан усе спрощує. Дашинський, отой страшний для вас вождь партії польських соціалістів, по-своєму дуже корисна людина. В цьому шаленому вирі, що охопив Польщу, тільки такі люди, як він, можуть врятувати нас з вами. А ви його лаєте і до речі й не до речі. Якби Дашинський справді був небезпечною людиною, то, запевняю вас, Пілсудський не призначив би його міністром,— вже починаючи сердитись, сказав він.

— Ге... умм... да! Але!..

Потоцький не дав Баранкевичу висловитись.

— Пан дуже схожий на телеграфний стовп. Прошу пробачення, я зовсім не хотів вас образити. Непохитність переконань корисна, але не в такій мірі,— глузливо засміявся Потоцький.— До речі, пан може заспокоїтись: вісімнадцятого листопада Дашинський подав у відставку.

— Чому? — зацікавився отець Ієронім.

— Мабуть, йому зараз невигідно бути міністром. Ви розумієте, все-таки він «представник народу», а ППС мимоволі мусить гратися в опозицію. Не всім, наприклад, подобається наше законне прагнення почати негайно війну з українцями, білорусами й литовцями. Чернь, бачите, не хоче більше воювати. Та що чернь! Навіть дехто з буржуа й поміщиків, маєтки яких поки що в цілковитій безпеці, вважають наші плани надто рискованими. Але таких хитромудрих, на щастя, не так уже й багато. В усякому разі ми примусимо і їх розв'язати гаман. Коли вони думають, що тільки ми будемо створювати на свої кошти цілі полки і захищати їхні скрині, то вони глибоко помиляються.

Баранкевич узяв цей натяк на себе.

— Ге... умм... да! Але не в усіх же майна однаково.

Почуваючи, що Баранкевич може сказати зараз Потоцькому якусь грубість, Едвард утрутився в розмову:

— Скажіть, графе, коли це не секрет, куди ви думаєте податися відціль?

— Вам я можу сказати про свій маршрут. Я їду в Здолбуново. Там формується мій полк, яким я буду командувати. До речі, ви не послали ще «начальникові держави» рапорт і прохання затвердити призначення на офіцерів усіх командирів вашого загону? — сказав Потоцький.

— Ні,— відповів Едвард.— А що, хіба Пілсудський обов'язково повинен це затвердити?

— Так, але хай це не турбує вас. Він це зробить без усяких застережень. Зараз такий час, що не до формальностей. Ви також думаєте формувати полк? Ну от! Чин полковника польської армії вам забезпечено.

Едвард спалахнув.

— Я, графе, уже п'ять років маю звання полковника гвардії, а зараз — полковника французької служби. І не маю наміру питатися в цього новоспеченого генерала, захоче він надати мені чин полковника чи ні.

Потоцький прикусив губу.

— Діло ваше, графе. Але для годиться це можна зробити. Це зміцнює авторитет армії. Для мене Пілсудський теж не бог. Але я прийняв звання полковника, мої брати — теж. І я не бачу в цьому нічого ганебного,— сказав він сухо.

Він цокнув закаблуками.

— Дозвольте, графе, залишити вас. Я і мої супутники повинні відпочити, бо на світанку ми вирушимо.

Едвард особисто провів Потоцького у призначену йому кімнату. Коли вони лишились наодинці, Потоцький сказав:

— При цих добродіях я не вважав за можливе розказувати все. Язики в них прив'язані не дуже міцно, тому я не сказав про найголовніше. Ви будете ласкаві затриматись у мене?

— Будь ласка, я вас слухаю, графе.

Вони сіли за стіл.

— Ви знаєте, що Пілсудський наказав роззброїти німців на всій території Польщі? — спитав Потоцький.

— Так. Але це не завжди можливо... Наприклад, у мене немає достатньої сили.

Потоцький недовірливо подивився на Едварда.

— Скоро надійде князь Радзівілл. Потім ще чимало дрібних легіонерських загонів теж ідуть сюди. Коли вам пощастить затримати ешелон на два-три дні, то їх можна буде роззброїти. Нам же потрібні гармати, боєприпаси...

— Звичайно, якщо мені допоможуть, то я їх роззброю. Але зважте — кругом у селах починається повстанський рух. Наприклад, за двадцять верст є велике село Соснівка, там маєток Зайончковського. Досить було Зайончковському одібрати в селян спірне сіно й жито, як хлопи взяли в руки вила. У нього було всього десяток легіонерів. Звичайно, вони не змогли справитися. В результаті селяни роззброїли легіонерів, побили. А Зайончковські ледве врятувались. У селі Холмянці те саме. А в Павлодзі справжнє повстання: там убили поміщика, перестріляли всіх легіонерів.

Потоцький слухав його, міцно стиснувши губи.

— Все це дрібні неприємності... Але я хочу повідомити вас про українські справи,— сказав Потоцький.

— Я слухаю.

— Ви, звичайно, знаєте, що першого листопада галичани оголосили утворення Західної Української республіки.

— Мені казав про це отець Ієронім.

— Ага, до речі, що це за монах?

— Це— єзуїт... Йому довіряє кардинал. Він непоганий інформатор.

— А-а! Я так і думав. Він, звичайно, розумніший за цього гладкого заводчика.... Але я відхилився. У Варшаві

вважають, що Галичина має бути зайнята нами в першу чергу — там нафта, залізо... Ми спочатку протестували проти цього плану — адже більшість наших маєтків на Волині й на Поділлі, а не в Галичині. Але пілсудчики нас запевнили, що після Галичини зараз же візьмуться до України. Ми обміркували це з багатьма заінтересованими фаміліями і дійшли висновку, що окупація Галичини аж ніяк не порушить наших планів, а навпаки — ми матимемо забезпечений тил. Ми погодились з умовою, що на Галичину Пілсудський пошле свої резерви й загони галицьких поміщиків, а ми свої сили направимо на Волинь і Поділля.

Едвард схвально кивнув головою.

— Це справедливо. Кожний воюватиме за свої маєтки куди з більшим запалом, ніж тільки за абстрактне поняття «Великодержавна Польща».

Потоцький усміхнувся.

— А як же справи з Москвою? — спитав Едвард.

Усмішка зникла з губ Потоцького.

— З Москвою буде велика війна. Пілсудський спить і бачить наполеонівський шлях... Ну, коли не до Москви, то хоч би до Смоленська.

Тепер уже посміхнувся Едвард.

— Чи не вважаєте ви, що це — небезпечне історичне порівняння?

— Ні! Тоді була інша ситуація. Повірте, що у Варшаві не такі вже дурні. Москву затискають у залізне кільце, і Пілсудський достатньо хитра людина, щоб скористатись цим і викроїти для Польщі солідний кусок російського м'яса. Біда тільки, що нам бракує пороху для великої війни... А тут ще ця Україна.

— Так, графе, ви обіцяли мене інформувати...

— От бачите — зачепиш одне, оглядайся на друге. Що ви, наприклад, знаєте про Симона Петлюру?

— Майже нічого, крім того, що цей суб'єкт зараз верховодить так званою українською Директорією,— відповів Едвард.

Потоцький щось шукав у кишенях.

— Про цього чоловіка треба вам розказати. Вам же з ним доведеться мати діло. Зараз його банди загатили майже всю Волинь і Поділля. Червоні розкидані там групами в різних місцях... Ось воно! — Він вийняв з бумажника складений вчетверо аркуш.— Коротка характеристи-

ка, яку князь Сапєга просив передати вам, копія донесення нашої київської агентури.

Едвард узяв аркуш.

— Мені про нього казали ще в Парижі, у військовому міністерстві. Цей авантюрист обмахляв генерала Табуї минулого року, коли в Києві була ще так звана Центральна рада.

— Цілком правильно. От ви прочитайте, там досить влучно змальовано його портрет.

Едвард стиха читав:

— «Його овальне обличчя з правильними рисами нічим не привертає до себе уваги. Сірі, глибоко посаджені очі ховаються, уникаючи погляду. Масивна щелепа, похітливий рот із стомлено опущеною нижньою губою, гладке підборіддя, великі, трохи відставлені вуха — ніщо не виявляє енергії, сміливості, сили волі, що характеризують вождя. Маючи не дуже великий розум, схильний швидше до інтриг, ніж до широких політичних комбінацій, Петлюра особливо вміло підготовляє маленькі підпільні «події», в один час проводить дві протилежні лінії дії, швидко вживає заходів, несподіваних не тільки для його супротивників, але й для друзів. Егоїст і честолюбець, він завжди ставить свої особисті інтереси вище службового обов'язку. Діставши не дуже велику освіту, він так і лишився пересічною людиною в поганому, вузькому розумінні цього слова.

Петлюра народився в Полтаві тисяча вісімсот сімдесят сьомого року в заможній козацькій сім'ї і виховувався в одній з тих семінарій, де підготовлявся національний український рух. Революція тисяча дев'ятсот п'ятого року застає його правим соціал-демократом. Це — публіцист дуже невеликого калібру, навіть на фоні тодішньої бідної силами української інтелігенції, як дають підстави гадати його статті, що вийшли згодом окремою книжкою. Він редагує в Києві тижневик «Слово», потім у Москві — журнал «Украинская жизнь», що друкував на початку війни вірнопідданські відозви. Через те Петлюра й не побачив фронту. Його мобілізували на адміністративну роботу в глибокому тилу, де він спокійно дожидав закінчення війни. В червні тисяча дев'ятсот сімнадцятого року він займав пост генерального секретаря військових справ у Центральній раді. Він почав наслідувати Керенського, запозичивши у нього все, навіть рухи і пози. Петлюра ораторствує на солдатських мітингах, прибираючи, слідом за

Керенським, традиційну наполеонівську позу. Після того як Центральна рада була вигнана з Києва повсталими робітниками й солдатами, Петлюра стає одним з найактивніших прихильників нещадної боротьби з більшовиками, очолюючи крайнє праве крило в Центральній раді. На початку тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року Петлюра одразу змінив французьку орієнтацію на німецьку і повернувся до Києва в обозі німецьких окупаційних військ. Тут він непогано влаштувався при гетьмані Скоропадському, але незабаром посварився з ним, за що був тимчасово арештований. Він це вміло використав згодом, видаючи себе за «борця» проти німців і гетьмана, яким ще вчора лизав п'яти. В Директорії він найбільш правий, і фактично керує всім не Винниченко, а він. Та й взагалі відхід Винниченка — справа вирішена, і тоді Петлюра безперечно займе його місце. Зараз цей демагог і авантюрист використовує повстанський рух проти німців і поміщиків для цілей своєї кар'єри. Він не гребує нічим, розкидається лозунгами: «За самостійну Україну», «Геть польських панів», а по другий бік — «Геть москалів» і т. ін. Наша агентура при штабі Денікіна повідомляє, що Петлюра надіслав до генерала Денікіна свого емісара, пропонуючи послуги. Але, кажуть, Денікін не захотів мати з ним справи. Ми вважаємо, що Петлюру можна купити за відповідну моральну й матеріальну винагороду, і він служитиме Царству Польському, якщо, звичайно, за ним добре наглядати, маючи на увазі, що ця людина може продати будь-якого хазяїна в будь-яку хвилину, коли це буде їй вигідно.

Просимо на це зважити у Варшаві. Повторюємо, Петлюра може служити Польщі, якщо його відповідно обробити. Хоч його війська, що складаються виключно з селян, настроєні проти нас, але «головний отаман» уже не раз довів свою здатність перевернути свою політику догори ногами. З ким Петлюра насправді буде боротися,— це з більшовиками, яких він ненавидить і яких нищить з похвальним запалом. Ми вважаємо, що зараз найбільш слушний час для захоплення хоч би Волинської і Подільської губерній. Треба скористатись тим, що Росія напружує всі свої сили на інших фронтах. Нагадуємо, що це буде важче зробити, коли червоні партизанські полки з'єднаються в одну армію. Це треба робити непомітно, відтискаючи петлюрівські загони на південь, і поки петлюрівці займаються тут розбоєм і єврейськими погромами,

можна буде очистити північну частину Волині від його банд і відновити владу Речі Посполитої».

Едвард поклав листа на стіл.

— Що ж, це нас цілком влаштовує,— сказав він, подумавши.

— Значить, ви теж погоджуєтесь з нами? — пожвавішав Потоцький.

— Так!

— Тепер ви розумієте, яка має бути наша політика: поки сил у нас мало, діяти помаленьку, віднімаючи повіт за повітом у Росії й України. У них в Білорусії майже зовсім немає військ. Війни ми Росії поки що оголошувати не будемо, а, користуючись з кожного зручного випадку, вибиватимемо червоні частини з Білорусії і Литви. Для цього новий міністр закордонних справ пан Василевський уже почав у пресі кампанію проти Радянського уряду. Добре, що для цього є зачіпка.

— Яка? — спитав Едвард.

— Вони в Москві позбавили дипломатичних привілеїв пана Жарновського, якого посланник Регенційної ради Ледницький залишив своїм заступником у Москві. Василевський уже зчинив крик, обвинувачуючи більшовиків у порушенні міжнародного права, і надіслав два ультиматуми, вимагаючи негайного відновлення в правах Жарновського і повернення архівів посольства.

Едвард здивовано глянув на Потоцького.

— Пробачте, я вас не зрозумів. Жарновський же був, власне, представником не Польщі, а німецьких окупантів? Адже наш уряд оголосив Регенційну раду поза законом!

Потоцький засміявся.

— Для нас це зрозуміло. Це так. Хто в Польщі не знає, що Регенційна рада складалася з німецьких лакеїв, які продавали Польщу німцям «уроздріб і на вивіз»! Правда й те, що вони оголошені поза законом, але для дипломатів досить того факту, що в Москві усунули Жарновського, як оголошеного поза законом, від посольських повноважень, щоб зчинити галас про порушення міжнародних прав, хоч для здорового глузду це незрозуміло. Але справа ж у тому, щоб знайти зачіпку. Наші газети вже кричать, що більшовики ображають честь Польщі, арештовують послів, ну й таке інше... Це розворушить громадську думку, дасть сяке-таке виправдання нашому наступові на Білоруському фронті...

Едвард ворухнувся, щоб зручніше сісти.

— Звичайно, якби це стосувалось іншої держави, було б безглуздо. Але в боротьбі з більшовиками всі засоби добрі! — Він подивився на годинник.— До речі, я наказав начальникові жандармерії розстріляти сьогодні дев'ятнадцять червоних, які сидять у мене замкнені. Дозвольте, я подзвоню в штаб.

Потоцький устав.

— Ми ще побачимося з вами завтра перед від'їздом? — спитав Едвард.

— Мабуть, ні. Ми виїжджаємо на світанку. Я прошу вас тримати зі мною тісний зв'язок.

— Обіцяю. Будьте обережні в дорозі!

★

Людвіга сумно прислухалась до дзвону годинника.

— Єзус-Марія! Яка жахлива ніч! — прошепотіла вона.

Сон утік від неї. Всі ці ночі Едвард спав у своєму кабінеті. Тепер там розташувались офіцери Потоцького. Едвард, напевне, прийде сюди. Вона не хотіла цієї зустрічі. Про що вони можуть говорити зараз? І от тепер він прийде до неї як чоловік. Це спричинить нову сутичку... Вона загорнулася в ковдру, коли почула, що двері відчиняються. У Едварда був свій ключ від спальні.

Раніш такі зустрічі були бажані. А тепер це нагадувало їй про те, що вона фактично рабиня цієї людини. Тільки рабиня, одягнена в шовк, яка має право наказувати слугам, носити титул, уявляти себе маленькою царицею для того, щоб усе це корилося тільки його волі...

Як це було приємно раніш і як тяжко зараз!..

Едвард увійшов до спальні.

— Я залишуся тут,— сказав він, певний, що вона не спить.

Людвіга мовчала. Він роздягався. З того, як він рвучко розстібав ремінь, вона відчула — сердитий.

Він підійшов до ліжка і, розкриваючи його, сказав, стримуючи себе:

— Сьогодні я хочу бути з тобою...

Людвіга спробувала була натягнути ковдру на голе плече, але його рука скинула ковдру на підлогу.

— Що це таке, Едді? Я не хочу, щоб ти залишався тут! — ображено вигукнула Людвіга.

— А я хочу!

Він сів на ліжко і поклав їй на груди руку.

— Іди собі, Едді! Я не можу тебе бачити... Іди! — захищалась вона.

— Слухай, Людвісь, мені все це вже набридло. Невже ти думаєш, що я й надалі спатиму на диванах, дожидаючись, коли ти зміниш гнів на ласку? Таке змагання не в моєму дусі. Давай краще помиримось! — Він нахилився до неї. Вона одіпхнула його:

— Залиш мене!..

Але близькість її напівголого тіла вже сп'янила його. Він легко одвів її руки й силоміць оволодів нею... Обернувшись до неї спиною, він одразу заснув.

Зганьблена, вона плакала. Найприкріше було те, що вона відчувала себе безвольною, спроможною відповісти на це грубе насильство лише слізьми.

Едвард був їй огидний. І він може спати, образивши її жіночу гордість! І його душу не тривожить те, що з його наказу цієї ночі розстріляють людей. Вона з огидою відсунулась на край ліжка й обережно, боячись, що він прокинеться, встала й пішла в свою кімнату. І там, скоцюрбившись в кутку дивана, довго безгучно плакала.

★

Адам тільки що прийшов з караулу і пив холодний чай. Жінка й Геля вже спали. У флігелі знов було повно чужих — тут спали двадцять три чоловіки з конвою графа Потоцького.

Він похмуро жував кусень хліба й дивився невидющими очима перед собою.

У вікно постукали. Адам знехотя устав, пішов відчиняти двері.

На порозі стояла Франціска. Вона тільки що повернулася з міста.

Він мовчки пропустив її в кімнату, зачинив двері і глухо запитав:

— Ну що?

Франціска рвучко скинула з плечей мокру хустку.

— Нічого! — відповіла вона безнадійним голосом.— Я його не бачила — не пустили...

Адам похмуро стояв перед нею, затиснувши в руці недоїдену скибку хліба.

— Тут за тобою приходили...

— Чого? — з ненавистю спитала Франціска.

Адам ворухнув жовнами і, одвівши очі вбік, відповів:

— Батько кликав готувати Потоцькому постіль...

Франціска глибоко зітхнула, немов їй було трудно дихати.

— Постіль слати? — Їй здавило в горлі. Вона зневажливо глянула на Адама.— І що ти сказав?

— Що прийдеш, як повернешся.

Великі сірі очі Франціски стали зеленими. Щось дике, шалене спалахнуло в них.

— Сволочі ви всі! — шепотіла вона ненависно.— Чуєш? Сволочі! І ти, і твій батько... будь він проклятий, старий собака!..

Адам одсахнувся від неї.

— Чому ти Гелю не послав?

— Вона не зуміє...— розгублено бурмотів він.

— Зуміє! Цей кнур Владислав навчив уже... Ви ж нас усіх продали тут... Твоє щастя, що на Барбару ніхто не зохотиться, а то з нею спали б усі, кому б захотілось...

— Що ти кажеш?

— Ти Гелю спитай — вона розповість... І яка нещасна доля мене сюди пригнала?

Адам мовчки визвірився на неї.

— Чого дивишся? Брата, може, вішають зараз, а ти, як собака, охороняєш їх, щоб хто бува не випустив ножем графських кишок... Холуй проклятий! — вона відштовхнула його і вибігла в сіни.

Адам, отрусний словами Франціски, грубо будив дочку.

Розділ десятий

Троє на водокачці, хвилюючись і здригаючись, слухали, як частішала стрілянина. От уже заклекотіло біля вокзалу. В цій наростаючій бурі звуків учувалась запеклість боротьби. Андрій завмер, притиснувши руки до грудей.

— Навіщо ж вони лишили нас тут? Де ж це видано, щоб я стояв і дожидав, чия візьме? По-їхньому, я ні на що не здатний? — сказав він гірко.

Ядвіга, що стояла поруч, притягнула його до себе і, як мати, заспокоювала:

— Що ж робити? Нам наказали залишатися тут.

Олеся мовчала. Надворі почулись голоси і, як здалося Андрієві, хропіння коней. Олеся схопила Птаху за плече.

— Андрію, що це?

Птаха похолов. «А що, коли ляхи? Тоді все пропало»,— почуваючи, як стиснулось серце, думав він.

У двері застукотіли. Андрій, натикаючись на табурети, побіг до дверей. Тут на підлозі лежала сокира.

— Григорію Михайловичу! Це я, Щабель. Відчиняй!

— А, Щабель! — радісно гукнула Олеся і теж кинулась до дверей.

— Хто це? — зупинив її Андрій.

— Це наші... Я зараз відчиню.— І вона вже відкидала клямки.

— Ну, от і я,— сказав хтось високий, невидимий.

— А наші вже пішли,— докірливо сказала Олеся.

— Чуємо! Запізнились ми — з холмянськими все торгувалися. Вони ходаків до Могельницького посилати хотіли. Мовляв, не чіпай нас — і ми тебе чіпати не будемо. Поки ми їх уговорили, часу скільки згаяли... Світи, Олесю, чи що.— І Щабель запалив сірника.

На мить він побачив Андрія.

— Це хто? — недовірливо спитав він.

— Це Андрій,— чомусь збентежилась Олеся.— Батько залишив його тут.

Слідом за Щаблем у кімнату ввійшов присадкуватий, широкоплечий селянин.

— Драстуйте, хазяї!

Щабель потиснув руку Ядвізі.

— Це Явтух Сачек з Соснівки,— сказав він, кивнувши на селянина.

Олеся поставила засвічену лампу на стіл і поспішила до вікна, щоб запнути його.

— З нами чоловік п'ятдесят соснівських і з тридцять холмянських. Їм зараз гвинтівки треба дати,— сказав Щабель.

Ядвіга одвела його вбік.

— Товариш Раєвський сказав, що для вас патрони скинуть на ходу недалеко від річки. Він доручив переказати вам, щоб ви повели свій загін на садибу Могельницьких. Таким чином частина легіонерів буде затримана, по-

ки наші захоплять місто. А ви спробуйте зайняти насамперед фільварок. Там стоять німецькі коні...

Щабель швидко повернувся до Сачека.

— Зараз візьмемо гвинтівки й рушимо на фільварок. Скажи своїм хлопцям, що там добрих коней добудемо...

— Це діло! — зрадів Сачек.— Щось у мене коні закривіли, і пара мені якраз би...

— Ну, добре, добре! Ходімо. Чуєш, як у місті шкварчить? Розмузикувати ніколи...

Вони вийшли у двір, де їх ждали селяни. Птаха рішуче сказав Ядвізі:

— Я з ними піду!

— Як підете? А ваші руки?..— розгубилась Ядвіга.

— А ми самі лишимося? Добрий мені оборонець! Тоді я теж піду. Я сама тут нізащо не буду! — спалахнула Олеся.

— Та й мені треба йти,— тихо сказала Ядвіга.

— От і підемо всі разом. Залишатися я не хочу, мені страшно тут,— уперто вела своєї Олеся.

— Куди ж ти підеш? Там же війна,— сказав Андрій, схаменувшись.

— Ну то що ж! Візьмемо з Ядвігою Богданівною ту сумку з бинтами і будемо допомагати, якщо когось покалічить.

Андрій не знав, що відповісти.

— А що Григорій Михайлович мені скаже?

— Чому тобі? Я й сама скажу йому! Ходімо, Ядвіго Богданівно.

Раєвська вже одягала пальто.

— Олесю, розв'яжи мені праву руку,— попросив Андрій.

— Як — розв'яжи? Вона ж обварена вся...

— Ти мені два пальці, оцих-от, розмотай, щоб я міг затвор смикати.

— Не буду я розмотувати. Тут саме живе м'ясо...

Андрій підійшов до Ядвіги.

— Прошу вас, розв'яжіть! А то я зубами порву.

Ядвіга кілька секунд дивилась на нього і мовчки стала розв'язувати бинти.

— Я трохи залишу,— отут-о...

Увійшов Щабель.

— Усе гаразд — патрони, гвинтівки є! Зараз рушимо... Дощ перестає...

— І ми з вами,— сказала Ядвіга.

Птаха вибіг у двір і повернувся з гвинтівкою. Кишені піджака були повні патронів.

— А мені ти приніс? — спитала Олеся.

Вони вперше за весь цей час зустрілися очима.

— Тобі? — спитав він здивовано і усміхнувся.

Він дав їй свою гвинтівку і став поквапливо совати в кишені її жакета обойми з патронами.

— Зараз я навчу тебе, як заряджати. От береш за цю штучку — раз! Потім до себе... Бач, патрон вискочив. Раз — загнав у дуло... Знову сюди! Тепер тягнеш за курок — і одним гадом менше на світі... Приклад міцно притискай до себе. Бери, я зараз собі дістану.

Уже коли вони виходили, Андрій згадав:

— А Василько?.. Куди хлопчину подіти? — Він побіг у кухню.— Васько, вставай швидше! Та прокинься ж ти, сплюх! Ми йдемо. Чуєш? Ідемо! Зачини двері і спи собі. Ми скоро повернемось...

Сонний Василько нічого не розумів. Андрій уже підштовхував його до дверей.

— Зачиняй на защіпку і лягай спати.

Василько кліпав спросоння і щось бурмотів сам до себе, але кінець кінцем зрозумів, що треба зачинити двері і йти спати. Він так і зробив.

★

Щабель узяв фільварок без єдиного пострілу. Їх наскок був цілком несподіваний. В садибі Едвард озброїв усіх, хто тільки міг носити зброю, і рушив у місто. В палаці лишився тільки граф Потоцький з конвоєм. Почувши стрілянину, що почалася круг садиби, Едвард повернув свій загін назад.

«Що це? — думав він.— У місті бій? Чорт його знає, хто з ким б'ється. Невже німці знахабніли? Ну, а на фільварку хто?» Він наказав оточити садибу.

Біля воріт його зустрів Потоцький. Він був на коні.

— Що це, по-вашому, графе?

— Не знаю. Зв'язку з містом нема.

Від фільварку зрідка чути було постріли. Могельницький не наважувався йти туди вночі. Він вирішив діждатись ранку, не відходячи од садиби ні на крок.

А на фільварку в цей час діялось недобре. Захопивши

фільварок, холмянці почали сваритися з соснівськими за коней.

— Ми перші вскочили в двір, коні наші! — кричав високий холмянець, уже сидячи на осідланому німецькому коні і тримаючи за поводи ще трьох.

До нього підскочив Сачек.

— Віддай, кажу тобі! Скажи спасибі, що одного дістав. А ти все загарбати хочеш... У мене он усі коні покривіли, а ти хапаєш...

Сварка за коней загорілася по всьому фільварку. Щабель, бувши в цепу, який обстрілював двір, по рідких пострілах зрозумів, що частина селян кудись утекла. Він кинувся до воріт.

— Гей, люди! Що ж ви робите?

Але його ніхто не слухав. Подекуди вже частували прикладами один одного. Високий холмянець під'юджував своїх:

— Забирай коней, і тікаймо додому! Хай собі роблять, що хочуть... Чого нам лізти в прірву? Гайда додому, хлопці! А хто не пускатиме, бий його з гвинта!

Щабель пізно зрозумів небезпеку.

— Куди ви, хлопці? Що ж це — продаєте, значить? — кричав він.

— Геть з дороги! — гримнув на нього високий холмянець.

— Хай соснівські віддають коней, тоді залишимось... А в нас Могельницький усе позабирав, то ми хоч цим поживимось...

— Чого там з ним розпатякувати? Гайда, хлопці, додому! А то ще обступлять, то й без голови залишишся...

Щабля відтиснули вбік.

Птаха ледве встиг урятувати Олесю від кінських копит. Холмянці, батожачи коней, набігаючи один на одного, матюкаючись на все горло, промчали мимо них. Через хвилину їх уже не було чути.

★

З першими пострілами німці заворушились. Уздовж ешелону забігали фельдфебелі. Лунали короткі слова команди. А коли стрілянина розгорілась особливо сильно і стала наближатись до вокзалу, біля штабного класного вагона заграв тривогу сурмач.

— Пане полковнику, вас хоче бачити якийсь військовий, що називає себе польським офіцером.

— Ведіть,— сказав полковник Пфляумер.

— Честь маю рекомендуватися — капітан Врона.

— Чим пояснити цю стрілянину? — загрозливо спитав його полковник.

— Річ от у чім, пане полковнику: в місті спалахнуло більшовицьке повстання. Нам було пред'явлено ультиматум невтручання в їхні дії. Вони хочуть роззброїти ваш ешелон, а офіцерів розстріляти. Ми цілу ніч билися з ними, але зараз змушені просити вашої допомоги... Ми зробили все, щоб запобігти цьому бунтові. Та в нас вичерпались сили, і ми змушені залишити місто.

Гуркіт стрілянини коло вокзалу наче підтверджував його слова. Навколо полковника стояла група німецьких офіцерів у стальних шоломах.

Густі цепи німців залягли вздовж парапету товарної станції, друга частина солдатів поралась на платформах коло бронеавтомобіля та гармат.

— Так,— промимрив крізь зуби Пфляумер і виплюнув недокурок сигари.— Вони хочуть нас роззброїти? Ну, це ми ще побачимо...

— Звичайно, пане полковнику, якщо ви втрутитесь, то від цієї погані не лишиться й сліду.

Врона побачив серед офіцерів Шмультке.

Лейтенант щось тихо говорив полковникові.

— Пробачте, як вас?..

— Капітан Врона,— підказав Шмультке.

— Ага! Ну, ми втрутимось обов'язково. Будь ласка, відведіть своїх солдатів он туди! — махнув він рукою вліво.— Ми зараз почнемо операцію. Зняти гармату! Звезти бронеавтомобіль на землю! Пане голово полкової ради, поясніть солдатам причину бою.

★

До світанку місто було зайняте робітниками. Щабель міцно сидів на фільварку, припкувавши Могельницького до садиби.

Але коли цілковита перемога була вже близько, на вокзалі загримотіли могутні залпи. Відтіль по місту бризнули вогнем і сталлю. Загавкали зразу півтора десятка кулеметів. Німці рушили на місто.

Цілу годину Раєвський уперто опирався, затримуючись на кожному розі. Але по вулицях шугав невразливий бронеавтомобіль, спрямовуючи вогонь своїх кулеметів у провулки і двори.

— Ех, бомби нема! — шаленів Чобіт.

Повстанці відходили, залишаючи вулицю за вулицею. А сіро-зелені цепи німців методично, розмірено посувалися вперед. Так само розмірено гуркали на станції чотири гармати, кидаючи в місто важкі снаряди.

— Що ж, Зігмунде, виходить — програли? — сказав Ковалло, швидко ступаючи поруч з Раєвським.

— Оцього я найбільше боявся. Тут без провокації не обійшлося... Метельський хотів учора поговорити з полковою радою, та голова, продажна душа, пригрозив йому арештом. Тепер треба зберегти людей. Будемо відходити на Соснівку. З міста треба вибратись якнайшвидше, до ранку, бо тут оточать...

Місто вгорнулось у передсвітанкову млу. Останні цепи робітників уже залишили передмістя.

Щабель прислухався.

— Виходить, наші місто залишають... Чуєш? Стрілянина вже з передмістя... Видно, німцям захотілось битися. Що ж, тоді й нам відходити треба, поки не розвиднілось... Якби тут були холмянці, можна було б на садибу натиснути, а так робити нічого. Перекажи, щоб відходили! — сказав він Сачеку.

— Фільварок запалити? — спитав той.

— Не треба. Однак наш буде,— заборонив Щабель.— Нехай сідають на коней.

— А жінок куди? — незадоволено буркнув Сачек.

— Їх теж на коней посадимо.

— Тут я підводу спорудив з барахлом, одну посадити можна.

Щабель допоміг Олесі сісти в сідло.

— Не впадеш? — сказав він, подаючи їй поводи.

— Ні, я в себе на селі їздила.

— Ну, а рушницю перекинь через плече. Ех, і вояка ж з тебе геройський! — пожартував він, але зараз же спохмурнів...

Птаха скакав поруч з Олесею. Йому все здавалося, що дівчина може впасти...

Через півгодини вони з'єдналися з повстанцями, що виходили з міста.

★

Едвард Могельницький приїхав на вокзал, щоб особисто подякувати полковникові Пфляумеру за допомогу.

— Чим можу бути вам корисний? Скажіть, і все, що можу зробити, буде зараз же зроблено.

Полковник Пфляумер одмовився від послуг.

— Дякую. У нас є все потрібне. Але слідом за нами йде піхотний Франкфуртський полк. Пан Шмультке каже, що в ньому служить ваш брат. Як мені відомо, їм потрібні харчові припаси й теплий одяг. Починаються холоди. От якщо ви їм допоможете, це буде прекрасно.

— Звичайно, звичайно! — запевнив його Едвард.— Може, пан полковник дозволить мені нагородити його хоробрих солдатів? Я хочу видати їм по сто марок...

— Це можна. Я перекажу про вашу люб'язність полковій раді. До речі, ми тут думаємо затриматись, поки не підійдуть франкфуртці, і просимо не перешкоджати нам одержувати хліб з пекарні.

Могельницький приклав руку до козирка.

— Я негайно дам наказ приставляти вам хліб сюди, на вокзал. Тепер дозвольте від імені наших дам і всієї родини запросити вас і панів офіцерів на вечір, що влаштовується на вашу честь у нашому родовому маєтку. За вами будуть прислані екіпажі.

— Дякую! Я перекажу офіцерам. Якщо все буде спокійно, ми приїдемо.

Могельницький з своїм штабом поїхав.

— Треба поспішати, а то ми з ними не впораємось тоді,— сказав Могельницький Вроні, коли вони поверталися до міста.— Пошліть двох кур'єрів до Замойського. Хай він зніме свій загін з-під Павлодзі і йде з ним сюди. Хай йому скажуть від мого імені, що, як тільки ми впораємося з німцями, я допоможу йому розгромити павлодзінців. А ви підготуйте на вокзалі все, що потрібно. Якщо наш план провалиться, то доведеться евакуювати місто й відкрити німцям дорогу... Не спускайте холмянців з ока, коли вони з'являться. Більше енергії!

★

Потоцький не виїхав того дня, як думав. Повстання в місті затримало його. Коли становище було відновлено, в кабінеті Едварда було розроблено запропонований По-

тоцьким план роззброєння німців. Гарячий Потоцький захищав його з таким запалом, що Едвард не міг заперечувати, не рискуючи підпасти під обвинувачення в боягузтві.

— Ви кажете — риск, але де його нема? Я сам буду допомагати вам і запевняю, що ми німців роззброїмо,— самовпевнено говорив Потоцький.

Під час їхньої розмови отець Ієронім доповів, що приїхали делегати від холмянців. Едвард наказав арештувати їх.

— Я їх повішаю. Вони розгромили наш фільварок у Холмянці, а тут забрали коней, які я купив! — крикнув він.

Але тут несподівано втрутився Потоцький.

— Повісити завжди встигнете. А чи не можна використати їх для наших задумів?

Едвард здивовано глянув на нього.

— Ви думаєте? Це ж набрід!..

— Нічого, нічого! Хай отець Ієронім з ними поговорить. Скажіть їм, що коли вони до вечора пришлють п'ятдесят чоловік до вокзалу і допоможуть нам роззброїти німців, то одержать частину здобичі, грошей і графське помилування,— звертаючись до отця Ієроніма, наказав Потоцький.— Ну, ви самі знаєте, як це владнати...

Отець Ієронім пішов, але незабаром вернувся.

— Вони просять, щоб сам вельможний пан сказав їм це.

Едвард глянув на Потоцького.

— Нічого, підіть. Це ж ні до чого не зобов'язує.

Едвард устав.

★

Увечері, коли в садибі Могельницьких зібралися майже всі німецькі офіцери, Едвард з Потоцьким, оточені конвоєм, поїхали до вокзалу.

Поспіхом скликані на вечір панни пильно розважали гостей. Повеселілий Юзеф не шкодував вина.

Німці потроху призвичаювались.

Шмультке і Зонненбург упадали за Стефанією. А хитра полька кидала на німців лукаві погляди, реготала. І нікому не могло спасти на думку, що діється зараз на вокзалі.

Довгоносий німецький солдат бігав від вагона до вагона й радісно кричав у відчинені двері:

— Поспішайте одержати по сотні марок! А то, чого доброго, не вистачить, тоді залишитесь ні з чим. Гроші роздають у першому класі вокзалу.

Вагони спорожніли. Густа юрба солдатів заповнила зали першого і другого класів. Фельдфебель вигукував прізвища, а троє службовців управи видавали кожному стомаркову асигнацію. Біля столів — штовханина, крики, сварки. Хтось одержав двічі, його спіймали на гарячому.

А в цей час Дзьобек, від якого все ще тхнуло огидним смородом, хоч він тричі мився в лазні і хоч його щоразу знову відсилав туди Врона, з кількома жандармами вів Воробейка до паровоза.

— Сідай і їдь до ешелону. Під'їдеш і зразу ж налягай на всі колеса, щоб ешелон в одну мить був вивезений за станцію. Одвезеш верст за чотири і спинишся. Та гляди мені, як тільки щось...— І він показав помічникові машиніста на револьвер.

— Та вони ж мене вб'ють за це!

— Ні чорта тобі не буде! Сідай і гайда. А коли будеш патякати, тут тобі й кінець!

Воробейко, проклинаючи себе за те, що лишився на станції, поліз на паровоз.

★

По станції лунали дикі вигуки. Грюкаючи на стрілках, поїзд, швидко розвиваючи хід, промчав мимо вокзалу і зник за депо.

Дехто з солдатів хотів доганяти, але скоро, бачачи, що це марна спроба, зупинявся.

Більшість солдатів була беззбройна. Тільки унтер-офіцери мали револьвери і деякі солдати — тесаки.

— Зрада! Нас зрадили! — лунали з усіх боків обурені крики.

Розлючені солдати побили нічим не винних службовців управи, перекинули стіл з грішми.

Білявий лейтенант у пенсне, один з офіцерів, що лишився на вокзалі, намагався встановити порядок.

— Хто із зброєю, до мене!

Та вже було пізно. Вокзал був оточений загоном Мо-

гельницького і людьми Потоцького. А шлях на північ перегородили холмянці.

Ними командував високий селянин, виконуючи всі поради Заремби, який з двома десятками легіонерів теж був серед холмянців.

Після кількох залпів німецькі солдати по одному вийшли з вокзалу, як їм було наказано.

Через півтори години, без шинелей, які з них зняли, а дехто і роззутий, німці, оточені з трьох боків поляками, були виведені за станцію.

— Увага! — загорлав Заремба.— Вам наказано йти вперед, не зупиняючись ані на хвилину. Дійдете до фатерлянду й пішки, нічого!

Непорушне мовчання було йому відповіддю.

Кількасот чоловік мовчки пішли по грязі, похмуро схиливши голови, затаївши люту ненависть до людей, що обдурили їх...

— Ну, чи не я вам казав? — захоплено вигукнув Потоцький, гарцюючи на баскому коні.— Тепер поїдемо до панів офіцерів. З ними будемо трохи ввічливіші. Треба все-таки пам'ятати, що вони сьогодні поводились пристойно. Я напишу князеві Замойському, щоб він пропустив їх без ексцесів.

— Ну, звичайно,— погодився Едвард.

★

Ешелон промчав мимо пустинного полустанка і через півгодини влетів на сусідню станцію. Воробейко зупинив паровоз і зіскочив із східців.

З усіх боків до ешелону бігли озброєні люди.

— Гей, хлопці, що це таке? Звідкіля поїзд? Дивись, тут ось два німці, а ось ще один...

Воробейка обступили. Гладкий широкобородий дядько, підперезаний кулеметними стрічками, з наганом і бомбою за поясом, спитав:

— Хто такий будеш? Відповідай! Я — отаман Березня.

— Повстанці, значить? — зрадів Воробейко.— А я думав, чи не панам у руки попався? А виходить — своїм...— Він радісно усміхався.— А я вам, товариші, броньовик привіз і чотири гармати. Буде чим панам припарки ставити... А в нас не вийшло. Повстали ми, зна-

чить, своїх з тюрми визволили, розколошматили легіонерів, і от на тобі — німці встряли в це діло! Цілий полк! Звісно, розбили нас. Наші на Соснівку відступили, а в німців з ляхами катавасія почалася. Взяли мене ляхи за зябра, щоб я німецький ешелон із станції вивіз. Ну, я і доцугикав сюди. Он воно як вийшло, товариші!

Люди, що обступили Воробейка, слухали його мовчки.

— А ти часом не з більшовиків будеш? — спитав його бородатий, що назвав себе Березнею.

— Фактично і є партейний комуніст,— з гордістю відповів Воробейко.

— А-а-а, комуніст! — І бородатий цинічно вилаявся.— Ну, то ми вашого брата в землю заганяємо. Беріть його, хлопці!

Воробейко розгублено озирався.

— Хто ж ви такі?

— Ми — петлюрівці. Не чув про таких, га? Жидівський прихвостень! — люто вишкірив зуби бородатий.

— Значить, ви — контра? — безнадійно вимовив Воробейко.

— Думай як хочеш. Відведіть його за переїзд і пустіть до Карли Маркси, їхнього бога,— махнув рукою бородатий.

Кілька чоловік схопили Воробейка і повели вбік.

А ешелон уже грабували.

— Тут, чи що, кінчатимемо? Куди його вести далі? — сказав один з петлюрівців.

Воробейко в розпачі глянув навколо.

За переїздом починалось поле. Віяв холодний вітер. Воробейко здригнувся від жаху, що от його зараз уб'ють і ніхто про це навіть не взнає. І все це так просто...

— Ти православний? То перехрестись, бо зараз кінчимо,— спокійно сказав один з петлюрівців.

— За що? — безтямно спитав Воробейко.

— Сказав отаман — пустити в розхід, значить, заслужив...

— Що ж я вам зробив поганого? Ешелон з добром пригнав. Невже вам не совісно робочу людину вбивати ні за що?

— Та ти ж комуніст?

Воробейко боявся, що йому вистрілять у спину, і повертався то до одного, то до другого.

— Та ми ж, робочі,— всі більшовики! Що ж тут такого? У мене батько весь вік батракував. За що ж убивати?

Один з петлюрівців сказав вагаючись:

— Може, справді пустимо його? На дідька він нам?

Другий нерішуче сказав:

— Чорт з ним — хай іде!

Третій, що вже зняв гвинтівку, закинув її знову за спину:

— Ну, чухрай, та, гляди, не попадайся отаманові на очі. А з комунії вилазь, дурню!

— А ви мені в спину не жахнете? — одверто спитав Воробейко.— Коли так, то краще бийте в саме серце, щоб не мучитись. Однаково кінець...

— Іди, йди!

Перші десять кроків Воробейко оглядався, все ждав пострілу. Потім кинувся бігти в поле.

★

На ранок притиснув мороз. Калюжі й болота замерзли.

В хаті у Цибулі, в Соснівці, зібрався штаб. Було ухвалено: члени ревкому повертаються в місто для роботи. Ті з робітників, хто надіявся, що його не викриють, також повернуться в місто. Частина лишиться в загоні Цибулі. Решта піде у Павлодзь. Під кінець засідання прискакав селянин з Холмянки з страшною звісткою: Могельницький наказав повісити в місті, напроти управи, одинадцять холмянців. А іншим дали по п'ятдесят шомполів і, відібравши коней, пустили додому.

★

Патлай, Щабель, Чобіт і частина робітників, навантаживши на вози кулемети, рушили в Павлодзь. Степовий не захотів повертатися в місто і пішов разом з ними. З шістдесяти коней, узятих на фільварку, Щаблю пощастило випросити у соснівців тільки десять.

Коли вози, навантажені ящиками з гвинтівками й патронами, вивезеними з міста, виїхали з села, Щабель з десятком верхівців теж вирушив у дорогу.

— Ви вже, дівчата, за нами не плачте! Скоро повернемось, заживемо в щасті й добрі,— жартував він, прощаючись з Олесею і Сарою.

Молодих вирішили залишити в Соснівці.

★

Один за одним вернулися в місто Ковалло, Метельський, Ядвіга і Раєвський.

Ковалло дуже здивувався, коли побачив на ганку водокачки незнайому жінку, що поралась біля самовара.

«А це що таке?» — подумав він.

Побачивши його, жінка усміхнулась.

— Видно, хазяїн прийшов? А то ніяково в чужій хаті хазяйнувати. Я — Андрієва мати, Марія Птаха.

— Добридень! Ось як довелося познайомитись.— Ковалло приязно потиснув їй руку.

Мати Андрієва була висока, дужа і, що здивувало Ковалло,— молода.

Коли Раєвський трохи згодом зайшов у двір, він застав їх за жвавою розмовою.

— Отож я їм і кажу: «А чорт його знає, де його носить! Що я йому — нянька? Слава богу, сімнадцять років! Я за нього не відповідаю. Як піймаєте, то хоч і шкуру з нього здеріть!» А в самої серце болить. Тільки, думаю, не піймають вони його, бо мій Андрійко не з таких, щоб їм у руки дався. Ой, і горе ж мені з хлопцями! Що один, що другий... Малого хоч одлупцювати можу, а тому що ти зробиш, коли він вищий за мене зростом?

Побачивши Раєвського, вона замовкла.

★

Минув тиждень. Зима настала несподівано. Ядвіга жила у старшої сестри. Марцеліна служила продавщицею в польському кооперативі. Набожна, відлюдна, вона ніколи не була близька з сестрою. Як і всі старі дівки, мала свої примхи: в її кімнаті жило сім кішок. Вона давала їм найвигадливіші імена і возилася з ними весь вільний час. Щонеділі акуратно ходила в костьол і в ксьондза мала добру репутацію. Іноді вона ходила в гості до економки ксьондза, єдиної її приятельки.

Сьогодні ввечері, прийшовши до неї, Марцеліна не застала її вдома. Двері відчинив сам ксьондз, добродушний товстун з широкою лисиною.

— Зайдіть, панно Марцеліно, пані Ванда зараз повернеться,— запросив він.— Ну, що у вас доброго, панно? — спитав він, коли та скромно сіла в кутку вітальні.

— Нічого, дякую. Живемо тепер з сестрою.

— Ага, он як! — сказав він, аби що-небудь сказати.— А я чомусь не пам'ятаю вашої сестри.

— Вона не ходить до костьолу, пане ксьондзе.

— Ага, он як! Вона, здається, вдова? Щось пригадую, ви просили мене восени помолитися за її чоловіка.

— Слава богу, він живий, пане ксьондзе. Він недавно повернувся.

— Он як!

Ксьондз ходив дрібочучи по кімнаті, співчутливо розпитував, був такий ласкавий, що зворушена Марцеліна охоче розказала йому все, про що він питав.

— Так, так... Нічого, моя рідна, не журіться. Шкода, звичайно, дуже шкода, що всі вони відсахнулись од бога. Але святий отець всемогутній. Вони вернуться до нього... Так, тяжкі часи настали,— задумливо сказав ксьондз.

★

— Добривечір, отче Ієроніме. От і зима. І сніг пішов. Ну, зайдімо до мене...

★

— Вам не здається, отче Ієроніме, усе це трохи дивним?

— Звичайно. Особливо тепер. Ви кажете, її прізвище Раєвська?

★

Два дні Дзьобек, у цивільному одязі, стежив за Ядвігою. Вночі його зміняв Кобильський. Дзьобеку двічі вдалось побачити її обличчя. Він добре запам'ятав риси цієї повної вродливої жінки в білій плетеній шапочці, її гарну ходу, м'який, приємний голос. Він міг впізнати її здалека. Спочатку він думав, що їй тридцять років. Але, зустрівши вдруге і побачивши у волоссі сивину, додав ще п'ять.

Нічого підозрілого ця жінка не робила. До вечора вона працювала в майстерні. Повертаючись додому, зайшла в

крамницю. Потім, годині о дев'ятій, пішла до лікаря, пана Метельського, потім — додому. Вночі нікуди не ходила.

Надвечір другого дня Дзьобеку набридло ходити даремно. Він поставив замість себе одного з своїх агентів, а сам узявся докладно розвідувати.

Незабаром він уже знав, що Раєвська жила раніш на іншій вулиці, і не одна, а з сином. Ніби для того, щоб полагодити черевики, він був у чоботаря Міхельсона. Клубок поступово розплутувався. Від Шпільмана капітан Врона дізнався про Сару.

— А дочки чоботаревої нема! І сина цієї Раєвської теж... Тут, пане начальнику, щось негаразд!

Коли Баранкевич розказав усе про Раймонда Раєвського, Врона сам узявся за розслідування.

На третій день ранком Ядвіга зайшла до дружини Патлая.

— Єсть! — зрадів Дзьобек.

Це був перший тяжкий доказ. Дружину Патлая після повстання, під час якого її було звільнено, вирішили поки що не чіпати. Але за її домом наглядали.

— Будьте обережні, а то зірвете всю справу! — зупинив Врона балакучого Дзьобека, коли той доповідав про свої успіхи.— Поки що ви нічого не знаєте.

Вранці другого дня Вроні подзвонили зразу і з заводу, і з вокзального жандармського управління.

— Сьогодні вночі знову були розклеєні коротенькі відозви ревкому: «Товариші робітники! Ми не розбиті. Ми тільки тимчасово відступили. Ждіть, ми скоро повернемось. Нехай ворог це знає. Хай живе влада робітників і селян! Голова революційного комітету Хмурий».

Врона поклав телефонну трубку і задумався. Потім вийняв маленьку бляшану коробочку, взяв з неї пучку білого порошку і з насолодою втягнув його в ніс.

★

Раєвський зупинився на розі коло крамниці, ждучи Ядвігу. Вона мала пройти тут після роботи. Йому треба було поговорити з нею. Досі вони зустрічалися лише в Метельського. Приймальня лікаря була для цього найзручнішим місцем.

Поруч з ним стояв низенький чоловік у теплому кожушку. За давньою звичкою не звертати на себе уваги

До стор. 170

нерухомістю, Раєвський обернувся спиною до вітру і закурив. Вітер гнав вулицею легкий сніжок.

— Дозвольте прикурити,— попросив чоловік у кожушку і вийняв задубілими пальцями коробку поганих цигарок.

— Будь ласка.

З акценту Раєвський упізнав, що це був поляк. По тротуару йшли люди. Холод підганяв їх. У склі вітрини Раєвський побачив Ядвігу. Вона не помітила його. Чоловік у кожушку заспішив. Він так і не встиг прикурити.

Раєвський подивився йому вслід і, попахкуючи цигаркою, пішов за ним. Він бачив: Ядвіга зайшла в хлібну крамницю. Чоловік у кожушку зупинився біля крамниці. Раєвський затримався коло афіші. Коли Ядвіга вийшла, чоловік у кожушку рушив за нею. Раєвський пройшов мимо дому, де жила Ядвіга, другим боком вулиці, навіть не глянувши туди.

У провулку чоловік у кожушку мляво торгувався з візником.

Раєвський ішов і думав. Відчувши гіркість у роті, він вийняв цигарку. Вона була докурена, тлів мундштук.

Гострий погляд знайшов зайвого чоловіка біля дому Метельського.

В квартирі лікаря стояв шапірограф.

«Ковалло зараз у Метельського. Ага, ось іще один! Ну, це вже, безперечно, йолоп. Не встигли ще знайти досвідчених».

Раєвський пройшов зайвих два квартали, звернув у провулок. Упевнився — за ним нікого нема.

«Ядвіга, Ковалло, Метельський — хто з них був необережний? Нікого з них попередити вже не можна. Ясно — Ядвізі не треба було повертатися в місто...— Серце раптом здавило тяжко й боляче.— Ядвіга!» — Він ударився плечем об ліхтарний стовп і зразу ж опам'ятався. Швидко пішов до селища. Треба попередити інших...

Гнат Верба обійшов усіх, порадивши вибиратися з міста якнайшвидше.

Потім Раєвський послав його в місто. Через годину він повернувся з сумною звісткою.

Як тільки смеркло, Раєвський і Верба вийшли з міста. Їх підвіз селянин, що повертався саньми з базару.

В дорозі вони розминулися з Щаблем. Той, залишивши в сусідньому селі коня, йшов до міста пішки.

Вночі в селищі почались поголовні арешти.

Розділ одинадцятий

Лютувала завірюха... Вона жбурляла снігом у вікна лісового млина. Хитала столітні дуби... Ліс тривожно гудів...

Холодно ставало в Андрія на серці. Він притулився спиною до дуба, стискаючи в руках карабін, і до болю в очах вдивлявся в темряву ночі. Кожний тріск зламаної гілки здавався людськими кроками. Коли стомлювався від нервового напруження, він обходив дуб і спочивав очима на світлі у вікнах старого млина.

Світло говорило про життя, про людей, що заховалися від шаленої завірюхи в теплій мельниковій хаті.

«Пшенічек знову, певне, щось про мене бреше. Олеся сміється, мабуть. Що ж, хай сміється!»

Андрій безтямно усміхнувся. Тепла хвиля прилила до його серця, як завжди, коли він думав про Олесю. Люди звуть це любов'ю. Що ж, хай буде любов!

Задумався Андрій, замріявся... А що коли він стане славетним бійцем? Про нього розповідатимуть легенди по хуторах і селах, страшним стане його ім'я для ворогів, а він, сміливий, молодий, буде скакати поперед своїх ескадронів, очищаючи рідну землю від шляхти. І пан Баранкевич, рятуючись від нього, буде говорити своїй тонкошиїй дружині, цій здохлячці: «Це ж той самий Птаха, пся його мати, отой кочегар з котельні нашого заводу».

Олеся буде стежити за його перемогами і в душі, напевне, пишатиметься, що той самий хлопець, про якого всі говорять, цілував їй коліна й говорив палкі слова... І вже не буде вона жартувати з нього, а в очах її він уже не побачить погано прихованої насмішки.

Гляне Олеся на нього, повитого славою, і вперше побачить він у її очах захоплення й любов...

Майже зовсім поруч затріщав сухий хмиз. Руки самі собою рвонули карабін до плеча. Гучний крик вирвався з грудей:

— Стій! Хто йде? Стріляю!

Щось темне, високе ворухнулося спереду, і простуджений голос відповів:

— Гей! Хто там коло млина? Я — Щабель!

Андрій опустив карабін. Він упізнав голос.

— Це я, Птаха! — крикнув він.

Ось голова коня поруч з ним, а вершник у кожусі і

в смушевій шапці вже нагнувся до Андрія, придивляючись.

— Куди коня поставити? Хто там у хаті? Цибуля тут? — хрипів Щабель.

— Усі там! — кричав Птаха.— А що в Павлодзі?

— Я з міста. Там могила! Ревком забрали...

Птаха похитнувся:

— Та що ж це таке?

★

Палкі суперечки точилися до пізньої ночі. Звістка про те, що ревком захоплено, пригнітила всіх.

Знімаючи кожуха, Щабель кинув два слова:

— Хтось продав! Усіх забрали...

Щабель не знав, що Раєвському вдалося втекти в Павлодзь.

Довго, дуже довго тривало в кімнаті тяжке мовчання. Попелясто-блідим стало обличчя Раймонда. Велетень Цибуля кошлатив свою широку бороду. Він дивився в куток, наче в темряві під ослоном було щось таке, що притягало його погляд.

Схиливши голову до колін, щоб приховати розпачливі сльози, забилась у куток коло груби Олеся. Ще недавно її дзвінкий сміх веселив усіх. Широко розкритими очима, повними муки й жаху, дивилась на велетня Цибулю Сара, марно намагаючись у його поведінці знайти хоч іскру надії. Але соснівський повстанець був похмурий.

Птаха, якого тільки що змінив з варти Пшенічек, раптом схопився з ослона й люто кинув на стіл свою куцу шапчину:

— Чого ж ви сидите, діди? Виручати ревком треба! Вдаримо всім загоном на місто — і душа з них геть! Порубаємо панів і своїх визволимо!

Цибуля повільно повернув до нього важку голову.

— Чим же ти вдариш, пискля? Сидів би нишком, розумніший був би!

Андрія наче опекло:

— Як чим ударити? Я ж кажу — всім загоном! Підняти мужиків по селах! А ти мені писклям не дорікай, а то я не посоромлюсь, що в тебе борода до пояса, а так дам, що...

— Андрію...— тихо сказала Сара.

Птаха опам'ятався. Сачек сердито хмикнув.

— Ану, легше, хлопчино! За такі слова можемо нагаєм одшмагати. Хоч тут і не царська армія, але командир і в нас є командир, і раз він каже, то мусиш слухати й розуміти. А от підростеш, тебе командиром оберемо, і будеш свій розум доказувати.

— Щодо нагаїв, то це дарма! — похмуро озвався Пшигодський.— Це в тебе фельдфебельська звичка лишилася ще.

Повільно вимовляючи українські слова, Раймонд спитав:

— Товаришу Цибуля, ви відмовляєтесь напасти на місто, хоч би на тюрму? Або, кажучи прямо, ви не поведете свій загін на виручку?

Цибуля важко наліг усією вагою свого тіла на стіл і збентежено кашлянув.

— Хіба я казав, що відмовляюсь? Але як же його вести? Самі ж знаєте — п'ятдесят чоловік на конях, у двадцяти рушниці казенні, а в решти берданки мисливські. Ну, ще чоловік двадцять п'ять на сани посадимо. Я за соснівських кажу, за своїх. В інші села не дуже потикайся. Там самі собі хазяї. Скажімо, якби на їхнє село наляглли карателі, то, звісно, огризатися будуть. А городян виручати — то й не підуть, мабуть. У місті війська більше, як у нас. Кому хочеться під кулемет лізти?

— То ти вже й назад? — недружелюбно спитав Щабель.

Цибуля потемнів.

— Гарячий ви народ, городські! Вам усе щоб в одну мить... Я, скажімо, піду з вами, не відмовляюся, я колишню послугу завжди пам'ятаю. Я ще не забув, хто мене від розстрілу панського врятував, але ж селянам до цього яке діло? Та й, сказати по правді, переб'ють нас, як гусей, до єдиного, і нікого ми не виручимо, і свої голови покладемо, а я як командир за все повинен відповідати.

Щабель сердито перебив його:

— Облиш, Цибуля, ці казки про білого бичка! Скажи прямо — слабка у вас гайка, в партизанів. Далі як за свою хату воювати не ходите. Все метикуєте, щоб коло жінок своїх ближче, а на революцію вам плювати! Ех! Дрібна буржуазея у вас сидить, будь вона тричі проклята!

— Цебто ми буржуї? — здивувався Сачек.

— А що ж ви таке? — крикнув йому Птаха.— Коли ми ваших з тюрми виручали, па смерть ішли. А тепер, коли ревкомові пани шибеницю ставлять, то ви — «моя хата скраю, нічого не знаю».

— Андрію, не треба сваритись. Товариш Цибуля не сказав же так. Правда ж, Омеляне Захаровичу? — втрутилась Сара, підходячи до повстанця.

Цибуля важко заворочався на лаві і, знову взявшись за свою бороду, пробурчав:

— Якщо я буржуазєя, то нема чого патякати, а коли до мене по-товариськи, то я ж не відмовляюсь підмогти, але на місто не піду. Переб'ють...— твердо відрізав він останнє слово.

— Тоді нашим, виходить, могила? — глухо промовив Щабель.

— Е, ні! Цього не буде, поки ми живі! — вирвалось у Раймонда.

— Раймонде, якщо вони не хочуть, то ми самі підемо,— рішуче сказала Олеся.— Я теж піду!

— І я...— тихо промовила Сара.

— І тобі не соромно, Цибуля, дітей на смерть пускати? — не втерпів Пшигодський.

— Сказав, на місто не піду. А кому охота, нехай іде. Ще сімох візьмуть у свої руки.

— Ну й чорт з вами! — крикнув Птаха.— Збирайся, братва! Нам тут робити нічого. Хай мене посічуть на капусту, але щоб я сидів і ждав, поки наших перевішають, то краще мені не жити на світі!

І Щабель, і Пшигодський розуміли безвихідність становища. Було ясно, що без допомоги партизанів усяка спроба визволити ревком буде невдала. Пшигодський знав упертість Цибулі. Зламати її було неможливо, і він шукав інших способів. І раптом не хто інший, як Птаха, підказав йому цей спосіб.

— Як ти думаєш, Щабель, їх судитимуть, чи не так?..— спитав Пшигодський.

— Який там суд! А може, для годиться, військово-польовим. Однак же кінець. Коли завтра нічого не зробимо, то буде, мабуть, пізно.

— Як пізно? — прошепотіла Олеся завмираючи.

Мовчання. Воно ставало нестерпним.

— Ну, коли наші загинуть, тоді кінець — нікого не помилую! Рік збиратиму народ, але зберу, і тоді буде

розплата. Будь я тричі проклятий, коли не переріжу всіх цих Могельницьких! Вдерусь у садибу і всіх до одного рішу. Кров за кров! — запально кричав Андрій.

— Зажди, хлопче, а це справді підходяще! — радісно вигукнув Пшигодський.

— Що підходяще? Могельницьких різати? Еге, близько лікоть, та не вкусиш! — зневажливо усміхнувся Цибуля.

Але Пшигодський, уже не слухаючи його, обвів усіх радісним поглядом.

— От послухайте, як воно ловко виходить,— почав він.— Як з нами все це панство й офіцери поводяться? По-звірячому! Раз їм у лапи попався — прощайся з життям. Не хочеш у ярмі ходити — куля в лоб. То ми хіба святі, чи що? Змію, раз вона кусається, голими руками не ловлять...

— Про що це ти? — перебив його Сачек.

— А про те, що наскочимо ми сьогодні на світанку, скажімо, не на місто, а на садибу графську.

— Що ж, з жінками воювати будеш, чи як? Граф же в місті, до нього в нас руки короткі!

— Ти помовч, Сачек!

— Налетимо, значить, на садибу. Заставу їхню в Малій Холмянці обійдемо кругом. Гаку верст дванадцять буде. В таку погоду сам чорт не вглядить. Ну, значить, так... Зімнемо ми там охорону їхню. Могельницький і не подумає держати в себе в тилу велику частину. Знає ж він партизанську звичку — з свого лігва не виходити.

— Ну, ну, чули, далі що? — огризнувся Сачек.

— А далі — похапаємо жіноцтво їхнє, старого гада на додачу. А може, й сам Могельницький в руки попадеться. Їздить він туди з міста частенько. Я там усі ходи знаю. Заберемо всіх, у їхні ж сани посадимо — і гайда! Шукай вітра в полі. Заховаємо їх чимдалі в підходяще місце, а йому телефоном, коли сам не попадеться, скажемо, якщо хоч одного з наших пальцем торкнеш, то ми вже твоїх тут не помилуємо. Га?

— Молодець, Пшигодський, оце по-моєму! І як же просто, чорт забери! — захоплено вигукнув Птаха.

Всі дивились на Цибулю, ждучи від нього відповіді.

Велетень заговорив не зразу. Він завжди трудно ду-

мав, ніколи не поспішав. Але вже саме його мовчання підбадьорювало.

— Так! Це вже щось інше. Про це можна й побалакати. Це розумніше, ніж на місто пертися. Тільки боюсь я, наскочимо ми на садибу, а там нікого й нема, і вийде це в нас даремно...— все ще вагався Цибуля.

— Значить, ухвалено? — підганяв його Щабель.

— Ти як, Сачек, на це?

— Я, Омеляне Захаровичу, як ви... А так воно думка непогана. Може, там з барахла щось людям перепаде...

— Ну, це ви облиште! — зупинив його Раймонд тихо, але так рішуче, що Сачек збентежено закліпав.

— А я хіба що? У нас же воно й награбоване.

— Нам ревком виручати треба, а ти...— обурився Щабель.

— Гаразд, хай буде так, згодний я,— докінчував уголос свою думку Цибуля. І спокійним тоном начальника наказав: — Їдь, Сачек, на село, щоб через годину хлопці були на конях. Візьмеш верхівців, а піші хай лишаються. Для такого діла вистачить. Значить, щоб через годину...

★

Людвіга стояла біля величезного вікна в бібліотеці.

Нічна завірюха вщухла. Окремі сніжинки повільно падали на пухнастий сніговий килим.

Він поїхав учора пізно ввечері, навіть не попрощавшись.

Що ж трапилось? Чому їй стало так неприємно й самотньо в цьому величезному домі?

Багато чого для неї було неясно. Багато в чому вона безнадійно плуталась. Всі вони — і Едвард, і Потоцький, і отець Ієронім — говорять про боротьбу за незалежну Польщу, але замість героїзму, благородства, самовідданості — зрадництво, катування, шибениця. Це політика. А її особисте життя? Вона тут чужа.

Правда, і раніш вона в цьому домі не була рідною. Її любив і грів лише він один.

Хіба був їй близьким коли-небудь цей огидний дід, беззубий розпутник, про підлість якого вона нічого не знала, поки історія з Франціскою не відкрила їй очі?

Чи цей Владек?

Чи Стефанія?..

Але Едді, її Едді?!

«Невже,— думала Людвіга,— я не люблю його?»

Хто ж винен? Він сам чи, може, вона? От виявляється, що вона не знала свого чоловіка! А колись він здавався їй героєм, бездоганним рицарем. Хіба могла вона колинебудь подумати, що він здатний на таку підлість?

Вона здригнулась, згадавши шибениці коло управи... Це він, Едвард, наказав повісити по-зрадницькому захоплених людей, що повірили йому на слово честі. Хто підбив його на це? Врона? Вона боїться цього чоловіка.

Людвіга відійшла од вікна.

Високі дубові шафи, заповнені книжками, стояли вздовж стін. Сюди, в бібліотеку, вона приходила часто на цілі години і тікала від дійсності в світ казкових пригод, фантастики і романтики.

Зараз її вабило сюди бажання забутися.

Вона підійшла до відчиненої шафи і байдужим поглядом сковзнула по золотих спинках книжок. «Листи про минуле»,— прочитала вона. Думка знову повернулась до Едварда...

Вона згадала про знайдений в одному з томів старий, забутий лист. У ньому покійна графиня, Едвардова мати, писала своєму домашньому лікареві про «юнацькі пустощі» свого старшого сина, які її дуже непокоять. Адже хлопчик може заразитися поганою хворобою. Стара графиня просила шановного пана лікаря оглянути покоївку Віру, якій буде доручено «постійний нагляд» за кімнатами молодого графа.

Сором і вражена гордість, ревнощі й обурення — все спалахнуло знову, і Людвіга заридала. Але сльози швидко зникли. Плакати про це тепер, коли все руйнується, після того, як він тільки зневажливо посміхнувся, прочитавши цього листа!

Треба їхати до мами. І там, далеко від нього, подумати про все і тоді вирішити...

У дворі пролунав постріл. Людвіга підбігла до вікна й застигла. По двору гасав на коні вершник у кожушку. Він держав в одній руці короткий карабін, з якого, видно, тільки що вистрілив. По алеї до садиби мчало ще кілька вершників. З парку прямо до під'їзду підлетіли ще двоє і, скочивши з коней, побігли до палацу.

За кілька хвилин двір був повний озброєних вершників. Ними командував бородатий велетень. Він махнув ру-

кою, і вони розсипались на всі боки, обступаючи двір. До Людвіги долинув його голос. Уже в домі ще двічі десь грюкнуло.

Сумніву не могло бути. Люди, що вдерлися в двір, були партизани. Їй стало моторошно.

Невже це смерть? Ось зараз вони вскочать сюди. Один з них вистрілить у неї. І все... Просити пощади після шибениць, після розстрілів і обману? Розплачуватись за жорстокість Едді! На мить страх скував їй руки, потім інстинкт самозахисту штовхнув її до дверей, щоб замкнути їх на ключ. Ступивши кілька кроків, вона зупинилась. Гордість і свідомість безпорадності зупинили її. Вона стояла серед кімнати, охоплена тривогою, ждучи, коли відчиняться двері. І вони відчинились від могутнього удару чиєїсь ноги. В бібліотеку вдерся високий парубок у кожусі і в куцій шапчині, зсунутій набакир. Він швидко оглянув кімнату.

Побачивши Людвігу, підняв карабін до плеча.

— Руки вгору! А, чорт, знову жінка!

Він зараз же опустив карабін і, задихаючись від бігу, крикнув:

— Кажи, де чоловіки ваші ховаються? Давай їх сюди, однаково знайдемо!

Побачивши мертвотно бліде обличчя Людвіги, вже лагідніше сказав:

— Ми червоні партизани, понятно? Так що не лякайтесь. Ваших чоловіків, офіцерню шукаєм, а з жінками не воюємо. А вас я повинен забрати на обмін. Ходімо!

Людвіга зустрілась поглядом з сірими відважними очима парубка.

— Чи ви, може, не з буржуїв?

— Я графиня Могельницька.

— Ага! Тоді ходімо! — Він показав на двері.

По коридору бігли озброєні люди, обшукуючи всі кімнати. Тут Людвіга зустрілася з отцем Ієронімом. Його вели двоє партизанів.

— А, Птаха! Піймав пташку? — крикнув один з них.

— А нам оцей гусак попався! Ми його коло телефону схопили — дзвонив у штаб,— сказав другий, про всяк випадок тримаючи отця Ієроніма за сутану.

Пшенічек біг кудись і, почувши останню фразу, сміючись крикнув:

— Ми, святий отче, не такі дурні, ми проводи раніш поперерізували! Так що даремно, батеньку, старався. Раз нам у руки попався, то й святий дух не поможе!

На сходах стояв рослий хлопець у короткому ватяному піджаку, підперезаному паском, на якому висіла шабля.

Рука його лежала на рукоятці револьвера, засунутого за пасок. Обличчя його було чимось знайоме Людвізі, але згадати, де його бачила, вона не могла.

Внизу, у вестибюлі, Людвіга побачила вже одягнену в шубу Стефанію і розгублених слуг. З горішнього поверху скотився, стукаючи прикладом гвинтівки, Пшигодський. Він люто накинувся на лакеїв:

— Гей, ви, собаче плем'я, чого роти пороззявляли? Давай панам шуби, шви-и-дко! А то...— І він злісно кольнув очима старого Юзефа.

— Скажи, де заховався цей мерзотник Владислав? Я знаю, що він тут, у домі! Куди він подівся, кажи! Ти ж знаєш, де ця скотина ховається! — крикнув Пшигодський до батька.

Лице старого Юзефа перекривилось.

— Я нічого не знаю. Пан Владислав поїхав, мабуть. А за тобою, видно, шибениця плаче,— тихо додав він.

— Хай, рук об тебе не хочеться бруднити,— відповів йому син.— А жаль, якщо він тут і я його не знайшов. Гей, хлопці, тягніть сюди старе луб'я! — кричав він нагору.

Кілька партизанів на руках несли закутаного в хутра старого графа, який задубів з переляку. Високі двері вестибюля, що вели в двір до під'їзду, були відчинені. Прямо на коні в прихожу в'їхав Цибуля. Його могутній голос розлігся по всьому дому:

— Швидше, хлопці, швидше порайтеся! Ворушись! Швидше, кажу вам!

Пшигодський кинувся ще раз перевірити кімнати. Нагорі, в кабінеті Едварда, Щабель і Сачек складали в графський чемодан знайдені в кабінеті папери. Раймонд закінчував листа до полковника.

Через кілька хвилин двоє саней, вкритих ведмежими запонами, виїжджали з воріт садиби. В перших сиділи: Людвіга, Стефанія і Франціска, яку Пшигодський силоміць примусив супроводити графиню. В другі посадили старого графа з ксьондзом.

Виїхавши на широкий шлях, тройки помчали, оточені вершниками.

Біля під'їзду на конях залишилось тільки троє: Раймонд, Птаха і Пшенічек. Через двадцять хвилин і вони виїхали з садиби.

★

Могельницьких вирішено було заховати в старому мисливському будинку, що належав їхньому сусідові, поміщикові Манєжкевичу.

Будинок стояв у лісовій глушині. На кілька кілометрів кругом розлігся сосновий бір.

Найближче село Гнилі Води було за сім кілометрів.

— Тут тихі місця. Могельницькому й на думку не спаде шукати тут, у себе під носом, він на Соснівку налягатиме,— доводив обережний Цибуля.

Олеся й Сара, що приїхали сюди ще ранком, почали з того, що замкнули в комірчину сторожа і його жінку, пояснивши їм, що цей вимушений арешт буде недовгим.

Кривий на праву ногу партизан, який дістав від сільських хлопчаків прізвисько «Руб двадцять», допомагав їм. Поставивши коней і сани в конюшню, він зайшов у будинок, зняв шапку, перехрестився на розп'яття, що висіло в кутку їдальні, і повільно зняв з-за плечей гвинтівку.

— Що, віруєш, дядьку? — напівжартома спитала його Олеся.

— Еге, тобто не те що вірую чи не вірую, а вже звичай такий християнський,— відповів «Руб двадцять».— Та й святі в них підходящі під наших, хоч віра в них польська.

Вони затопили у великій печі і в каміні. Крім їдальні, в домі було ще три кімнати й кухня. На стінах їдальні висіли звірині голови. Давній пил і павутиння свідчили про те, що в цій кімнаті давно не жили.

Маєток Манєжкевича був за тридцять кілометрів відси. В будинку жив тільки лісовий сторож.

Коли «Руб двадцять» вийшов до коней, Олеся тихо сказала Сарі:

— Що там тепер робиться? Як ти думаєш, Сарочко?

Сара мовчки сіла на край дубової лави. Олеся тривожно ходила по кімнаті, на мить затримуючись біля вікна, придивляючись, чи не видно кого на лісовій доріжці.

Вона не знімала білого дубленого кожушка, подарованого їй жінкою Цибулі. Дівчина була недбало закутана пуховою хусткою. Вона ступала в своїх валянках, як ведмежа.

— Коли б ти знала, Сарочко, як тяжко на серці! Я б усе віддала, щоб узнати, що з батьком! — шепотіла вона, сівши поруч подруги.— Чого ти мовчиш, Саро? Невже їх уб'ють?

Вона принишкла, обхопивши руками коліна. Надія то поверталась, то знову втікала від неї. І дівчина змучилась од непевності й чекання. Сара мовчки притягла її до себе, і Олеся слухняно припала до її плеча.

— Не треба так, Олесю. То ти віриш, то надто журишся. Ти б що-небудь одно вже, а то, дивлячись на тебе, я збиваюсь з пантелику.

В кімнаті горіли й тріщали дрова.

Тихо в домі. Лише в далекій комірчині шепочуться перелякані дід і баба.

★

— Ага! Здоровенькі були, приймайте гостей! — влетів у їдальню Птаха.

За хвилину мисливський будинок наповнився людьми. Сюди привезли тільки Людвігу і Стефанію. Старого графа й отця Ієроніма з півдороги забрав до себе в Соснівку Цибуля.

— Так певніше. Все може трапитись. Мені з загоном до Манєжкевича ходити нема чого. Залишимо там п'ятьох для охорони. Хай ваші молоді і стережуть, а ми в Соснівку. Могельницький туди натисне, це вже певно. Ми своє діло зробили, а село без чоловіків залишати не можна. Так чи ні? — сказав Цибуля, звертаючись до Щабля.

Той подумав і погодився.

Людвігу і Стефанію розмістили в кімнаті поруч з їдальнею. Тут стояли два широкі шкіряні дивани й піаніно. Сюди привели і Франціску.

Раймонд, Птаха, Пшенічек, Олеся і Сара влаштувалися в їдальні. Меткий Леон встиг познайомитися з сторожем і його дружиною. Він завів з ними дружню розмову, як умів заспокоїв і так сподобався їм, що старі навіть нагодували його з своїх запасів, що були, як скоро він дізнався про те, досить солідні.

Пшенічек з'явився в кімнаті з чудовою запашною

шинкою і, зустрінутий вигуками здивування, сміючись сказав, як завжди, перекручуючи слова:

— А старенькі симпатичні, навіть шинку подарували. Ти чого, Андрію, дивишся на мене так? Думаєш, поцупив? От ходім спитаємо. Ну, отож-бо!

В кімнату ввійшли Пшигодський і Щабель.

— Наче все гаразд,— сказав Щабель на німе запитання Раймонда.— Сани й коні заховані в конюшні, вартові на місці. Сніг пішов густо, через годину всі сліди замете. А Цибуля навмисне проїде попід Холмянкою. Там його помітять, дадуть знати, від нас очі одведуть. Хитро придумав цей ведмідь!..

— А як тобі подобається отой ченець? — спитав Раймонд.

У розмову втрутився Птаха:

— По очах видно, що стерво: на людину не дивиться прямо. Я кожного наскрізь бачу...

— Ну, коли бачиш, то повинен знати, що я ще з ранку нічого не їв і в мене в животі порожньо,— нетерпляче перебив його Леон.

— Цебто ти не їв? Ну й безсовісний же ти, Льонько! Справді, як чех, так і брехун!

— А я чув, що чехи в українців брехати вчилися! — огризнувся Леон.

Коли всі посідали за стіл, запасливий «Руб двадцять» вийняв із своєї торби буханець хліба й по-братськи розділив його на вісім частин.

Сара різала шинку.

Пшигодський устав з-за стола, підійшов до дверей, що вели в сусідню кімнату, повільно прочинив їх і уривчасто покликав:

— Франціско!

— Чого тобі? — не одразу озвалась вона.

— Іди сюди, попоїси тут,— суворо сказав він.

— Не піду!

Тоді Мечислав відчинив двері ширше, переступив через поріг і повторив ще суворіше:

— Може, підеш?

Людвіга і Стефанія стежили за цією сценою. Вони сиділи поруч на дивані, не скидаючи шуб. Людвіга сумна і байдужа до всього, Стефанія — злякана і розгублена. Лише Франціска скинула своє пальтечко. В кімнаті було тепло. Вона сиділа коло невеличкого столика, схрестивши на високих грудях красиві руки.

— Їж сам. Я не голодна,— ще раз уперто відмовилась вона.

Мечиславові було ніяково, що двоє ворожих йому людей бачать, як поводиться з ним дружина. Він уже пожалів про свій так незграбно виявлений порив помиритися з Францішкою. Але вийти було трудно.

Несподівано з канапи підвелася Стефанія. Вона швидко підійшла до них.

— Скажіть, пане Пшигодський, що з нами буде? — хвилюючись, тихо заговорила вона.

— Я не пан, а конюх, графине! — так само тихо відповів їй Мечислав.

— Я не думала цим образити вас. Адже ви поляк і розумієте, що це звертання загальновживане у нас. До того ж я не про це хотіла з вами говорити. Я і графиня Людвіга хочемо знати, що з нами зроблять...— Її голос затремтів, страх підказав їй погрозу як засіб оборони.— Слухайте, пане, пробачте...— Вона завагалася.— Як же вас називати накажете?

— Ми звемо один одного товаришами,— намагаючись бути ввічливим, відповів Мечислав.

Стефанія презирливо стиснула свої нафарбовані губи.

— Але ви самі розумієте, що я вам не товариш. Ну, облишмо це. Ми вимагаємо, щоб ви сказали нам, що ви збираєтеся з нами робити. Не забувайте, Пшигодський, що за все це вам не минути жорстокої кари...

— Гаразд, якось уже поквитаємось! — перебив її Пшигодський.

— Ви б згадали про свого батька й брата.

— Я про них не забуваю.

— І вам не соромно? Ваша сім'я стільки років віддано служить нам, а ви ганьбите її, ставши розбійником? — не втрималась Стефанія.

— Стефо! — зупинила її Людвіга.

— Пам'ятайте, Пшигодський: якщо ви зараз же не пустите нас, то вам не минути шибениці. Ви ж самі розумієте, що граф не облишить цього...

— Стефо! — вже обурено покликала Людвіга.

Францішка стурбовано ворухнулась. По обличчю Мечислава вона побачила, що зараз він може зробити щось жахливе. Вона поспішно підійшла до чоловіка.

— Ходімо їсти!

Двері за ними зачинилися. Страх знову повернувся до Стефанії.

— Загинули ми з тобою, Людвісь! Адже ці розбійники все можуть зробити! Свєнта Марія! — зашепотіла вона.

— Навіщо ти їх дратуєш такими балачками?

— А ти хочеш, щоб я перед цим бидлом плакала?

— Не треба плакати, але і грубіянити не треба.

— Грубіянити? Та це ж хами! Який жаль, що Шмультке його не повісив ще тоді! Едвард правду каже — таких тварюк тільки вішати! Ти бачила, як він зі мною говорив? — зашепотіла Стефанія, підсівши до Людвіги.

Розділ дванадцятий

Надвечір між Соснівкою і Малою Холмянкою почались переговори. Листи перевозили селяни, непричетні до партизанського руху. Перший лист, що його одержав Цибуля, був такого змісту:

«Село Соснівка. Командирові партизанського загону Омелянові Цибулі.

Ваш лист був доставлений мені сьогодні об одинадцятій годині ранку. Пропоную викуп за захоплених вами — п'ять тисяч карбованців золотом. Розрахунок — золотими царськими п'ятірками. Гроші будуть вручені негайно при обміні. Спосіб обміну й одержання грошей пропоную встановити вам самим. Викуп треба зробити завтра ж. Попереджаю вас і ваших спільників, що коли хоч одна волосина впаде з голови захоплених вами жінок, батька і служителя церкви, то нікому з вас не минути жорстокої кари. Крім того, будуть розстріляні всі арештовані нами в місті більшовики, яких ми до вашого нападу збирались судити і яким, хай буде вам відомо, не загрожує смертна кара навіть тоді, коли ми викупимо за гроші членів моєї сім'ї. Вони будуть лише ув'язнені в тюрмі. Жду негайної відповіді. Обіцяю ніяких воєнних дій до закінчення переговорів не провадити.

Полковник Могельницький. 21 грудня 1918 року».

Сачек прочитав цього листа вголос Цибулі. Вони сиділи вдвох у хаті Омеляна Захаровича.

— Ну, що ти на це скажеш? — спитав Цибуля свого помічника.

Сачек швидко закліпав рідкими віями і усміхаючись відповів:

— Коли па нього натиснути, то він і десять дасть.

Цибуля подивився на нього уважно, наче вперше бачив.

— Десять, кажеш?

— Може, дасть і десять.

— А як же городяни? — спокійно спитав Цибуля.

— Я ж кажу, що коли натиснути, десять тисяч золотом викладе. У нього, брат, більше, як у нас з тобою. Скільки віків на нашому братові їздили,— заспішив Сачек, зрадівши з того, що Цибуля так спокійно сприйняв його натяк.— Городяни що! Сам пише — ну, в тюрму посадять, а там, дивись, якась зміна станеться. Тюрма — це тобі не розстріл. А далі в нас сили збільшаться. Тут Березня підсилав своїх до мене, щоб з'єднатися. Вони теж проти панів. Тільки в них з більшовиками нелади. А нам що до цього?

— Так, так...— пробурчав Цибуля і взявся за свою бороду.— А мені здається, що бреше цей полковник про тюрму. Знаю я їхній звичай. Холмянські повірили, то він їх за спасибі повішав.

Цибуля темнів, і Сачек пізно зрозумів свою помилку.

— А ти, Сачек, сука. Мені про тебе ще раніш хлопці говорили, та я думав, що даремно, а ти, бачу, продаси батька рідного.

— Та що ви, Омеляне Захаровичу, я так, приміром сказав. Воля ваша, робіть, як знаєте.

— Так, так... бери папір і пиши: «За гроші не продаємо». Написав? «Приставляйте в Холмянку Раєвського, його дружину, Ковалло і Метельського». Написав? Так. «Тоді обміняємо в чистому полі, та щоб без обману. Як тільки що — постріляю ваших. Ми не холмянські». Так і пиши їм. Є? Прочитай. Так. Ну, давай підпишу.

Увечері в мисливський будинок вернувся «Руб двадцять»; він привіз обидва листи Могельницького. В другому полковник відповідав Цибулі коротко:

«Згодний на обмін моєї сім'ї па більшовиків. Обмін проведемо таким способом: у полі між Соснівкою і Холмянкою, за версту один від одного, зупиняються невеликі загони з обмінюваними по десять чоловік з вашої і нашої сторони. Першою має бути обмінена моя дружина — графиня Людвіга Могельницька. Ви відпускаєте її, вона йде через поле до нашого загону; з нашої сторони ми відпускаємо одного з тих, кого ви вимагаєте звільнити, і всіх інших таким же способом».

— Ура! — крикнув Птаха і шалено затанцював.

Усіх пойняла радість. Навіть стримана Сара заплескала в долоні й кинулась обіймати зраділу Олесю.

— От бачиш, Олесю, як добре, скоро ти обіймеш батька.

— Господи, невже це правда? — усміхаючись, сказала Олеся.

Птаха перестав танцювати.

— Слухай, Льонько! — підлетів він до Пшенічека.— Чи немає у старих чогось такого, від чого жити веселіше на світі? — І Андрій підморгнув Раймондові, що вперше усміхнувся.

— Молочка від скаженої корови? — одразу зрозумів його Леон.— Мені здається, у них все є. Адже пани на полюванні, мабуть, гріються шпиритусом. Я в одну мить, от тільки як начальство? Може, це не підходить під програму? — напівдорозі до дверей затримався Леон.

— Я думаю, цього не треба...— сказав Раймонд, мимоволі ніяковіючи від того, що він заперечує першим і цим наче бере на себе роль начальника.

— Не треба, хлопці. Навіщо нам це? — підтримала його Сара.

— Не треба, то й не треба,— зразу ж охолов Птаха.

— Навіщо ти його умовляєш, Сарочко? Коли він носа рукавом утирає, то значить — він зрозумів,— дзвінко зареготала Олеся.

— А!.. Задзвенів дзвінок! — усміхнувся Щабель.

Навіть невеселий Пшигодський перестав хмуритися.

— Веселий народ ця наша молодь, з ними і вмирати байдуже,— тихо сказав він Щаблю.

Той нагнувся до нього і так само тихо спитав:

— Як ви думаєте, товаришу Пшигодський, чи не поїхати мені з вами до Цибулі? Молодь тут залишимо, трьох партизанів з ними для зміни на варті. Читали? Могельницький їм гроші пропонував. Усе може трапитись. Поїдемо, га?

Пшигодський, подумавши, погодився.

— Ось що, хлопці: ми зараз із товаришем Пшигодським поїдемо в Соснівку,— голосно сказав Щабель, устаючи з-за стола,— а ви тут пильнуйте добре. Раймонде, ми доручаємо тобі командувати вашим невеликим загоном. Удосвіта ми повернемось і перевеземо цих,— показав він рукою на двері,— в Соснівку.

Коло воріт, вже сидячи на коні, Щабель наказував Раймондові:

— Ти ж тут гляди. Вікна позапинайте. Вартових сам перевіряй. Коли що до чого, коней з саньми держи напоготові. Якщо вартові загін їхній помітять або розвідку, зразу ж садови графинь у сани, самі на коней і женіть щодуху в Соснівку навпростець лісовою просікою. Словом, тут дивись сам, як краще.

В цей час на другому кінці двору Пшигодський прощався з Франціскою.

— А ти як, з ними поїдеш, якщо обміняють? — глухо спитав він.

— Може, і поїду. А де я дінусь?

— Не їдь до них! Іди до батька в Соснівку.

— Це до тебе, чи як? Щоб знову бив! Ні, нема дурних. Не хочу я з тобою жити, розумієш? Не хочу!

— Франціско!

— Ти мене не лякай! Я не для того за тебе йшла, щоб ти мене кулаками молотив.

Холодний вітер війнув їм у розпалені обличчя.

— Пшигодський! — покликав Щабель.

— Бити не буду, їдь до батька. Там поговоримо. А туди не їдь, бо вб'ю.

Коли всі вікна в будинку були щільно запнуті, Раймонд і Птаха ще раз обійшли круг двору. Сніг перестав іти. Ніч була ясна. Місяць скрадався по верхівках дерев. Від сосон лягали величезні тіні.

В лісі тиша. Ледве чутно рипить під ногами податливий сніг. Він укрив усе навколо теплою ватяною ковдрою, закутав у нього маленький дім і будівлі.

Чути було, як у конюшні коні спокійно жували овес.

— Дивіться, товариші, уважно,— говорив Раймонд трьом партизанам,— перед ранком ми вас знову змінимо. Коли щось помітите, давайте знати. Розходьтесь по своїх місцях.

Коли вони з Андрієм входили в їдальню, Пшенічек, який тільки що прийшов з варти, вже розказував дівчатам щось смішне...

— Що він тут бреше? — спитав Птаха, розстібаючи ремінь з патронними підсумками.

— Він каже, що ти за своєю тінню бігав, думаючи, що то легіонер. Правда це? — реготала Олеся.

Цього разу Птаха добродушно усміхнувся і безнадійно махнув рукою.

— Що ж, професія у нього така — мельник...

— Що ж нам тепер робити, Раймонде? — спитала Сара.

— Я думаю, що ви з Олесею можете лягати спати, а ми повинні повартувати цю нічку. Посидимо, поговоримо про се, про те.

— Я не хочу спати,— відмовилась Сара.

— І я,— повторила за нею Олеся.

— Ну, тоді треба знайти якесь діло, а то нудно цілу ніч так сидіти, і Андрій знову почне до мене чіплятися, а в мене терпець урветься, і буде скандал,— починав Леон свою гру в «кота-мишку».

— Ти не дуже-то на «півня удавайся»,— перекривив його Андрій.

— Що ж, я по-українськи хоч погано, але говорю, а що ти по-чеськи розумієш?

— Знову почали! Набридло! — розсердилась Олеся.

— Ех, якби оце мандоліна! Я б ушкварив полечку, а ви б потанцювали. Однаково ж знаємо, що буде. Завтра ж у нас свято... От радітиме Григорій Михайлович, як побачить нас з тобою, Олесю! — вигукнув він.

— Олесю — це так, а ти яка йому радість? — спитав Леон.

Андрій кілька секунд дивився на Леона мовчки, а потім сказав:

— А у вас і справді діло непогано піде!

— Про що це ти? — обережно спитав Леон, почуваючи якусь каверзу.

— Та про мельника. Батенько її борошно молотиме, ти язиком, а вона,— і він зробив на слові «вона» наголос,— пироги пектиме. Тут тобі ціла фабрика.

— Навіщо ти їх звів, Раймонде? Пошли одного на варту, і буде тихо,— запропонувала Олеся.

— Ні, ми вже своє відстояли, а ти можеш постояти з гвинтівкою, коли хочеш,— заперечив Леон.

Сара сиділа за столом, підперши голову рукою.

Раймонд відпочивав у глибокому кріслі біля каміна, не знімаючи шаблі й маузера.

— Я бачила в шафі у третій кімнаті гітари й мандоліни,— сказала Сара.

— Чого ж ти мовчала?! — радісно схопився на ноги Птаха.

— Нам же було не до музики, та й зараз, мабуть, ще рано веселитися,— відповіла дівчина.

Слухаючи її співучу, м'яку мову, Раймонд уявив собі вираз її обличчя, чорні, з холодком, величезні очі і рішучі, трохи уперті губи. Чудно, але в той же час і зрозуміло,— її одну Андрій слухає беззаперечно. Раймонд не пам'ятав ще випадку, щоб цей невгамовний хлопець грубіянив їй.

— Льонько, бери лампу, підемо на струмент дивитися,— сказав Птаха.

Двері всіх кімнат у будинку виходили в загальний коридор. Леон ішов з лампою попереду. Птаха — слідом за ним. Біля комірчини Андрій затримався прислухаючись. «Старенькі сплять».

У кімнаті, де містилися Людвіга, Стефанія і Франціска, чути було тиху розмову.

— А ключ тут даремно стирчить,— сказав Андрій і поклав його в кишеню.

— Однак їм через нас тільки вийти можна, та й куди втекти? — відповів Леон, але все ж спробував, чи справді замкнені двері.

За хвилину вони вернулись, несучи в руках три гітари й мандоліну.

— Там на них років двадцять не грав ніхто, з усіх гітар на одну ледве набереш струн. Зараз я полагоджу,— сказав Андрій і енергійно взявся до роботи.

— Саро, ви не давали ще вечеряти цим? — показав Раймонд рукою на двері.

— Ні, ота повна відмовилась узяти обід,— відповіла Олеся.

— Що ж його робити? — спитав Раймонд.

— Що ж, я просити повинна була її? Вона на мене так глянула,— сказала Олеся.

— Нічого, захоче їсти — сама попросить,— заспокоїв Андрій, спритно накручуючи на кілочки струни.

Раймонд підійшов до стола, на якому стояла тарілка з шинкою і хлібом, і запитливо глянув на Сару. Та задумливо дивилась на вогонь у каміні, не звертаючи на нього уваги.

— Все-таки треба передати їм це,— сказав він і взяв тарілку.

Сара глянула на нього з ледве помітною іронією.

— Ти як думаєш, Раймонде, твого батька теж шинкою годують? І він теж відмовляється? — спитала вона.

— Так він же в руках у шляхти, яке ж тут порівняння з нами? Коли знову відмовляться, я залишу їм і хай як хочуть.— Він пішов до сусідньої кімнати.

Двері відчинила Франціска.

Людвіга, що напівлежала на дивані, підвелася й сіла. Стефанія не ворухнулась.

— Я приніс вам вечерю. Чому ви відмовляєтесь їсти? — спитав він Людвігу, зупиняючись перед нею.

— Дякую, ми не голодні,— непевно відповіла Людвіга. Їй хотілося їсти, але було ніяково перед Стефанією, яка рішуче відмовлялась узяти будь-що від «хамів».

Раймонд поставив тарілку з шинкою і хлібом на стіл.

— Можу вас повідомити, що завтра вас обміняють на захоплених жандармерією товаришів.

— Нас обміняють? Це ви правду сказали? — вмить «прокинулась» Стефанія, що удавала, ніби спить.

— Ви, мабуть, рідко зустрічаєтесь з людьми, яким можна вірити,— сухо сказав Раймонд.

Тепер, коли в нього на голові не було заячої шапки, Стефанія і Людвіга впізнали його.

— Скажіть, цей Пшигодський ще тут? Я щось не чую його голосу,— стурбовано спитала Стефанія.

— Ні, він поїхав підготовляти обмін.

— Слава богу! — полегшено зітхнула Стефанія і відразу змінилась.

Вона ще раз оглянула з голови до ніг Раймонда і, намагаючись бути якнайласкавішою, спитала:

— Скажіть, як ви потрапили в цю жахливу компанію?

Людвіга, боячись, що Стефанія скаже ще щось нетактовне, поставила тарілку з шинкою собі на коліна.

— Ми будемо вечеряти,— усміхнулась вона.

Раймонд ступив до дверей, Стефанія затримала його.

— Скажіть, чим ви підтвердите правдивість ваших слів?

Раймонд вийняв з кишені листи Могельницького.

— Я вам вірю,— протестувала Людвіга, коли він подав їй листи.

Але Стефанія взяла й жадібно прочитала обидва листи.

— Матка боска ченстоховска! Коли б ця ніч швидше минула! — вигукнула вона й передала листи Людвізі.

— Ви графові одразу поставили умову про обмін на ваших товаришів? — спитала Людвіга.

— Так, я сам писав цього листа.

— А можна взнати, що ви відповіли йому на першу його пропозицію?

— А чого ж, можна. Сказали, що на гроші не міняємо, нам же треба врятувати товаришів...

Раймонд вийшов, лишивши двері напіввідчиненими.

— Готово! Настроїв! — крикнув Птаха і взяв перший акорд.

Через хвилину пальці забігали по грифу, і мандоліна заспівала в його руках.

— Бери, Олесю, заграємо наших улюблених,— сказав Птаха, уриваючи свій музичний вступ.

Олеся взяла в руки гітару, легенько торкнула пальцями баси, і їй згадалась маленька водокачка біля річки і вечори, які вони проводили втрьох. «Де він зараз, батько любий? Якби він знав про завтрашню зустріч...»

— Я жду, Олесю.

Полилась сумна пісня. Вона то завмирала далеко за степовими могилами, то, вчувалась, вітер приносив її здалека. В ліричну мелодію раптом бурхливо вдерлися радісні звуки.

Урочистим маршем сходила на землю весна, і на околицях теплими вечорами заспівали молоді голоси:

Ой там, ой там, за Дунаєм,
Та за тихим Дуна-аєм...

Пісню змінила полька, загониста, кокетлива. Андрій забув за все. Він грав з таким запалом, що майстерність його гри вразила навіть Стефанію.

— А прекрасно грає...— зауважила вона.

Людвіга милувалась майстерним виконанням. Музика розбудила принишклий біль.

— Раймонде, для кого я граю? — обурився Андрій.

Леон підлетів до Сари.

— Задумана женщино!.. Дорогий товаришу!.. За завтрашнє дозвольте потанцювати.

Сара відмахнулась од нього.

Андрій знову торкнув струни, і зазвучав вальс. Леон лагідно взяв Сару за руку.

— Але ж потанцювати можна? Чого журитись?.. Чи зі мною не хочете?

Олесина гітара вступила прекрасним акордом басів.

Сара встала.

Леон обережно обняв її за талію, дужою рукою обернув круг себе.

Коли танцюють двоє молодих і вродливих — гарно.

Раймонд усміхаючись стежив за їх легкими, красивими рухами.

«Здорово танцює, чортів чех»,— позаздрив Птаха.

Франціска стояла коло дверей, стежила за танцюристами. Вона зустрілась очима з Раймондом, і обоє мимоволі усміхнулись, як колись, при першій зустрічі.

Раймонд вагався з хвилину. «Але ж Сара танцює...» І він рішуче розстебнув ремінь, поклав шаблю й маузер на стіл і, ніяково червоніючи, підійшов до Франціски. Вона, не довго думавши, поклала руку на його плече, і в кімнаті закрутилась нова пара.

— Ти чуєш, Людвіго, вони танцюють! І Франціска теж.— У відчинені двері Стефанії видно було всю кімнату.— Виходить, грає не він, він танцює з Франціскою, цей хлопець, що приходив сюди.

Олеся давно вже кинула гітару й валянки і витанцьовувала в м'яких чув'яках. Тільки Птаха повинен був грати, щоб не порушити загальних веселощів. Нарешті, це йому набридло.

— Що ж це, я один повинен грати? Це несправедливо,— сказав він.

— Що ж робити, Андрію, коли ми не вміємо грати! — крикнув йому Леон.

— Ну, ще трошки, Андрійку, швидше ніч мине!

Тоді Андрій устав. Усі здивувались — він пішов у сусідню кімнату.

— Прошу пробачення,— сказав він.— Я чув, що всі вчені на цій штуковині грають,— показав він пальцем на піаніно,— так що прошу, зробіть ласку, якщо можете на цьому струменті,— полечку нам, а то всі танцюють, а я один повинен грати,— звернувся він до Людвіги.

Його простодушність, одвертість і дитяче бажання танцювати скорили Людвігу. Усміхаючись, вона підійшла до піаніно і, згадавши перший мотив — «Італійську польку» Рахманінова, торкнулась пальцями клавішів. Птаха несподівано для самого себе обернувся до Стефанії:

— Прошу пробачення, хай не в гнів вам буде, а для веселого вечора і за завтрашній ранок... Так що прошу вас потанцювати зі мною.

Сіроокий, виблискуючи сліпучою білістю прекрасних зубів, він стояв перед нею, цей хлопець з хвилястим чубом. Стефанія вирішила, що буде вигідніше для її задумів погодитись...

Андрій бачив, що Олеся розсердилась. Сара теж. Але це не зупинило його...

Лише пізньої ночі в мисливському будинку стало тихо. Всі поснули.

Спала Людвіга, й уві сні їй здавалося, що так і повинно бути: саме в цьому будинку, в такій незвичній обстановці, вона й повинна була зустрітися з цими людьми. І як добре, що вона не помилилась: ці люди, яких вона захищала, яким симпатизувала, були справді прекрасні люди.

Міцно спали заручники і їх сторóжа.

На широкій лаві заснули, обнявшись, Сара й Олеся, яких Андрій дбайливо вкрив кожушком.

Сам Андрій спав на підлозі, підклавши руку під голову, Леон — на столі, Раймонд — на другій лаві.

Партизанам надворі обридло ходити круг дому нарізно: вони зійшлися всі троє в конюшні. Тут було тепло. Двоє з них залізли в сани, а «Руб двадцять» послали вартувати. Йому захотілось пити, він увійшов у дім, випив з діжки, що стояла в коридорі, добру кварту води і сів погрітися біля грубки та й заснув. Партизани в санях, надіючись на нього, теж непомітно поснули.

Вночі Стефанія встала, одягла шубу, хутряну шапочку і вийшла в сусідню кімнату. Звичайно під час цих мандрівок в кінець двору їх супроводив хто-небудь з дівчат, але зараз усі спали. Стефанія тихо відчинила двері в коридор — там, розкидавши руки, солодко спав коло грубки партизан, його гвинтівка стояла під стіною.

Кілька хвилин Стефанія стояла в коридорі, потім тихо відчинила двері. Надворі нікого. З завмираючим серцем Стефанія вийшла у двір, постояла трохи і потім швидко пішла до воріт. «Якщо зупинять, скажу, чого мені треба»,— подумала вона, почуваючи, як калатає її серце. Але ніхто не зупиняв. Ось ця просіка йде в Гнилі Води, вона не раз заїжджала сюди з Станіславом напитися квасу під час мисливських прогулянок чоловіка.

Чим далі вона відходила від садиби, тим швидше йшла і, нарешті, побігла, спотикаючись у незручних ботах. Але все ще не вірила, що вільна. Вже кілометрів за два від будинку відчула втому. Бігти більше не могла. В серці кололо. Тоді вона скинула боти і, лишивши їх на снігу, пішла в самих високих черевиках.

Нарешті вона почула, як загавкали собаки, а коли підійшла до околиці, її зупинили вигуком польською мовою:

— Стій! Хто йде?

З-за тину вискочили два озброєних чоловіки. Це були легіонери з ескадрону Заремби.

— Хай вельможна пані не хвилюється. Мій сержант довезе вас до міста. Тут же близько. Дорога безпечна, ми тільки що відтіль. Ну, рушай,— махнув рукою Заремба сержантові.

Той натягнув віжки. Коні рушили. Стефанія занепокоєно оглянулась. Ескадрон Заремби риссю виходив з села до лісу. Світало.

Першим прокинувся «Руб двадцять», що спав у коридорі. Йому стало холодно. Двері, які відчинила Стефанія, вихолодили коридор. Його зляканий крик: «Хлопці, рятуйтесь — ляхи!» — розбудив усіх. Більше «Руб двадцять» не сказав нічого: Заремба вистрілив йому в голову.

Раймонд кинувся до зброї.

В коридор вдерлися легіонери. Птаха, як кіт, схопився на ноги. Він стрибнув аж у куток кімнати, де стояв його карабін. Зіскочивши зі стола, Леон спросоння нічого не розумів.

У першу мить нічого не зрозуміли й дівчата. Андрій кинувся до дверей. Відчинивши їх, одскочив назад і знову швидко зачинив. У коридорі гримнуло кілька пострілів. Тріски летіли від прострелених у кількох місцях дверей.

Сліпий випадок урятував Андрія від смерті.

Леон, нарешті, зрозумів, що трапилось. Одним рухом він перекинув стіл і підпер ним двері, а сам кинувся до гвинтівки. Андрій стріляв через двері з кутка кімнати.

— Назад! — горлав у коридорі Заремба.— Припинити стрілянину! Тут графиня, пся ваша мати! Назад!

Коридор спорожнів.

— Ми їх і так візьмемо. Там три хлопчаки, а під час перестрілки можна вбити графиню,— пояснив поручник свій відступ солдатам.

— Якби не цей лайдак,— люто штовхнув він тіло «Руб двадцять»,— то ми б їх сонних схопили!

— Що трапилось, пане поручнику? Чому ви відступили? — під'їхав Владислав до Заремби, бачачи, що солдати відходять у ліс.

— Їх треба виманити без бою! Встигли прокинутись,— злісно відповів молодшому Могельницькому Заремба.

— Але ж ви були вже в домі? — спалахнув Владислав.

Ображений цим вигуком, Заремба не стерпів:

— Я був у домі, підпоручнику, але вас там, здається, не було. Прошу вас порядкувати своїм взводом і не

робити старшим по чину образливих зауважень. Я знаю, що роблю.

Владек, шаленіючи, повернув коня і від'їхав убік.

— Затуляй вікна ослонами! — командував Раймонд.

У кімнаті забарикадувались.

Раймонд убіг у кімнату, де містилися полонені. Там він побачив лише бліду Людвігу і розгублену Франціску.

— Ради бога, що сталося? Де Стефанія? — кинулась до нього перелякана Людвіга.

Раймонд швидко оглянув кімнату.

— Як де? Вона повинна бути тут! — крикнув він.

— Он воно що! Втекла, гадюка! Проспали ми з тобою, Раймонде, і честь і славу,— розпачливо сказав позад нього Птаха.

— Що ж ви будете робити? — Людвіга схопила його за руку.

Птаха вирвав руку.

— Будемо відбиватися до останнього... Лягайте на підлогу, я з цього вікна стрілятиму! — крикнув він.— Однак живими не здамося! Пропадати — то хоч недаром.

Він люто посунув важкий диван до вікна.

— А чому ви залишились? — спитав Раймонд Людвігу.

— Я нічого не знала про її втечу...— ледве чутно відповіла вона.

— Пане поручнику, тут двох спіймали в конюшні! — доповів Зарембі капрал і вказав пальцем на партизанів.

Заремба промовисто махнув рукою.

В будинку почули короткий залп. Леон і Птаха стояли біля вікна, за своїм прикриттям, готові вистрілити всяку мить у кожного, хто потрапить їм на мушку.

— Гей, там, у домі, не стріляти! Пан поручник хоче з вами говорити! — крикнув чийсь верескливий голос з двору.

В будинку мовчали...

— Слухайте, ви, котрі там засіли! Я поручник Заремба, посланий сюди полковником Могельницьким... Чуєте? — кричав з двору Заремба.

— Чуємо, то й що з того? — закричав у відповідь Пшенічек.

— Пропоную вам здатися!

В будинку мовчали. Жінки сиділи, як їм було наказано, на підлозі. Раймонд, простягнувши вперед руку з маузером, стежив за дверима.

— Повторюю! Я пропоную вам здатися! Якщо захоплена вами графиня Могельницька жива і здорова,— обіцяю дарувати вам життя. Якщо не здастеся, то перестріляю всіх до одного! Даю п'ять хвилин на обмірковування!

В будинку мовчали. Раймонд і Пшенічек перезирнулись. Людвіга з їх погляду зрозуміла, що вони не здадуться. Надворі ждали... Смерть ходила десь близько круг дому, намагаючись знайти щілину, щоб увійти сюди...

— Гей, там, у домі, здаєтесь?

— Пішов к чорту, гад! Будемо битися до останнього! Хай живе комуна! — крикнув Андрій.

Кінець першої книги

1934—1936 рр.

КНИГА ДРУГА

Розділ перший [1]

У дворі, видно, радились. Потім Заремба гукнув:

— Останній раз питаю: здастесь? Дім оточений цілим ескадроном. Ніхто не вийде живим. Здавайтесь, поки я не передумав. Чорт з вами, обіцяю пустити вас під три вітри, тільки здавайтесь і випустіть графиню!

Тепер усі в будинку перезирнулись.

— Хто їм повірить? — глухо промовив Птаха.

Тоді з підлоги встала Людвіга.

— Дозвольте мені поговорити з цим офіцером, і я доб'юся вам свободи! Прошу вас повірити мені на слово честі, що я вас не обману! Адже опиратися марно. Вони вас повбивають. Я благаю вас, пане Раєвський! — ще більше хвилюючись, звернулась вона до Раймонда.

Пригнічений Раймонд навіть не глянув на неї.

— Пані графині можна вірити. Вона хороша жінка, не така, як пані Стефанія,— несподівано підтримала Людвігу Франціска.— Вона серед графів найчесніша і найдобріша!

Птаха кілька секунд пильно дивився на Людвігу. Вона відповіла йому правдивим поглядом.

— Що ж, нехай говорить. Побачимо, куди воно піде,— нарешті погодився він.

Ніхто не заперечив. Усім було ясно, що становище безвихідне.

— Говоріть,— погодився Раймонд.

— Пане Заремба, це говорю я — Людвіга Могельницька!

---

[1] Цей розділ у першому варіанті роману «Народжені бурею» був закінченням першої книги. В текст «Остаточної редакції» першої книги роману він не ввійшов. За задумом письменника друга книга мала початися з цього розділу.

— Ви живі, вельможна пані? Не турбуйтеся, ми зараз вас визволимо! — крикнув до неї Заремба.

— Я жива і здорова. Ви обіцяєте, пане поручнику, що відпустите всіх, хто тут є, на волю? Тоді вони здадуться без бою...

— Відпущу. Нехай здаються.

— Це слово дворяниина й офіцера? Я за вас заручилась своєю честю. Ви мене не зганьбите? Скажіть прямо!

— Нехай здаються, відпущу, нехай ідуть куди хочуть.

— Я вірю вашій честі, пане Заремба, і проситиму, щоб люди, які тут є, здалися.

Людвіга обернулась до Раймонда.

— Я знаю Зарембу — це чесний офіцер. Він додержить слова. Складіть зброю, і він відпустить вас на волю, я вірю в це! — благала вона.

— Що ти скажеш, Саро? — спитав Раймонд, нахиляючись до дівчини, що сиділа на підлозі.

— Обманять вони нас, Раймонде... Яка ганьба! Що ми наробили!..

— Ні, вони не насміляться цього зробити. Я буду вас захищати,— запевняла її Людвіга.

Після короткої наради вирішено було здатися. Першим на ганок вийшов Птаха. Він одразу наткнувся на труп кривого партизана. І йому вперше стало страшно.

Будинок був оточений солдатами. Коло ганку стояв з револьвером у руці Заремба. Птаха глянув йому в очі і зрозумів, що далі цього двору не піти. І йому стало жаль себе.

Останніми вийшли жінки, серед них Людвіга. Хлопців одразу стали обшукувати. Кілька солдатів побігли в будинок забирати зброю.

— Поздоровляю вас, графине, з щасливим закінченням усього цього! — взяв під козирок Заремба, дзенькаючи шпорами.

— Добрий день, пане Заремба! — потиснула йому руку Людвіга.

— Заберіть оцих звідси! — наказав він і обернувся до Людвіги: — Скажіть, як ці негідники з вами поводились?

— Дуже добре! Ви їх зараз відпустите?

Заремба зневажливо усміхнувся.

— Чи варто говорити про цю погань! Слава богу, що ви живі! Пан полковник цілу ніч не спав. Ходімо, я проведу вас до саней. Пан Владислав теж тут. Ми з ним

трохи посварились, він там...— сказав Заремба і подав Людвізі руку.

— Пане Заремба, я хочу, щоб ви їх відпустили при мені. Я, звичайно, вірю вашому слову, але вони повірили тільки мені, і це мене зобов'язує,— починаючи тривожитись, сказала Людвіга.

— Про яке слово, власне, йдеться? Ви допомогли нам, за це велике спасибі. А з цим бидлом нема чого церемонитись.

Немов підтверджуючи його думки, один з солдатів штовхнув Олесю прикладом у спину.

— Іди, кажу тобі! — сичав він на дівчину, що не хотіла йти далі.

Олеся впала. Птаха скочив до солдата.

— Не смій бити!

Сержант Кобильський страшним ударом приклада в обличчя звалив Андрія на землю.

— Так оце така ваша честь, убивці! — крикнула Сара.

Один з солдатів ударив її нагаєм по обличчю. Пхнувши на землю солдата, що стояв поруч з ним, Раймонд кинувся на захист. Заремба вистрілив у нього, але не влучив. Град ударів посипався на Раймонда. Його били прикладами, нагаями...

Беззбройний Леон кинувся в цю гущу рятувати товариша.

Під час цієї сутички жандармський сержант Кобильський і два солдати схопили Олесю, що була підвелася, і потягли її. Франціска кинулась за ними.

— Куди ви її тягнете, негідники! Пані графине, рятуйте ж! — кричала ошаленіла Франціска.

Вона не відпускала Олесі.

— Заремба, припиніть цю підлість! Я зневажаю вас! Ви... негідник! — вигукнула Людвіга.

Обличчя поручника залляла густа барва.

— Одставить! По місцях, нся ваша мати! — загорлав він.— Кобильський, облиште дівку, кажу вам!

Солдати перестали бити й помалу одійшли вбік. Жандарми пустили Олесю. Криваві басамани від нагаїв на обличчях Сари і Раймонда, кров на обличчі Птахи, що нерухомо лежав на снігу, і все те, що тільки-но сталося, здавалось Людвізі кошмаром. Об'юшений кров'ю Птаха ворухнувся. Він опритомнів. Людвіга нахилилась над ним, ридаючи. Вона допомогла йому підвестися. Він устав похитуючись, глянув на неї з дикою ненавистю і, судо-

рожно кашляючи, ледве ворушачи розбитими губами, виплюнув на долоню три закривавлених зуби.

— Ходімо, графине, вам тут не місце,— сухо сказав Заремба.

— Я не ступлю ні кроку звідси, поки ви не відпустите цих людей! — з огидою одвертаючись від нього, сказала Людвіга.

— Прошу вас, вельможна пані, залишити це місце. Вас дожидають сани. А з цими людьми буде вчинено по закону,— ще холодніше сказав Заремба.

Людвіга рвучко обернулась до нього. В її очах він прочитав таку зневагу, що йому стало ніяково.

— Заремба, ви — негідник! Але знайте, знайте, якщо ви кого-небудь з них уб'єте, я заподію собі смерть! Клянусь вам, що так буде!

— Даю вам слово дворянина, графине, що нікого з них,— відповів він, одступаючи від неї на кілька кроків,— я не розстріляю. Але пустити їх не можу, не маю права.

Оточені солдатами, вони йшли тісною купкою. Птаха весь час кашляв кров'ю, залишаючи на білому снігу червоні плями. Їх більше не били, бо за їх спиною їхали сани, в яких сиділа змучена Людвіга. Франціска сиділа поруч з солдатом, затята, мовчазна.

Раймонд міцно притискав лікоть Андрія до своїх грудей,— вони йшли під руку. Птаха був дуже кволий.

— Проспали ми свою честь, Раймонде! А зуби мені правильно вибили, щоб знав, з ким танцювати!..

СТАТТІ
ПРОМОВИ
БЕСІДИ

З російської переклали
О. Е. ПАРХОМОВСЬКА,
В. Л. ПЕТРОВСЬКИЙ

СТАТТІ

ВІД АВТОРА

(Лист, доданий до рукопису першої частини роману «Як гартувалася сталь»)

Коли я взявся писати свою книжку, я думав написати її у формі спогадів, записів цілої низки фактів. Але я змінив свій намір після зустрічі з товаришем Костровим, на той час редактором «Молодой гвардии», який запропонував написати у формі повісті або роману історію робітників, підлітків та юнаків, їхнє дитинство, працю і потім участь у боротьбі свого класу.

Я спробував подати в літературній формі справжні факти, змалював цілу групу товаришів, частина з них працює і тепер, деякі загинули.

Головних дійових осіб я знав особисто і, показуючи їх, хотів зробити це правдиво, вказавши на всі їхні вади і позитивні сторони.

Події відбуваються в маленькому українському містечку Шепетівці (тепер прикордонний район на Волині). Назву містечка в книзі написано у зворотному порядку. Моїм бажанням було показати дитинство і юність дітей робітників, ранню тяжку працю і розповісти, як їх залучали до класової боротьби. Я писав тільки про факти — це мене зв'язувало. Іноді я опинявся в полоні фактів. Написати інакше — означає фантазувати, перестати розповідати те, що було.

Прізвища дійових осіб почасти справжні, почасти вигадані.

Погром у Шепетівці в 1919 році, влаштований петлюрівцями, кривавий білопольський терор узимку 1920 року, вішання і розстріли нашої підпільної організації, прихід німців, убивство паровозною бригадою німецького солдата і всі інші епізоди мають своїх живих свідків і учасників.

Я ознайомив їх з розділами, де про них розповідається, і вони підтвердили, що всі наведені факти відповідають дійсності.

Я працював виключно з бажанням дати нашій молоді спогади, написані у формі книжки, яку навіть не називаю ні повістю, ні романом, а просто «Як гартувалася сталь». У цьому листі я пишу свою коротку автобіографію.

Народився в 1904 році в робітничій родині. По найму почав працювати з дванадцяти років. Освіта нижча. За фахом — помічник електромонтера. До комсомолу вступив у 1919 році, до партії — в 1924 році. Брав участь у громадянській війні. З 15-го по 19-й рік працював по найму: кубівником, робітником матеріальних складів, підручним кочегара, на електростанції і т. д. В 1921 році працював у київських головних майстернях. У 1922 році брав участь в ударному будівництві залізничної колії для підвезення дров, де тяжко захворів, застудившись і заслабнувши на тиф. Коли я одужав, мене на початку 1923 року зняли з виробництва за станом здоров'я і послали на іншу роботу в прикордонний район. У 1923 році був військовим комісаром батальйону ЗВН «Берездів». У наступні роки провадив керівну комсомольську роботу у районному та окружному масштабі. В 1927 році мене, зовсім хворого й покаліченого тяжкими роками боротьби, відкликали в розпорядження ЦК України. Було зроблено все для того, щоб вилікувати мене і повернути на роботу, але це до цього часу не вдалося. Будучи відірваний від організаційної роботи, став агітпропщиком: керував марксистськими гуртками, навчав молодих членів партії. Прикутий до ліжка, зазнав ще одного удару — осліп. Залишив гуртки. Останній рік присвятив роботі над книжкою. Фізично втратив майже все, лишилися тільки незгасна енергія молодості і палке бажання бути чимось корисним своїй партії, своєму класові. Робота над книжкою — спроба передати минуле літературною мовою. Ніколи раніше не писав.

Член ВКП(б), партквиток № 0285973.
Микола Олексійович Островський.

МОЯ РОБОТА НАД ПОВІСТЮ «ЯК ГАРТУВАЛАСЯ СТАЛЬ»

Перш ніж розповісти, як я працював над повістю, кілька слів про себе.

За буремних часів громадянської війни і в наступні роки сталося так, що здоров'я моє занепало остаточно. І в останні роки ліжко стало моїм постійним місцем проживання. Я не ходжу, лежу нерухомо і два роки тому втратив єдине видюще ліве око. Склалися всі передумови для того, щоб сказати — працювати в такому стані неможливо.

Я особисто вважав, що сліпота створить нездоланні перепони в моїй роботі, бо не знав, чи можна буде записати чужими руками всі ті дуже різноманітні, часом майже невловимі думки, що їх хочеш відтворити на папері.

Кожен знає: написати листа другові, де своєю рукою пишеш про переживання й думки, що тебе хвилюють,— можна легко і яскраво. А коли диктувати той самий лист сторонньому, то він здебільшого буде і безбарвніший, і сухіший.

Але я не мав іншого виходу, тим-то мусив вдатися до диктування і з тривогою стежив, яка виходить продукція. Тепер, коли повість написано, я можу сказати переконано словами вождя: «Нема таких фортець, яких більшовики не могли б узяти».

Так, товариші, працювати можна за найтяжчих і найгірших умов. Не тільки можна, а й треба, якщо нема іншої обстановки.

Для цього потрібні безнастанне прагнення до праці, велика наполегливість і... тиша. Тиша конче потрібна, без неї справді не можна працювати. Коли в кімнаті шестеро, з них двоє — непосидющі хлопці, і всі ці люди весь час щось говорять, тут писати неможливо.

Я писатиму не лише про те, як писалася книжка, а додам ще кілька окремих зарисовок, анітрохи не пов'язаних із змістом книжки.

У мене давно було бажання записати події, свідком, а інколи й учасником яких я був. Та, зайнятий організаційною роботою в комсомолі, не знаходив часу для цього, крім того, не наважувався братися до такої відповідальної роботи.

Єдиною спробою, до того ж не літературного характеру,— просто запис фактів,— була колективна робота з товаришем, написана на пропозицію Істомолу України. Я ніколи перед тим не писав, і повість — це моя перша праця. Але готувався я до роботи протягом кількох років. Хвороба дала мені багато вільного часу, якого раніше в мене зовсім не було. І я жадібно і невситимо почав поглинати художні книжки. Нема добра без лиха.

За час хвороби я зміг проробити перший курс заочного комвузу і збагатити свій мізерний багаж, ознайомившись з художньою пролетарською і радянською літературою.

Без цієї великої і глибокої підготовки неможливо було б писати.

Я задумав написати історію групи дітей робітників, починаючи з їх дитинства до партійності. Тим-то повість охоплює [події] з 1915 року по цей час.

Молода гвардія партії та комсомолу за весь період свого існування дала десятки тисяч чудових людей, безмежно відданих партії і своєму класові.

Їх боротьба під прапором Червоної Армії, в період громадянської війни, боротьба з розрухою, потім творча робота у відбудовний період і, нарешті, розгорнута на всю широчінь за останні роки боротьба за побудову соціалізму в нашій країні — дають невичерпний матеріал для пролетарської художньої літератури.

Написати про це конче треба для тих мільйонів, що тепер влилися в комсомол, для тих, хто не був свідком або учасником героїчної боротьби робітничої молоді пліч-о-пліч із батьками за життя республіки.

Почавши писати, зробив першу помилку — вихопив один епізод і записав його. Початок був безплановий. Цей перший запис так і лишився поза книжкою.

Згодом я прочитав у «Литературной учебе» про те, що багато письменників взагалі пишуть книжки з кінця, іноді з середини і закінчують початком.

Можливо, майстри літератури можуть дозволити собі таке, але я вважаю, що для письменника-початківця буде значно краще, якщо він писатиме планомірно від початку до кінця, а не навпаки.

Аквітепеш — це маленьке містечко на Україні колишньої Волинської губернії. Великий залізничний вузол. Тут у буремні роки стикалися сили революції та реакції.

Якою запеклою була боротьба, можна судити з того, що Шепетівка (читай у зворотному порядку — Аквітепеш) разів тридцять переходила з одних рук в інші. Більшість епізодів, змальованих у книжці,— факти.

Особливо яскраво пам'ятаю погром, організований полковником Голубом, і почуваю, що в повісті я не зміг описати всю жахливість цього масового побою беззахисного єврейського населення. Можу тільки сказати, що мій опис дуже блідий порівняно до того, що відбувалося насправді.

Про те, як паровозна бригада вбила німця-вартового і зупинила в дорозі поїзд з карателями, я написав із слів живих учасників цього епізоду. Усі троє робітників тепер більшовики, ударники в тому-таки депо. Коли я диктую, то перш ніж розповісти про ту чи ту дійову особу, я в думці уявляю собі цю людину. В цьому мені допомагає добра пам'ять. Я чіпко запам'ятовую людей і через десяток років можу пригадати їх. І от, змальовуючи в своїй уяві всі події, які я диктую, я весь час не втрачаю картини, створеної уявою. Коли картина уривається, то уривається також і запис. Я вважаю, що письменник-початківець не може яскраво записати людину і картину без цього мисленого уявлення. Може, це й дивно, але найкраще я уявляю собі картини, що постають у моїй думці, коли слухаю мелодійну тиху музику, особливо скрипки.

Про загибель Серьожі я написав власноручно саме тоді, коли слухав по радіо «Кавказькі мелодії» Іполитова-Іванова.

Погано те, що в журналах, які допомагають молодому письменникові, видатні письменники не пишуть про свою чорнову практичну роботу, принаймні про монтаж книжки, про побудову розділу тощо, вважаючи це зайвими дрібницями, натомість приділяючи багато місця загальним теоретичним розмовам. А письменникові-початківцю конче потрібно також знати техніку роботи [дістати] бодай таку звичайнісіньку допомогу, як створення плану роботи.

Скільки енергії марнується, поки початкуючий товариш знайде те, що вже давно відоме літераторам!

Усі чисто письменники говорять про важливість записної книжки, це безперечно правильно. Скільки хороших настроїв розвіюється в повітрі, якщо одразу не занотувати їх у записній книжці! І от я,— а мені дуже важко писати самому,— завів собі таку книжку, і вона добре допомагає мені.

Прізвища більшості дійових осіб — вигадані. Лише у Жухрая ім'я справжнє, і був [він] не головою губчека, а начальником Особливого відділу. Не знаю, в якій мірі вдалося мені змалювати цю постать вилитого з суцільного чавуну балтійського матроса, революціонера-чекіста. Наша партія має таких товаришів, яких ніяка хурделиця, ніякий вітер не може збити з міцних, трохи вигнутих дугою ніг; зовні грубі, сповнені сили, чудові ці люди.

ЗА ЧИСТОТУ МОВИ

(Відгук на статті О. М. Горького з питань мови художньої літератури)

Проблема мови нашої художньої літератури, з такою силою і непримиренністю поставлена Олексієм Максимовичем Горьким, уже давно потребує тривожних сигналів, що попереджують про небезпеку засмічення нашої чудової російської мови всілякими перекрученнями вже існуючих слів або «створенням» нових, здебільшого незграбних, безглуздих, позбавлених будь-якої образності, просто незрозумілих слів.

Наприклад, горезвісне «скакулязила»,— смисл цього слова знає лише його автор. Читач, натрапляючи на такі слівця, реагує відповідно до темпераменту, але послухати його репліки письменникові було б корисно.

Товаришка Караваєва, виступаючи на вечорі «Молодой гвардии» в Оргкомітеті СРП, говорила про те, що друкуватися з кожним роком стає важче не тому, що послаблено увагу до літературної молоді, навпаки,— увага зросла, порівняно до минулого, в багато разів, але тому, що багатомільйонний читач виріс і політично і культурно разом з усією країною і його вимоги до літератури збільшуються паралельно його зростанню.

Я сподіваюсь, що не можна вважати за теорію правих моє переконання, що в художній літературі більше, ніж будь-де, головне не темпи, а якість. Краще написати одну книжку за кілька років, але щоб вона «жила» десятиріччя, аніж три-чотири книжки, про які забувають уже на другий день після їх видання. Мова літератури — важливе знаряддя виробництва для письменника, і про неї треба говорити. Для нас, літературної молоді, що тільки вчора вступила в літературу, проблема мови, сюжету, композиції є основною проблемою, яка потребує розгорнутої самокритики і навчання.

Звідки в молодіжних книжках потік таких слів, як «шамать», «топать», «мура», «буза», «шпалер», «похрял», «сбондил» і таке інше і подібне до цього? Все це не створено авторами, а взято напрокат із злодійського жаргону. Світ злочинців — кримінальщина — з метою конспірації десятиріччями створював свій жаргон, зовсім не зрозумілий невтаємниченій людині. І ось це чуже пролетаріатові просочилося спочатку окремими слівцями, а потім у великій кількості в ужиток і звідси в літературу. Як бачимо, мова теж стала об'єктом боротьби, і в неї заповзли завдяки нашому потуранню всі словесні паразити.

Чому це стало можливим у роки запеклих класових сутичок? У 1921—1922 роках я, наприклад, і мої товариші — робітнича молодь — говорили цією спотвореною мовою, самі того не усвідомлюючи, в кого її переймаємо. Пригадую один випадок: ми, група залізничників, розмовляємо в губкомі з завагітпропом, комуністкою-інтелігенткою. Вона перепиняє наші висловлювання: «Стривайте, товариші! Що це за слова, якою мовою ви розмовляєте? Я вас не розумію, перестаньте дурня клеїти і говоріть по-російськи». Це нас образило. Мій приятель відповів за всіх: «Даруйте, будь ласка, але іншої мови не знаємо, в гімназіях не навчалися». Через шість років я зустрівся з цим хлопцем, він закінчив харківський комвуз; коли я нагадав йому про цей епізод, він поблажливо усміхнувся. Я провів з ним цілий день, але не почув жодного з колишніх слів. Він їх викинув геть із свого вжитку, як і багато чого іншого, що залишила нам у спадщину стара каторжна «Расея».

Можуть сказати, що письменник повинен говорити справжньою мовою своїх героїв, а якщо ці герої розмовляють, наприклад, злодійським жаргоном, то це не його, автора, провина,— писати інакше — значить перекручувати правду. Я гадаю, що ми не можемо ставати на шлях фотографування.

Справжній художник може знайти невичерпне джерело правдивих, хвилюючих, незабутніх образів і картин, що відображають нашу дійсність і минуле в усій їхній багатогранності, без того, щоб спотворювати повнозвучну, барвисту, багатющу російську мову, без того, щоб на третій фразі охочий до лайки «загинав» до сьомого коліна. Що може бути огиднішим за брутальну лайку? Кому з нас не дошкуляє, як удари батогом, матірщина, ця «національна гордість» царської Росії? І все ж цей «мат», по-

роджений кабальним безпросвітним життям минулого, тепер іноді так любовно обробляють деякі майстри слова, і все це жадібно вбирає в себе молодь, що прагне до знання.

Л. Толстой у романі «Воскресіння» змальовує царську тюрму з усією її безпросвітністю і моторошністю, змальовує повій, злодійок — і зовсім без матірщини чи чогось подібного, а тим часом як яскраво, з якою страшною переконливістю описано всіх цих людей. Отже, справа не в словах, а в майстерності. Я не уявляю собі картини, щоб деякі наші письменники наважилися вийти, скажімо, на трибуну партз'їзду і повторити слова деяких своїх героїв — на це в них не вистачить мужності, язик не повернеться. А папір терпить, молодь усе це читає і червоніє від сорому за автора.

Талановито написана книжка, насичена художньою правдою, переживе свого автора,— я гадаю, це мрія кожного письменника. І от майбутньому поколінню, народженому в соціалістичному суспільстві, очищеному від усього бруду розчавленого революцією старого світу, ми, безпосередні учасники і свідки найвеличнішої в світі пролетарської революції, залишимо їм у спадщину поряд з великими художніми цінностями весь цей словесний побутовий накип. Ми, літературна молодь, учимося в майстрів, і часто їхні помилки стають нашими помилками.

Критика — це правильний кровообіг, без неї неминучі застій і хворобливі явища. Я згадую, з яким хвилюванням читав першу критичну статтю товариша Любимова в журналі «Книга молодежи» (орган ЦК ВЛКСМ, № 12, 1932 рік). У цій статті під заголовком «В активі комсомольської літератури» товариш Любимов піддав критичному розглядові першу книгу моєї повісті «Як гартувалася сталь». Я гадаю, що товариш Любимов не образиться на мене за те, що я піддаю критиці його критичну статтю. Це корисно нам обом. Я дечого вчився у нього, а з того, що я скажу, він теж зробить свої деякі висновки. Поряд із цінними вказівками на хиби книги, з конкретним розглядом невдач сюжету товариш Любимов пише: «Якщо перші частини книги написані яскраво, то далі поряд з художньо сильними, яскравими місцями є провали, недоробленість — сухо, хронікально написані шматки, уривки». Якби товариш Любимов замість загальної фрази написав конкретно — де ця недоробленість і т. ін., чому зроблено погано, було б добре. Загальні фрази

не дають ніякої користі. Йдемо далі: «У книжці багато зовнішнього, неглибокого, є зарисовки подій». Де, товаришу Любимов? Конкретно. Де прорив і чому? І, нарешті, підійдемо до мови. Ось що пише про неї товариш Любимов: «В книжці є деяка і словесна кострубатість, недоробленість мови, заялложені описи».

Відповіді, в чому полягає ця недоробленість, де вона, як і на наведені вище уривки із статті, товариш Любимов не дав, а це авторові найбільш потрібно.

Ось приклад того, як хороша критична стаття товариша Любимова, яка все-таки багато дає авторові, побіжно торкається надзвичайно важливих питань, не даючи на них відповіді і конкретного аналізу помилок. Про мову книжки тільки два слова — «недоробленість мови». Я цим прикладом хочу сказати товаришам, які працюють на критичному фронті: викиньте із своїх статей загальні фрази, оголосіть їм війну, як оголошено війну всім перекрученням мови. Нехай кожна фраза буде конкретною, а не «взагалі». Ви перші повинні атакувати всі словесні фіглярства, і при спільній роботі письменників та критиків ми досягнемо бажаних наслідків, очистимо мову художніх творів від усього накипу, що знижує цінність і якість роботи працівників літератури.

Боротьбу за чистоту мови в художній літературі треба спрямувати не тільки проти перекручення слів,— це лише частина проблеми, а головне — це вміння побудувати фразу, дати яскравий образ, щоб з грамотно написаних слів не вийшла безграмотна плутанина.

Архітектор, перш ніж спорудити вражаючу своєю красою і стилем будівлю, крім любові до свого мистецтва і таланту, роками вивчає техніку будівництва, азбуку архітектури. Я гадаю, що не помилюся, коли висловлю припущення, що багато хто з нас, молодих письменників, не опанував азбуки літератури. В нашій країні, винятковій щодо свого устрою, найвільнішій країні в світі, виходять з друку десятки і сотні творів, які треба назвати «першою пробою руки». Це робота учнів-підмайстрів художньої літератури. Тільки в нас можливо це. Але, діставши ще в учнівському періоді право друкуватися, неминуче вносячи в літературу сирий півфабрикат, молодий письмен-

ник не має права забувати, що країна дає йому аванс за рахунок його таланту, іскорки якого спалахують у його творах серед безпорадних, дитячих нагромаджень, і що цей аванс він мусить повернути. Сплатити цей рахунок можна лише одним — зростанням на основі великого і наполегливого навчання, опануванням техніки, а для цього потрібне навчання, навчання і ще раз навчання. В наш напрочуд щасливий час у країні перемігшого пролетаріату для молоді двері в життя широко розчинені.

Скільки тисяч колишніх кочегарів, вантажників, токарів, електромонтерів, пастухів осягають тепер вершини знання — техніки, літератури, економіки і управління державою! Але вантажник у минулому, а нині червоний професор, письменник, інженер або член уряду прийшов до своєї останньої роботи не шляхом механічного пересування, а шляхом величезної роботи над собою, над створенням нової людини — пролетаря-ученого. Це — радісна праця, це про неї товариш Сталін говорив, як про працю, що стала справою честі, доблесті, слави і геройства.

Тільки так ми повинні підходити до своїх помилок, не зазнаватись, написавши непогану книжку, пам'ятаючи, що письменника висунуто на передову лінію вогню, і наша партія вимагає, щоб кожне слово його зброї влучало в ціль, щоб його образи запалювали серця. А для цього треба знати свою зброю і вміти нею володіти.

Я відкриваю першу книгу своєї повісті, знову читаю знайомі рядки,— і статті Горького, цього великого майстра словесного живопису, відкривають мені очі; я бачу, де написано погано, і ряд слів, непотрібних і нарочитих, без жалю закреслюю, і якщо повісті судилося знову вийти в світ, то їх уже в ній не буде.

Чи можна, говорячи про мову, обминути тематику наших молодіжних книжок? Не можна. Про неї треба говорити. Недопустимо, щоб молодіжна книжка, яка вийшла в світ, не знайшла відгуку в наших комсомольських журналах. Не можна відбуватися куцою статейкою на одну сторінку. Це будуть лише загальні фрази. Критика повинна бути розгорнутою, повноцінною.

Творча дискусія лише розгортається, а ми вже маємо цілий ряд помилок і неправильних настанов.

Статті Горького — це освіжаючий струмінь, це заклик до чесної, відповідальної праці. Великий майстер не дуже приязно говорить про людей, що «осідлали» славу? Але

чим пристрасніші його удари, тим швидше буде зроблено поворот.

Критика О. М. Горького глибоко принципова, вона не вбиває, вона лише повертає до дійсності тих, хто забув міру.

Цієї принциповості нема в деяких критиків. Товариш Стецький на зборах літераторів говорив про небезпеку, що постала перед поетами Уткіним, Жаровим та іншими. З цього попередження дехто зробив свої неправильні висновки, і вже є спроби викреслити Й. Уткіна з поезії і вбити в його «могилу» осиковий кілок. Йосип Уткін — поет комсомолу. Комсомол знає славне ім'я Саші Безименського і чимало інших близьких імен, серед них і Уткіна — автора повісті «Про рудого Мотеле».

Останніми роками з товаришем Уткіним коїться щось недобре. Його тематика і майстерність, знижені недбалою роботою над словом, не дали комсомолії яскравого поетичного твору, що кликав би до боротьби. Уткін, безперечно, переживає кризу, і це призвело до цілої низки політичних ляпсусів. Був час, коли Уткін, оперезаний патронташем, непогано йшов у бойовому цепу, і вітер, що віяв в обличчя, і кулі співали йому своїх пісень. Поет справедливо пишається цими незабутніми днями. Він має на це право, але звідки до нього прийшли слова, коли він каже: все це було раніш, а тепер інакше — «и невольно руку раненую бережешь»? В чому ж розгадка творчих невдач поета? Був час, коли «наш Мотеле» ходив у залатаних штанях, а чоботи його жадібно просили «каші», але поет був життєрадісний, у кишеньці, ближче до серця, лежав комсомольський квиток, а навколо кипіла сміхом невгамовна юність. Уткін був нерозривний з комсомолією, і лише завдяки цій близькості народжувались чудові рядки. Поет зростав разом з молоддю, що будує соціалізм, і ця молодь підняла його на щит. А тепер молодь, як і раніше, росте і... переросла свого поета, який не тільки застиг на одному місці, а й навіть відступив назад, до сентиментальної критики.

Що ж, Уткіна ми втратили? Все, звичайно, залежить від нього. Я певен, що Йосип, один з поетів першого покоління комсомолії, обере єдиний правильний шлях — зблизиться з дійсністю наших днів, і могутня хвиля небаченого творчого ентузіазму, що охопив усю країну, принесе його в рідну стихію, і «наш Мотеле» дасть нам не

одну чудову поему про сьогоднішні, не менш героїчні, аніж у тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятому році, дні. Тільки не треба жаліти поранену руку, хай вона пише, хай слова будуть яскраві, хвилюючі і... грамотні. Уткін — не новачок, йому соромно не знати російської мови. Уткін — наш, він заплутався, але ховати його рано, навряд чи йому більш як тридцять років, він ще сповнений життя, і ми почуємо його пісні, але вже не про «рудого Мотеле».

[ПРО РОМАН «НАРОДЖЕНІ БУРЕЮ»]

(Відповідь на запитання газети «Комсомольская правда»)

Виконую ваше доручення і повідомляю, над чим я працюю. Пишу роман. Назви йому ще не дав. Вона прийде сама собою, коли книжку буде написано.

Хочу розповісти цією книжкою нашій молоді про героїчну боротьбу українського пролетаріату проти кривавого польського фашизму. Хочу показати обличчя тих, хто душить трудовий народ Західної України та Польщі шибеницями. Ворога треба знати. Хижий стерв'ятник гострить пазурі і кожної миті ладен кинутись на велику країну соціалізму.

Книжка розповість про кінець 1918 року і про початок 1919 року. Західна Україна — Галичина. Велике місто. Німецькі окупаційні війська тікають до Німеччини, їх переслідують червоні партизанські загони.

У родовому маєтку великого поміщика графа Могельницького ще за німців фашистський штаб організовує і підготовляє захоплення влади. Хто вони, ці люди? Великі поміщики — Могельницький, князь Замойський, Зайончковський, цукрозаводчик Баранкевич, єпископ Бенедикт, ксьондз Ієронім, агент французької «Сюрте женераль» лейтенант Варнері, колишні офіцери організованого генералом Пілсудським польського легіону австрійської армії. Керує всім старший син графа Могельницького, полковник російської гвардії. Поміщики не шкодують грошей на створення польського легіону, вербують найманців. У їхні плани входить загарбати владу не тільки у Східній Галичині,— польські поміщики Сангушко і Потоцький, зв'язані з ними, вимагають загарбання України, де лишилися їхні маєтки та заводи.

На другому полюсі організуються сили революції. Молода Комуністична партія Польщі посилає в місто члена свого ЦК, старого революціонера Сигізмунда Раєвського.

Він згуртовує підпільну комуністичну організацію. Того дня, коли польські фашисти захоплюють владу, обирається обласний підпільний комітет. Комуністи розгортають революційну пропаганду серед робітників. У повсталі села посилають організаторів партизанських загонів. Кривавий терор фашистів заганяє комуністів у глибоке підпілля. Події наростають. Спроба робітників підняти в місті повстання закінчується невдало. Штаб легіонерів підлою провокацією спрямовує на повсталих робітників німецьких солдатів, яких після придушення повстання самі легіонери роззброюють і відбирають [у них] усе, навіть шинелі...

У книжці я розповім, як комуністи керували стихійним революційним рухом селянства. У запеклій боротьбі за владу Рад згуртовуються воєдино революційні робітники — українці, поляки, євреї, чехи. Тут, поряд з батьками, пліч-о-пліч їхні діти. По той бік барикад — польська буржуазія, дворянство, поміщики і з ними разом — українські поміщики, куркульня, фабрикант Шпільман, банкір Абрамахер, погромна петлюрівщина...

Я приділяю велику увагу революційній молоді — підпільному комсомольському осередкові, що працює під безпосереднім керівництвом партії. Хто ця молодь? Раймонд — син Раєвського, Сара — шевцева дочка, робітниця на швейній фабриці Шпільмана, Олеся — дочка машиніста водокачки, члена обласного комітету, Андрій Птаха — бунтівний юнак, якого підпілля виховує і дисциплінує, молодий пекар чех Пшенічек та інші.

Хочу показати глибоку інтернаціональність їхньої боротьби, велику дружбу і справжній героїзм. Різні натурою, вдачею, але єдині по класу, ці молоді помічники партії, її вартові і розвідники,— достойні сини своїх батьків.

Книжка розповість, як буржуазія і католицька церква розпалювали національну ворожнечу, нацьковуючи поляків на українців та на євреїв.

Молодь повинна знати всю мерзенність і підлість ворога, його зрадницьку дволичність, хитрість і підступність у боротьбі з пролетаріатом, щоб у прийдешній нашій боротьбі з фашизмом завдати йому смертельного удару.

У невеликій статті нема змоги розказати [про це] докладніше. В серпні книжку буде закінчено.

Мене питають, як нова книжка перекликається з романом «Як гартувалася сталь». Обидві книжки спорідне-

ні. Але у «Як гартувалася сталь» я стисло розповідаю про життя цілого покоління протягом шістнадцяти років, а новий роман розгортає вглиб лише один з епізодів революційної боротьби протягом трьох-чотирьох місяців.

Весь цей рік я працюватиму над закінченням роману, над сценарієм за романом «Як гартувалася сталь» для «Українфільму» і писатиму книжку для дітей — «Дитинство Павки».

Мій робочий день — шість-десять годин. Зруйноване здоров'я часто зраджує мене. Але робота все-таки посувається вперед.

З комуністичним привітом

М. Островський.

РЕДАКЦІЇ «КОМСОМОЛЬСКОЙ ПРАВДЫ»

(Привітання до дня десятиріччя газети)

Щиро, палко вітаю «Комсомольскую правду», нашу рідну, улюблену газету, в день її десятиріччя! З яким хвилюванням і радістю ми, комсомольці, десять років тому читали перший номер своєї газети! Як вона виросла за ці роки! Я гадаю, що теплих, щирих поздоровлень буде багато. Газета їх заслужила. Але зараз я поспішаю передати свої побажання.

Треба відродити літературну сторінку, як це було в минулі роки. Адже літературну сторінку молодь читала запоєм. У ній друкувалися найкращі твори наших комсомольських поетів і письменників. Адже сторінка «Комсомольской правды» виростила і ввела в літературу чимало талановитої молоді.

Я гаряче обстоюю відновлення літсторінки. Всі ці десять років я читаю «Комсомольскую правду» і з прикрістю відзначаю поряд із величезним [її] зростанням, за останній рік недостатню увагу літературного відділу «К[омсомольской] п[равды]» до питань висвітлення і критики молодої літератури нашої країни. Ряд комсомольських романів і повістей — «Облога» Бутковського, «Пленум друзів» Богданова, «Моє покоління» Горбатова та інші — не дістали достатнього висвітлення в «К[омсомольской] п[равде]».

Відділ бібліографії повинен заповнюватись щоденно. Молодь жадібно хоче знати про найкращі книжки нашої країни, вона шукає на сторінках своєї газети, що їй читати.

Треба друкувати [повідомлення] про вихід книжок, що їх видає «Молодая гвардия». Треба також підсумувати

роботу журналу «Молодая гвардия» за 1934 рік і половину 1935 року.

Бажаю всьому колективу газети плідною, бадьорою, високоякісною роботою піднести нашу улюблену газету на ще вищий щабель!

Міцно тисну вам руки.

З комуністичним привітом.

Микола Островський.

МІЙ ДЕНЬ 27 ВЕРЕСНЯ 1935 РОКУ

(Стаття для збірника «День мира»)

...Телефонний дзвінок вривається в сон, і хвилюючі видіння злякано зникають.

Прокидаюсь, і перше моє відчуття — це нестерпний біль скутого нерухомого тіла. Значить, кілька секунд тому це був сон, в якому я, молодий, дужий, мчав, як вітер, на бойовому коні назустріч першому промінню сонця... Я не розплющую очей. Цього не треба: за одну мить я пригадую все. Вісім років тому сувора хвороба звалила мене в ліжко, прикувала нерухомо, погасила очі, перетворивши все навколо мене в чорну ніч.

Гострий фізичний біль обрушується на мене навальною атакою, жорстокий і невблаганний. Я інстинктивно роблю перший жест опору — міцно зціплюю зуби. На допомогу мені поспішає другий телефонний дзвінок. Це життя кличе мене до опору.

Входить мати. Ось телефонна трубка біля мого вуха. Говорить телеграф: «Прийміть «блискавку»! Сценарій прийнято. Беремося до постановки звукового кінофільму за вашим романом «Як гартувалася сталь». Це добре. Отже, ми з Мишею Зацом недарма працювали ці місяці. Мати приносить ранкову пошту — газети, книжки, пачку листів. Сьогодні кілька цікавих зустрічей. Життя вступає в свої права. Геть страждання! Ранкова коротка сутичка закінчується, як завжди, перемогою життя.

— Швидше, мамо! Швидше вмиватися і їсти!..

Мати виносить недопиту каву. І я чую ранкове привітання мого секретаря Олександри Петрівни.

Мене виносять у сад у затінок дерев. Я відчуваю свіжість листя. Я поспішаю жити. Всі мої бажання стрімливі.

— Читайте газети. Що там на італо-абіссінському кордоні? Фашизм, цей божевільний з бомбою, кинувся

сюди. Ніхто не знає, куди й коли він шпурне цю бомбу.

Газета говорить. Найскладніше заплутане павутиння міжнародних відносин, нерозв'язні суперечності збанкрутілого імперіалізму... Загроза війни гасає над світом, як чорний крук. Доживаючи останні дні, буржуазія випустила на арену свої останні резерви — фашистських молодчиків. Душно в Європі. Пахне кров'ю. Похмуру тінь 1914 року бачать навіть сліпі. Світ гарячково озброюється...

— Годі! Читайте про життя нашої країни.

І я слухаю биття серця моєї Батьківщини любимої. І постає вона передо мною молода і прекрасна, з квітучим здоров'ям, життєрадісна, непереможна Країна Рад. Тільки вона одна, моя Соціалістична Батьківщина, високо піднесла прапор миру і світової культури. Тільки вона створила справжнє братерство народів. Яке щастя бути сином цієї Батьківщини!..

Олександра Петрівна читає листи. Вони йдуть до мене з усіх кінців неосяжного Радянського Союзу — Владивосток, Ташкент, Фергана, Тифліс, Білорусія, Україна, Ленінград і Москва. Москва, Москва! Серце світу. Це моя Батьківщина перекликається з одним із своїх синів, зі мною, автором єдиної книжки роману «Як гартувалася сталь», молодим письменником-початківцем. Тисячі цих листів, дбайливо розкладених у папках,— найдорожчий мій скарб.

Хто ж пише? Всі. Робітнича молодь фабрик і заводів, моряки — балтійці та чорноморці, льотчики й піонери,— всі поспішають висловити свою думку, розповісти про свої почуття, пробуджені книжкою. І кожен лист чогось учить і чимось збагачує. Ось він, лист, який закликає до праці: «Дорогий товаришу Островський! Ми нетерпляче очікуємо твого нового роману «Народжені бурею». Пиши його швидше. Ти повинен зробити його прекрасно. Пам'ятай, ми чекаємо на цю книжку. Бажаємо тобі здоров'я і великого успіху. Робітники Березниківського аміакового заводу...»

Другий лист. Він повідомляє про те, що в 1936 році мій роман вийде в кількох видавництвах тиражем у 520 тисяч примірників. Це — ціла армія книжок...

Я чую: біля воріт з тихим журкотом спиняється автомобіль. Кроки. Привітання. Я впізнаю по голосу — це інженер Мальцев. Він будує дачу, подарунок уряду Украї-

ни письменникові Островському. Серед тінявих дерев старого саду, недалеко від моря, буде збудовано красивий котедж. Інженер розгортає план.

— Ось тут ваш кабінет, бібліотека, кімната секретаря. Потім ванна. А це — половина для вашої сім'ї. Великий балкон, де ви працюватимете влітку. Навколо багато світла, сонця. Пальми, магнолії...

Зроблено все, щоб я міг працювати спокійно. Я відчуваю в цьому дбайливу і ніжну руку моєї Батьківщини.

— Ви задоволені проектом? — питає інженер.

— Він чудовий!..

— Тоді ми беремося до роботи.

Інженер виходить.

Олександра Петрівна перегортає робочий зошит. Зараз робочі години. До вечора до мене ніхто не прийде, знаючи, що я зайнятий.

Кілька годин напруженої роботи. Я забуваю все навколо. Переношусь у минуле. В пам'яті постає буремний 1919 рік. Гуркіт гармат... Заграва нічних пожеж... Полчища озброєних інтервентів вдерлися до нашої країни, і герої мого роману — самовіддана молодь — пліч-о-пліч із своїми батьками відбивають цей напад...

— Чотири години, пора кінчати,— тихо каже Олександра Петрівна.

Обід. Година відпочинку. Вечірня пошта — газети, журнали і знову листи. Я слухаю роман Перл Бак «Земля». Згасає сонце. Я цього не бачу, але почуваю, як наближається прохолодний вечір.

Шурхіт багатьох кроків. Дзвінкий сміх. Це йдуть мої гості, героїчні дівчата нашої країни, парашутистки, які побили світовий рекорд з затяжного стрибка. Разом з ними прийшли комсомольці сочинських новобудов. Приглушений гуркіт потужного будівництва долинає навіть сюди, у тихий сад. Я уявляю собі, як вкриваються асфальтом і бетоном вулиці мого містечка. А там, де ще рік тому були пустирі, височать величезні будівлі палаців-санаторіїв...

Вечір. У домі тихо. Гості поїхали. Мені читають. Легенький стукіт у двері. Це — остання зустріч, внесена в розклад дня. Кореспондент «Москау дейлі ньюс». Він погано говорить російською мовою.

— Це правда, що ви були звичайним робітником?

— Так. Кочегаром...

Швидко шарудить по паперу його олівець.

— Скажіть, ви дуже страждаєте? Адже ви — сліпий. Прикуті до ліжка протягом довгих років. Невже ви ніколи не вдавалися в розпач від того, що назавжди втратили щастя бачити, рухатись?

Я усміхаюсь.

— В мене просто нема часу на це. Щастя багатогранне. І в нашій країні навіть темна ніч може стати яскравим сонячним ранком. І я дуже щасливий. Моя особиста трагедія тоне в дивовижній, неповторній радості творчої праці ї в усвідомленні того, що і мої руки кладуть цеглини в створювану нами прекрасну будівлю, ім'я якої — соціалізм...

...Ніч. Я засинаю, стомлений, але глибоко задоволений. Прожито ще один день життя, дуже звичайний, прожито добре.

ТРЕБА ЗАЦІКАВИТИ МОЛОДЬ

(Звернення до читачів газети «Сочинская правда»)

Я хочу сказати кілька слів моїм товаришам комсомольцям, читачам цієї сторінки.

Зробіть так, щоб комсомольську сторінку «Сочинской правды» читали не тільки ви, комсомольці, а й уся робітнича молодь. Як це зробити?

На всіх будовах, підприємствах комсомольці — ініціатори читання — збирають навколо себе у короткі перерви молодь, разом з нею читають і обговорюють молодіжну сторінку.

Обговорення повинно бути жваве, цікаве. Це може і повинно служити залученню молоді до робкорівського руху. Треба тільки зацікавити молодь, і вона жваво відгукнеться на заклик писати про свої запити, побажання. Для цього треба, щоб комсомольська сторінка висвітлювала все те, про що молодь хоче знати.

З свого боку я охоче візьму участь у цій корисній і цікавій справі.

ЩАСТЯ ЖИТИ

(Виступ у газеті «Комсомольская правда» з нагоди нагородження М. О. Островського орденом Леніна)

У наші часи навіть темна ніч стає сонцесяйним ранком. Ніколи не мріяв я про таке щастя, як те, що завойоване тепер. Який незаперечний приклад можливості боротися і працювати навіть за умов, за яких у буржуазному світі людина гине самотньою.

Я пишу тепер другу книжку про молодь, про нових людей нашої країни, про те, що я добре знаю.

Дія знову відбувається на Україні, моїй батьківщині, яку я сходив пішки вздовж і впоперек. Пишу про те, що яскраво запам'яталося, що можна правдиво відтворити.

Бажання працювати у мене велике і я хочу, я навіть мушу прожити ще мінімум три роки, щоб дати нашому юнацтву одну-дві рідні йому книжки.

Це дуже важливо, а особливо для мене. От чому я так багато працюю, готуючи матеріал, організуючи його. Багато читаю і, готуючись, багато вчуся.

Зростання — це рух уперед. Для мене якість другої моєї книжки — справа честі. Я працюватиму, наполегливо і любовно вкладаючи в неї все, що дали мені п'ятнадцять років мого комуністичного життя.

Перемога першої книжки не може запаморочити мені голову. Я не зелений юнак, а більшовик, котрий знає, яка ще далека до досконалості і справжньої майстерності моя перша книжка.

Роблю все, щоб нове дитя народилося розумне і красиве. Є для чого жити!

ЩАСТЯ ПИСЬМЕННИКА

(Стаття з нагоди 18-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції)

До 18-ї річниці Великої пролетарської революції, як ніколи, розгорнулися мої творчі сили; вони на такому величезному піднесенні, про яке я міг тільки мріяти. Можна сказати, що саме тепер — на тридцять другому році мого життя — настав повний розквіт моїх творчих можливостей, бо все навколо сприяє цьому. Життя в нашій країні, що переборює всі труднощі на своєму шляху, чудове, прекрасне.

Про що більше може мріяти молодий письменник, коли, за відомостями видавництва, його книга в наступному році буде видана тиражем 650—750 тисяч примірників! Щастя письменника, коли його книги читають!

Жодна думка, жодна краплина моєї енергії не скерована на піклування про своє життя, бо воно цілком забезпечене. Єдина турбота в мене — це якість книги. Ніщо не заважає моїй роботі. Партія, вся країна створили навколо мене обстановку теплоти і радості. Сотні листів, зустрічі з друзями якнайкраще стимулюють мою роботу.

Ми святкуємо вісімнадцяту річницю Великої пролетарської революції. Минув ще один рік — рік величезних досягнень усієї країни. Ми відзначаємо рік прекрасного сучасного і чудового майбутнього. І це знаходить відбиток у кожному з нас, у нашому побуті, в особистому житті. В нашій комуністичній сім'ї не може бути особистого щастя, ізольованого від щастя всієї країни. Особисте щастя подесятеряється, коли поруч з ним бачиш піднесення цілого народу, що йде до прекрасного заможного життя.

Єдине, що тривожить мене, примушує мобілізувати всі сили — це почуття відповідальності за нову книгу «Народжені бурею», яку я пишу. Це відповідальність перед багатомільйонним вимогливим і розумним читачем.

Я роблю все, щоб виправдати це нічим незамініме довір'я мас.

Передаю свій щирий, палкий привіт моїй батьківщині — Радянській Україні, робітникам, колгоспникам, комсомольцям, міцно тисну їм руки і бажаю великих успіхів у побудові соціалістичного суспільства.

НАЙЩАСЛИВІШИЙ РІК

(Новорічний виступ у газеті «Известия»)

Якби мене спитали, який рік найщасливіший в моєму житті,— я міг би відповісти тільки:

— 1935-й.

Якщо бійця приголубила країна за його наполегливість і настійливість, якщо до його грудей, там, де б'ється серце, прикріплено орден Леніна,— то щастя його безмірне.

1935 рік був для мене завершенням першого етапу творчості, навчання, зростання, руху вперед.

1936 рік я зустрічаю сповнений надій, творчих прагнень, величезного бажання працювати. Охоплений цим бажанням, я приїхав до Москви, щоб бути ближче до документальної скарбниці нашої країни, конче потрібної мені для роботи над моїм новим романом — «Народжені бурею».

2 січня буде днем початку моєї роботи в Москві. У цей день уперше ляже передо мною том документів громадянської війни.

Великих зусиль довелося докласти моїм шановним лікарям, щоб переконати мене відпочити після переїзду до Москви,— таке нестримне бажання зараз же, негайно взятися до роботи.

Коли я читаю палкі виступи стахановців, передових героїв — ударників наших будов і заводів,— промови, в яких звучать радість праці і величезне задоволення від цієї праці,— я всім серцем розумію їх, бо таке саме відчуття переживаю і я щоразу, коли стомлений, але радісний засинаю після напруженого трудового дня.

Обставини примусили мене на кілька місяців відкласти роботу над новим романом. Теперь я знову збли-

жуюсь із своїми героями. Я повертаюся до зими 1919 року... Заметена снігом Україна... Деморалізоване охвістя німецької окупаційної армії тікає до Німеччини, переслідуване червоними партизанськими загонами... Передо мною, наче живий, постає Андрій Птаха, молодий кочегар з хвилястим льняним чубом. Його сірі відважні очі дивляться на мене з суворим докором:

— Покинув ти нас, братику. Навкруги земля гуде під кінськими копитами. Нам би тепер у бій, чи що!..

Поряд з ним — чорноока красуня Олеся Ковалло. Я люблю цю дівчину. Я знаю, з неї вийде хороша комсомолка і помічниця своєму батькові, старому машиністові, підпільникові-більшовику.

Я тисну руки своїм молодим друзям і обіцяю більше не розлучатися з ними...

РАПОРТ З'ЇЗДУ МОЛОДИХ ПЕРЕМОЖЦІВ

(Стаття, написана напередодні X з'їзду ВЛКСМ)

Цей з'їзд збирається у виняткові дні, які можна назвати днями небувалих перемог і досягнень у країні соціалізму.

Кожен рік приносить такі величезні зміни в нашому житті, що, коли ми порівнюємо з минулим, нас вражає розмах і бурхливість будівництва нового життя, нових взаємин, нової культури і народного багатства. Перемога соціалізму на всіх фронтах народного господарства та економіки країни, зростання народного багатства, які стали можливі лише після цілковитого розгрому всіх класово ворожих пролетаріатові сил, могутній стахановський рух, що зломив консервативні норми і розрахунки в галузі продуктивних сил і дав героїчні зразки трудового ентузіазму, могутній рух усього народу до культури знань — усе це ставить перед комсомолом, вірним помічником партії, цілий ряд великих проблем, які покликаний розв'язати десятий з'їзд комсомолу.

Виховання юнацтва в нашій країні, більшовицьке, комуністичне його виховання є одним з основних завдань Ленінського комсомолу. Буде цілком справедливим спитати кожного з нас, молодих письменників комсомолу, вирощених і вихованих в його лавах: з чим ми приходимо до переможного десятого з'їзду своєї спілки?

Вірний революційним традиціям свого рідного комсомолу, я стисло, як у бойовому рапорті, розкажу про це.

Найдорожче для мене в тому, що десятий з'їзд я зустрічаю як боєць Ленінського комсомолу, як дійсний член ВЛКСМ, який своєю роботою в комсомолі і для комсомолу зберіг право на високе, почесне звання комсомольця. Я зустрічаю комсомольський з'їзд у роботі над новим романом — «Народжені бурею». Всі мої дні заповнені образами молодих бійців за владу Рад, і комсомол героїчних

років громадянської війни, рідними, нерозривними узами зв'язаний з комсомолом сьогоднішніх днів, заполонив мій розум і серце.

Я прагну розповісти молодим товаришам, які не бачили в обличчя жандармів, сувору правду про дні, коли нинішнє щастя, нинішнє прекрасне, радісне життя завойовувалося кров'ю найкращих синів робітничого класу. Це була запекла боротьба з одвічним ворогом трудового народу, з експлуататорами і тюремниками. Щасливі молоді люди, що народилися в Жовтневі дні, повинні знати, яких неймовірних зусиль коштувала робітничому класові його свобода. Тільки знаючи це, молоде покоління соціалізму буде так само самовіддано захищати Соціалістичну Батьківщину від фашизму — цього озброєного до зубів бандита.

Робота над романом у мене щільно пов'язана з усім життям комсомолу.

Я одержав мандат на Всеукраїнський з'їзд комсомолу від того міста, де сімнадцять років тому вступав до комсомолу. І я виступатиму на цьому з'їзді з промовою, присвяченою образові молодої людини нашої епохи.

Яким повинен бути цей образ? Так, життя ставить великі вимоги перед молодими людьми нашої епохи. Молода людина в революційній країні разюче не схожа на молоду людину капіталістичних країн.

За вісімнадцять років свого існування комсомол знає цей образ; він змінювався щодо зовнішності, щодо культурного рівня, він ніс у собі традиції, найкращі прагнення повсталого пролетаріату.

Завжди і скрізь комсомолець, ця передова молода людина, ніс у своєму серці полум'я і прагнення тих років, коли він вступав у революційну боротьбу. Нам знайомі образи комсомольців 17-го, 19-го, 20-го років — епохи громадянської війни, нам знайомі образи комсомольців відбудовного періоду, [періоду] реконструкції і потім генерального наступу пролетаріату великих п'ятирічок.

Тепер цей образ має риси, якими відрізняються наші роки від минулих.

Незмірно зросла наша країна, за ці роки зросли також вимоги суспільства до молодої людини нашої країни.

Ці вимоги такі самі величезні, як величезний розмах нашої країни.

Образ молодої людини нашої країни уявляється нам як образ передового бійця, будівника, що опановує висоти

техніки, культури, життєрадісного, бадьорого, з невситимою жадобою до знання, людини з комуністичною мораллю, безмежно відданої справі соціалізму.

Про цей образ молодої людини я говоритиму на Всеукраїнському з'їзді комсомолу.

Особливу увагу в своєму виступі я збираюся приділити образові молодої жінки Країни Рад, яка ні в чому не поступається перед молодим чоловіком, незважаючи ні на які труднощі, багато в чому випереджає його.

Я закінчую свій короткий рапорт.

Хай живе десятий з'їзд Ленінського комсомолу, з'їзд молодих переможців!

Хай живе партія більшовиків, що виховала нас!

[ПРО СВІЙ НОВИЙ РОМАН]

(Відповідь на запит редакції журналу «Книга и пролетарская революция»)

Новий роман «Народжені бурею» я пишу на основі справжніх матеріалів боротьби українських, польських робітників та галицького селянства з білополяками в 1918—1919 роках. Роман охоплює всю епопею нападу білополяків на Україну та розгром їх під Києвом.

Одне з головних завдань мого роману — висвітлити питання інтернаціоналізму в революційній боротьбі. В цій книжці я пишу про інтернаціональну групу молоді. Хто ж вони, мої молоді соратники? Юний поляк Раймонд — ніжна, вразлива істота і водночас — суворий боєць, який безстрашно дивиться смерті в вічі. Це він завдяки своїм індивідуальним властивостям очолив цю групу. Сувора, стримана Сара, життєрадісна, пустотлива красуня Олеся, молодий кочегар — українець Андрій Птаха і чех Пшенічек. Обидва вони люблять одну дівчину... Всередині групи трапляються іноді зіткнення... Але, незважаючи на неоднаковість характерів та індивідуальних прагнень, усі члени цієї групи виявляють у революційній боротьбі цілковиту єдність, справжню більшовицьку згуртованість, готові жертвувати життям одне за одного...

У новому романі, зберігаючи всю історичну правду подій, я хочу дати великі художні узагальнення. Живі люди і враження тих днів становлять для мене в цьому творі тільки канву, на основі якої я показуватиму художні образи героїв-комуністів.

Усе, що я написав, це лише вступ до роману, це тільки початок подій — перший період формування польського війська Пілсудського, з одного боку, початок формування більшовицьких частин — з другого. Це — початок боротьби. Події роману почнуть розгортатися в наступних розділах.

Весь роман «Народжені бурею» складатиметься з трьох томів.

[ОБЕРІГАТИ ВИСОКЕ ЗВАННЯ ПИСЬМЕННИКА]

(Тези до виступу на X з'їзді ВЛКСМ)

Дорогі товариші, я піднімаюся на цю трибуну з великою тривогою і хвилюванням. Адже я боєць того самого «батальйону інженерів», який тут так суворо розкритикували. Яка ж картина відкрилася перед нами тут, на огляді сил молодої гвардії могутнього союзу народів? Самі бачите: все навколо — в могутньому русі вперед. Визволений народ, керований більшовицькою партією, опановує дедалі нові й нові вершини. Але в цьому переможному просуванні батальйон «інженерів людських душ», скажемо прямо, не виконує покладених на нього найвідповідальніших завдань. Що ж ми бачимо? На лінії вогню взвод передових мужніх бійців. Вони не відстали від стрімливого переможного руху. Їхня зброя не взялася іржею. На лінію вогню вивів червоних партизанів Олександр Фадєєв, збирає навколо тихого Дону більшовиків-козаків Шолохов і вивів у бій балтійських революційних матросів Всеволод Вишневський. З'явився із своїми «Вершниками» Яновський, який знайшов своє місце в нашому строю. Є в цьому взводі ще десяток гарних бійців... А де ж решта? Адже в батальйоні близько трьох тисяч багнетів. Високий, сивовусий, уславлений командир нашого батальйону, великий майстер своєї справи, гнівно крутить свій вус, шепоче суворо і обурено: «Ех, оці вже мені обозники: мабуть, снідають кілометрів за п'ятдесят від фронту. Застрягла у них там кухня в болоті. Хоч би не ганьбили мою сиву голову». Звичайно, це гіркий жарт, але в цьому жарті є велика частка правди.

Наша молодь, життєрадісна, жадібна до знань, до музики, до літератури, чекає від своїх поетів і письменників звучних пісень, красивих, бадьорих пісень, в яких звучали б і слова, і музика. Вона вимагає від своїх письменників яскравих, хвилюючих, правдивих, талановитих книжок. І справа нашої честі — задовольнити ці вимоги. Чи є в радянській літературі ці творчі сили?

РІВНЯННЯ НА ВЕРШИНИ

Хай книжок буде менше, але вони повинні бути яскравіші. Сірій книжці нема місця на книжковій полиці. Не можна красти час у чесного трудівника.

Вчити можуть тільки ті, хто знає більше за тих, кого хочуть учити.

Письменник повинен бути корчувальником решток капіталізму в свідомості людей.

Наш читач став суворим критиком, безпощадним критиком. Його половою ніхто годувати не сміє. Народ обманювати не можна, не вийде це. Він відчуває фальш, нещирість, надуманість у твоєму творі, спом'яне лихим словом, кине книжку, не дочитавши, і рознесе про тебе погану славу. А втративши добре ім'я, важко його відновити.

Треба оберігати високе звання письменника Радянської країни. А ми знаємо, що тільки чесною працею, великою працею, напруженням усіх своїх духовних і фізичних сил, безперервним навчанням, навчанням і ще раз навчанням, тільки безпосередньою участю в боротьбі і будівництві письменник завоює своє передове місце в строю. Не можна жити тільки старою славою, старими перемогами. Ми знаємо, що передові люди нашої країни — стахановці — не заспокоюються на досягнутому, а героїчною працею прагнуть удержати в своїх руках трудову першість. Це стало справою їхньої честі. А письменники нерідко, написавши хорошу книжку, спочивають на лаврах, а життя — бурхливе, життя не прощає нерухомості, і ось життя випереджає цих письменників. Тоді виходить трагедія.

НЕБЕЗПЕКА СЛАВИ

Кожен молодий боєць, якого прославила країна за його ударну працю, ніколи не повинен втрачати грунт під ногами. Відчувай завжди рідний грунт міцно під ногами, живи з колективом, пам'ятай, що він тебе виховав. Той день, коли ти відірвешся від колективу,— буде початком кінця. Скромність прикрашає бійця; чванливість, зазнайство — це капіталістичне, старе, це від індивідуалізму. Що скромніший боєць, то він прекрасніший. Це дуже і дуже стосується і літераторів.

НОВІ ПОЧУТТЯ

Дружба, чесність, колективізм, гуманність — наші товариші.

Виховання мужності, відваги, беззавітна відданість революції, ненависть до ворогів — *наші закони.*

Озброєний ворог наразиться в нас лише на одне — на смерть і знищення. Солдат капіталістичної армії, який кинув зброю, припинив війну,— це вже не ворог. Ми допоможемо йому протверезитись остаточно і обернути свій багнет проти своїх-таки гнобителів. Але ненависть до озброєного ворога у нас безмежна; у збройній боротьбі боєць Радянської країни знає лише одну мету, одне прагнення — знищити ворога. Любов до Батьківщини, помножена на ненависть до ворога, тільки така любов принесе нам перемогу. А для того, щоб ненавидіти, треба знати ворога, треба знати підлість, підступність, жорстокість кривавого ворога — і письменники повинні про це розповісти.

ПРОМОВИ

[МІЙ ТВОРЧИЙ ЗВІТ]

Звіт на засіданні бюро Сочинського міського комітету ВКП(б)

Товариші! Роман «Як гартувалася сталь» — це моя відповідь на заклик секретаря ЦК ВЛКСМ товариша Косарєва до радянських письменників — створити образ молодого революціонера нашої епохи. Якщо ми візьмемо світову літературу від середньовіччя до наших днів, то [побачимо], що шедеври її присвячено історії молодої людини правлячих класів. Як яскраво, з якою силою генії буржуазної літератури створили образ молодої людини свого класу, її життя, формування, прагнення, пристрасті, вона вчилася досягати слави, як, приймаючи багатство батьків, збільшувала його, вдосконалюючи техніку викачування крові з робітничого класу.

Справа честі радянських письменників — створити образ молодого революціонера нашої епохи, епохи пролетарської революції. Хто повинен бути героєм цих книжок? Молодь, яка боролась разом з батьками за Радянську владу, а тепер будує соціалізм. Люди прекрасні, мужні, героїчні. Таких образів, (я кажу про образ молодої людини) в нашій літературі мало. *Наше життя героїчніше за наші книжки...*

Як я став письменником? Хвороба вивела мене з лав. Я не міг бути серед вас, перестав рухатись, бачити. Життя поставило передо мною завдання опанувати нову зброю, яка може повернути мене до лав наступаючого по всьому фронту пролетаріату. Писати можна, не бачачи і не рухаючись. Про що писати? Товариші мені сказали: «Пиши про те, що сам бачив, переживав. Пиши про тих, кого знаєш, про середовище, з якого сам вийшов. Про тих, хто під прапорами партії боровся за владу Рад».

З цього я почав. Це — основна тема книжки «Як гартувалася сталь». Над цією книжкою я працював чотири

роки (1930—1934 рр.). Молодь тепло зустріла книжку, і це — найбільша радість мого життя.

Я вважаю за конче потрібне зупинитися ось на чому. В пресі нерідко з'являються статті, що розглядають мій роман «Як гартувалася сталь» як документ — автобіографічний документ, тобто історію життя Миколи Островського. Це, звичайно, не зовсім правильно. Роман — це насамперед художній твір, і в ньому я використав також і своє право на вимисел. В основу роману покладено чимало фактичного матеріалу. Але назвати цю річ документом не можна. Якби це був документ, він мав би іншу форму. Це роман, а не біографія, скажімо, комсомольця Островського. Мушу сказати про це, бо мені можуть закинути відсутність більшовицької скромності.

На змісті роману «Як гартувалася сталь» я зупинятись не буду — всі ви його читали.

Запитання. Скажи, якими мовами перекладено роман «Як гартувалася сталь» та його тиражі?

Островський. Книжку видано російською, українською, польською, мордовскою мовами. Її перекладають на англійську, французьку та німецьку мови в Міжнародному об'єднанні революційних письменників і друкуватимуть у журналі «Интернациональная литература». Крім того, її перекладають на білоруську та інші мови національностей Союзу. Тираж книжки з 1932 р. по 1934 р.— сімдесят тисяч примірників. 1935 року різними мовами її буде видано приблизно в ста п'ятдесяти тисячах примірників.

Тепер я працюю над романом, присвяченим боротьбі українського пролетаріату та селянства проти польського фашизму. Час дії — кінець 1918 р. і початок 1919 р.

Ставлю перед собою завдання — показати нашій молоді огидне обличчя ворога. Вже ж виросло покоління, що народилося 1917 року. Це покоління зроду не бачило ні поміщика, ні фабриканта, ні жандарма,— тих, хто залив кров'ю трудового народу поля Галичини та України.

У новій книжці я покажу цих катів, правдиво розповім про минуле. Я роблю це для того, щоб у майбутній битві, якщо нам її нав'яжуть, ні в кого з молоді не здригнулася рука. Я пишу книжку для тієї молоді, яка стане на захист рубежів своєї соціалістичної Вітчизни, і зустріне вогнем і сталлю, і знищить усіх, хто спробує перейти ці рубежі.

Трудність книжки полягає в тім, що це — політичний роман. Складна політична ситуація на Україні і в Польщі в період 1918—1919 років, коли республіка була у вогні, в тисячоверстих фронтах, потребує глибокого і правильного розроблення. Цю складну працю не можна здійснити, не ознайомившись з історичними документами епохи громадянської війни.

Я живу в Сочі і тому, на жаль, не можу використати весь цей підсобний матеріал, що зберігається в центральних архівах. Доводиться поки що задовольнятися тим незначним, що я маю і що прочитав колись.

Я закінчу роман картиною розгрому білополяків під Києвом, вигнанням їх за межі України. Книжку завершить переможний марш Першої Кінної армії.

Щоправда, пани тоді вціліли. Вони самі називають це «чудом на Віслі». Ми, більшовики, знаємо, що чудес не буває. І якщо пани знову заварять кашу, то ми певні — другого «чуда» не буде...

Ось коротко все.

Свою роботу я, як і годиться, планую. Щоправда, п'ятирічки в мене нема — не можу рискувати на такий довгий строк. *(Сміх.)* Я планую свою роботу на рік. До кінця року я закінчу першу частину роману. Потім повинен написати за дорученням «Детиздата» книжку для дітей «Дитинство Павки». Це буде доповнення до роману «Як гартувалася сталь». Охоче писатиму цю книжку для малят. Вони ж так скривджені неуважністю до їхніх запитів.

Ви знаєте, що є постанова ЦК ЛКСМ України про створення звукового кінофільму за романом «Як гартувалася сталь». Незабаром має до мене приїхати бригада «Українфільму» для спільної роботи над сценарієм.

Я зроблю все, щоб річну програму виконати. Новий роман друкуватиметься в журналі «Молодая гвардия», звичайно, якщо його буде схвалено. До речі, про журнал «Молодая гвардия». Це він ввів мене в літературу. Анна Караваєва — єдиний письменник, що подає мені велику творчу допомогу. Вона не тільки суворий редактор. Вона — друг.

Хочу сказати про велику товариську увагу до мене з боку партії та комсомолу. Мені створено всі умови для роботи. Візьмімо, наприклад, нашу партійну організацію. Коли я беру телефонну трубку і дзвоню у міськком, то завжди чую у відповідь «А, Островський! Здоров, братку!

Як живеш?» Це дуже добре. Відчувається рідна сім'я. Відчуваєш, що повернувся у стрій цілком. Усе це породжує нові сили. Я можу сказати, що я щасливий хлопець. Хоча лікарі і вважають, що я незабаром піду в «безстрокову відпустку» *(сміх)*, проте вони й п'ять років тому казали так само, а Островський не лише прожив ці п'ять років, а й ще збирається прожити не менш як три. Не взяли до уваги якість матеріалу. Таке буває...

Я одержую сотні листів від комсомольських організацій країни із закликом до боротьби. Ці листи запалюють мене. Тоді мені здається злочином прожити бездіяльно бодай один день. Мій робочий день — десять-дванадцять годин на добу. Я повинен поспішати жити... Жду запитань.

[Додатковий виступ і відповіді на запитання]

Запитання. Яку ви читаєте літературу?

Відповідь. Бувають періоди особливо інтенсивного наступу на творчому фронті, і тоді всі думки віддаю творчості. Бувають тижні, коли я не читаю, крім газет, нічого, але коли все, що назбиралося, вже лягло на папір, тоді я читаю більше. Читаю періодичну, художню літературу, яка виходить у нашій країні, всі журнали, які тільки є у нас, я одержую. Регулярно читаю «Большевик», наші критичні журнали, а щодо художньої літератури, я читаю кожну нову книгу, що так чи інакше стає відома в країні. А всю художню літературу неможливо прочитати.

Перш ніж взятися до нового роману, вісім місяців віддав навчанню. Протягом цих восьми місяців я прочитав основні твори світової художньої літератури, такі книжки, як «Війна і мир», «Анна Кареніна» і цілу низку інших світових творів читав я багато разів.

Запитання. Яку допомогу може подати наша партійна і комсомольська організація в збиранні матеріалів, потрібних для нового роману?

Відповідь. Допомогти може парткабінет, підібравши все потрібне мені для нового роману.

Запитання. Що дав тобі з'їзд письменників?

Відповідь. З'їзд письменників для мене — програма дій. Особливо промови товаришів Горького і Жданова. Двадцять днів тому я одержав стенографічний звіт з'їзду і детально його пророблю.

Запитання. Ти ведеш щоденник?

Відповідь. Не веду.

З а п и т а н н я. Не вважаєш за доцільне?

В і д п о в і д ь. Щоденник — це інтимна, особиста справа, твої думки, це треба писати власною рукою, але я цього зробити не можу.

З а п и т а н н я. Може, ти візьмешся разом з нами згуртувати навколо «Сочинской правды» групу літераторів і початківців?

В і д п о в і д ь. Я це роблю. А от якби ви завели маленьку літполоску в газеті, було б добре, тоді ми згуртуємо цю групу.

З а п и т а н н я. Опріч усіх побутових і матеріальних питань, з якими все гаразд, чого тобі ще бракує, щоб створити ще кращу обстановку?

В і д п о в і д ь. Усе гаразд, як-то кажуть, на всі сто процентів. Бракує лише здоров'я, якого комітет партії, на жаль, не може дати. Настрій у мене гарний, голова ясна, я щасливий хлопець, і я не вигадав цього...

Я вважаю, що значно сильніше твір хвилюватиме серця, якщо показати ворога таким, яким він є, показати цих вилощених аристократів з підлою, брудною душею, які ладні вчинити всяку гидоту, коли йдеться про приборкання повсталого пролетаріату. Я хочу поступово викрити звірину сутність капіталізму. Оце й усе. Мені лишається потиснути руку вам, товариші, що зібралися тут, і сказати: *боротьба триває, і кожен з нас посідає своє місце в строю.*

[МОЄ СЕРЦЕ З ВАМИ]

(Виступ на зборах партійного і комсомольського активу м. Сочі)

Мене з вами нема, та я з вами всім серцем і всім життям пов'язаний. Я не можу виступати тут, у вас на трибуні, але моє серце завжди з вами. Я прикутий до ліжка, та партія вклала в мої руки нову зброю — перо, і я в міру своїх сил, як більшовик, боротимуся на цьому відповідальному фронті.

Я був відчайдушного життя хлопець. І комсомольці вірили бійцеві Кінної армії, учасникові громадянської війни, що віддав енергію, життя і здоров'я задля захисту пролетарської держави.

ХАЙ ЖИВЕ ПАРТІЯ, ЯКА ВИХОВАЛА НАС!

(Виступ на радіопереклличці міст Сочі — Київ — Шепетівка)

Товариші! Мені важко зараз спокійним і рівним голосом розповідати вам про своє життя. Сильно б'ється моє серце. Воно б'ється так сильно, як билося колись, коли командир командував: «Шаблі наголо! Готуйся до бою!»

За останні вісім років я вперше виступаю перед такою величезною аудиторією. І це хвилює мене.

Дорогі мої товариші! Молодь нашої на диво прекрасної і великої Батьківщини! Я передаю вам свій палкий привіт.

Коли загримить грім і насунеться кровопролитна ніч, я глибоко переконаний, що на захист рідної країни стануть мільйони бійців — таких, як Павло Корчагін. Але мене серед вас уже не буде. І я прошу вас — рубайте за мене, рубайте за Павку Корчагіна, і під вашим натиском розвалиться весь буржуазний світ.

Тепер, товариші, я хочу розповісти, як я живу, над чим працюю.

Ось уже кілька днів як моя квартира — скромний маленький будиночок — перетворилася на справжній штаб. Лунають без кінця-краю телефонні дзвінки, під'їжджають машини, колишні товариші відгукуються з усієї нашої неосяжної країни, надсилають прекрасні, палкі листи. Про що це говорить?

Це говорить про те, що в нашій країні кожен боєць, на якій би ділянці він не працював, оточений увагою і любов'ю, і його перемоги радісно вітає вся країна, вся наша любима Батьківщина.

Що таке Батьківщина?

Раніше, в капіталістичній Росії, це звучало як каторга.

Тепер слово Батьківщина звучить у нас зовсім інакше. Воно звучить гордо, радісно і любовно.

Товариші! Я зараз працюю так радісно, як ніколи в житті. Здавалось би, бійця вибито із строю, позбавлено щастя боротися в лавах товаришів, тяжка хвороба прикувала його до ліжка. Але це не так — я працюю, і я усміхаюсь до життя. Наше життя неповторно прекрасне!

Товариші! Моя нова книга «Народжені бурею» — це розповідь про те, як молодь України боролася проти польського фашизму; розповідь про молодь, яка героїчно боролась і перемагала.

Виступали тоді білогвардійці і казали, що більшовики — руйнівники культури, а вони — захисники культури. І що ж ми бачимо тепер? У нашій країні високо піднесено прапор культури, прапор усього прекрасного, чого досягла людина. Ми створили чудові зразки мистецтва в той час, коли загниваючий і вмираючий капіталізм повертає народи в середньовіччя.

Мій новий роман — це моє життя! Я не можу зараз розповісти його зміст — глибоке хвилювання охоплює мене на думку, що мене слухають десятки тисяч людей.

У своїй книзі «Як гартувалася сталь» я писав:

«Додому Павло повернувся пізньої ночі. На активі він виголосив, сам про те не знаючи, останню промову на великих зборах».

Повинен сказати, що це неправильно, що не можна було писати, нібито Корчагін виступав востаннє. У нашій країні ніколи жоден боєць не може сказати, що він виступає востаннє, поки в його грудях б'ється серце.

Друзі мої! В моїй новій книзі я хочу розказати про тих людей, про ту молодь, яка вчилась у старих більшовиків, як боротися, вчилася мистецтва громити ворога, мистецтва будувати щасливе життя в Радянській країні.

Моя нова книга буде присвячена вам, молоді мої друзі, і тим товаришам, які сотнями і тисячами шлють мені палкі, прекрасні листи.

Основний лейтмотив моєї нової книги — це відданість Батьківщині. Я хочу, щоб під час читання моєї книги читачем опанувало б найпрекрасніше з почуттів — почуття відданості нашій великій партії.

Друзі мої! Якби хто-небудь спитав мене, в чому найбільше щастя людини, я відповів би: це щастя працювати в нашій великій Радянській країні, це боротися за справу соціалізму, бути в передових лавах комсомолу, в лавах партії.

У нашій молодій і прекрасній країні кожен юнак має бути бійцем. І я хотів би, щоб бойова наша молодь була завжди в передових лавах будівників соціалізму.

Я палко тисну ваші руки. Ваші молоді серця повинні відчути биття мого серця. Для вас я живу. В нашій країні ми всі маємо бути прекрасними бійцями, і того, хто відстає, хто боїться труднощів, того не можуть поважати товариші.

Я від усього серця передаю привіт моїй країні, моїй Батьківщині, місту, де я народився. Привіт молоді Шепетівки — палкий більшовицький привіт! Хай живе партія, яка виховала нас!

Товариші! Я одержую багато листів від молоді, і в них часто питають: «Скажіть, як стати радянським письменником?» Це питання цікавить багатьох. Я вважаю, що ніяких рецептів, ніяких встановлених законів, як стати радянським письменником, нема. А от як стати культурною людиною,— такі рецепти є.

Мені хочеться відповісти на ці запитання молоді. Передусім треба оволодіти культурою. Треба вчитися молодим товаришам, завойовувати знання, учитися і ще раз учитися! І вже потім можна стати інженером чи письменником — залежно від таланту, від здібностей, від потягу.

Тепер, товариші, я хочу дуже коротенько, стисло, схематично розповісти про шостий розділ роману «Народжені бурею».

Дія відбувається в будинку ксьондза Ієроніма, підлого до глибини душі. З ним розмовляє офіцер-кокаїніст.

Офіцер каже: «Я жандарм, і тому мене таврують ганьбою. А ви — ксьондз, і вас поважають. Мене обурює тут ось що. Нехай я вбивця, кокаїніст. Але дозвольте, дорогий, якщо розібратися, то важко сказати, хто з нас підліший. Будьте ласкаві, не обурюйтесь, пане ксьондзе, адже можна говорити одверто, коли нас ніхто не чує. Я хапаю людей, які так чи інакше намагаються повалити старий лад, а нас вивести в розхід. Я їх хапаю і розстрілюю, а ви їм морочите голови. По суті, я працюю відкрито, а ви — нишком».

Це основна думка розділу. Зустрічаються два фашисти: один у рясі, другий — офіцер-кокаїніст, що перетворився на професійного вбивцю. Вони сидять, не засвічуючи світла, щоб ніхто не побачив, що жандарм прийшов до ксьондза. Відбувається розмова двох людей — духовного вбивці і вбивці фізичного.

В їхній розмові звучить приреченість фашизму. Представники фашизму самі розуміють, що не вдасться зупинити революцію шляхом терору і вбивства кращих представників робітничого класу. Загибель фашизму неминуча, і це самі фашисти розуміють.

Товариші, зараз я працюю зовсім в інших умовах, ніж це було кілька років тому. Тепер я сам уже не пишу. Раніше я писав за допомогою транспаранта, ледве виводячи літери, а зараз у мене є секретар, є машинка. Я оточений винятковою увагою.

Партія і уряд створили чудові умови, і в мене є все для творчої роботи.

Творча робота — це прекрасна, надзвичайно важка і на диво радісна праця. Я хочу, щоб нова книга не поступалася яскравістю перед моєю першою книгою, яку так вітає наша молодь.

Я хочу, щоб моя нова книга була яскравим твором, який хвилював би душу, кликав до боротьби — в цьому сенс мого життя.

Яким чудовим стало життя!

Раніше я бачив, був молодий, сильний, був бійцем. Але в нашій країні не тільки здорова людина, але й фізично розгромлена людина може бути передовим бійцем. Радісно жити в нашій країні!

Наше завдання — кріпити Батьківщину, будувати країну могутню і велику, створювати ту силу, в ім'я якої борються робітники всього світу. Ми обстоюємо мир, потрібний нам, щоб створити величезні цінності, щоб наша країна стала багатою, а ми всі — грамотними і культурними. Але ми не пацифісти. Ми за мир, але якщо гримне війна, то вся молодь стане на захист рідної країни.

Я покажу в своїй книзі боротьбу українського пролетаріату з польським фашизмом у 1920 році. Зухвалі фашисти хотіли захопити нашу Батьківщину. А коли виступила проти них будьоннівська Перша Кінна армія, то панство тікало щодуху.

Той, хто думає про те, що легко добратися до Житомира або Києва, той обпечеться на цій справі. Польських окупантів будьоннівці били в хвіст і гриву — куди тільки можна було.

Про цю героїчну боротьбу, про те, як робітники й селяни захищали свою Батьківщину, про ті дні, коли під копитами наших коней стугоніла земля, я й хочу розповісти молоді в своєму новому романі.

Мої молоді, мої дорогі товариші! Вітаю вас своєю роботою. Коли я випущу свою книгу, тоді ви скажете, чи додержав слова, даного в цей незабутній день.

На все добре! Мій палкий привіт усім вам.

Хай живе наша любима Батьківщина!

До побачення, товариші!

До зустрічі з книгою!

ЯКИМ ПОВИНЕН БУТИ ПИСЬМЕННИК НАШОЇ КРАЇНИ

(Виступ по радіо на зборах партактиву м. Сочі)

Товариші! Вдруге я зустрічаюся з вами, моїми соратниками, з активом сочинської партійної організації, членами якої ми є. Міцно тисну вам руки, друзі! *(Оплески.)*

Товариші, я чув багато прекрасних слів, звернених до мене. У відповідь я можу сказати лише одне: висока нагорода уряду, почесний знак нашої республіки — орден Леніна, прикріплений до грудей бійця,— зобов'язує його не тільки не здавати зайнятих позицій, а й переможно йти вперед.

Товариші, ми з вами живемо у велику епоху. Ми — представники нового покоління людства, покоління більшовиків, які підняли прапор повстання в царській Росії,— створили з цієї каторжної Росії чудову пролетарську державу. Вигнавши поневолювачів за межі країни, ми всі свої сили, всю пристрасть віддали мирній праці.

Країна відродилася, стала могутньою. Ми високо піднесли прапор культури і всі скарби, створені генієм людини, зробили здобутком усього трудового народу. Раніш вони були доступні тільки правлячій верхівці, багачам-одиночкам. Хто нам вкаже ще таку країну, де б культуру в усій її багатогранності було піднесено на таку нечувану височінь? Нам нелегко дісталася ця перемога. Все довелося будувати наново. Старий світ залишив нам жахливу спадщину: неписьменність, злидні, розруху, виродження затурканих царизмом національних меншостей. Здичавілий класовий ворог, бачачи свою загибель, всіма мерзенними способами намагався шкодити нашій великій справі. Але ніщо не може зупинити могутній рух визволеного народу до нового, прекрасного життя! І сьогодні навіть запеклі вороги наші визнають величезне зростання культури і народного багатства в нашій країні.

Перед нами, письменниками, «інженерами людських душ», стоїть завдання величезного значення: показати в художніх образах усю велич того, що відбувається. Кому ж, як не нам, учасникам і свідкам великої революції, це зробити? Я хочу сказати про те, яким повинен бути письменник Радянської країни.

Це насамперед — будівник соціалізму, а не байдужий «споглядач». Це боєць. Боєць, учитель, трибун. Людина з великої літери. Це безперечно. Адже кожен з нас повинен учити не тільки своїм словом, але й усім своїм життям, поведінкою.

Товариші, ми знаємо, що в період боротьби і труднощів завжди знайдуться люди з дрібною, заячою душицею, які нездатні до боротьби. Вони тільки плутаються під ногами, заважаючи наступові. Хвиля революції відмітає їх убік. Ми, письменники, повинні показати потворні постаті зрадників і дворушників, агентів класового ворога, а також боягузів і панікерів, скинутих революцією у помийну яму історії.

Це треба зробити, тому що ворога ще не добито, розгромлений, він заповз у щілини. Хай молодь знає огидне обличчя цих відщепенців. Наше життя дає нам, письменникам, багатющий матеріал для створення прекрасного образу чесного трудівника-ентузіаста. Скількох героїчних людей виростила наша країна, де кожен може стати знатною людиною, бо в нас праця стала справою честі, доблесті, слави і геройства! Кожен день приносить нам нові й нові факти трудового героїзму визволеного народу, який уперше пізнав радість праці для себе, для свого щастя.

Письменникам залишається тільки відобразити наше яскраве життя так само яскраво. Ми, письменники, не маємо права відставати од життя. Ось чому ми повинні працювати на повну потужність, тобто з напруженням усіх духовних, творчих сил, щоб наш чудовий читач одержував книги, гідні його...

Товариші, мене часто питають, як я став письменником. Цього я не знаю. Але як я став більшовиком, це я добре знаю! *(Оплески.)*

Закінчуючи промову, хочу розповісти вам про далекі дитячі роки, про один епізод, який почасти відповість на обидва ці запитання.

Пам'ятаю, мені було тоді дванадцять років. Я був попихачем у кухні станційного буфету. Майже дитина, я

уже відчув на своїй спині весь тягар каторжної праці за капіталізму. Я приніс книжку, яку ледве дістав,— роман якогось французького буржуазного писаки. В цій книжці, я чудово пам'ятаю, було виведено самодура-графа, який знічев'я знущався з свого лакея, вигадуючи весь час щонебудь нове: несподівано давав щигля по носу або кричав на нього раптом так, що в того з переляку підгиналися коліна.

Читаю я про всі ці витівки своїй старенькій матері, і стало мені дуже тяжко. І ось коли граф ударив лакея по носу так, що той упустив на підлогу піднос,— замість того, щоб лакеєві запобігливо усміхнутись і вийти, як це було у автора, я, сповнений люті, почав шпарити посвоєму.

Щоправда, при цьому французький витончений стиль полетів під три чорти і книжка заговорила робітничою мовою: «Тоді лакей обернувся до цього графа та як дасть йому по носярі! І то не раз, а два, так що в графа аж в очах засвітилося...» — «Стривай, стривай! — вигукнула мати.— Та де ж це бачено, щоб грахвів по морді били?!» Кров ударила мені в обличчя: «Так йому й треба, мерзотникові проклятому! Хай не б'є робочу людину!» — «Та де ж це бачено? Не повірю. Дай сюди книжку! — каже мати.— Нема там цього!» Я розлючено кидаю книжку на підлогу і кричу: «А якщо й нема, то даремно! Я б йому, негідникові, всі ребра переламав би!» *(Бурхливі оплески.)*

Ось, товариші, ще дитиною, читаючи такі оповідання, я мріяв про лакея, який дасть здачі графові. Можливо, це й було початком моєї письменницької кар'єри,— щоправда, не дуже вдалим. Але тепер я вже підвищив свою кваліфікацію. *(Сміх.)*

Товариші, я кінчаю свою промову. Ми з вами незабаром зустрінемось. Це буде ваша зустріч з моєю новою книжкою. Міцно тисну вам руки!..

ХАЙ ЖИВЕ ЖИТТЯ!

(Промова під час вручення ордена Леніна)

Дорогий Григорію Івановичу! У Вашій особі я приймаю дуже велику нагороду від революційного уряду нашої країни. Що можу я сказати у відповідь на це? Ми в своєму житті старалися бути схожими на тих чудових людей, які називаються старими більшовиками, які через героїчні бої привели нас до щастя жити в країні соціалізму. І ми, юнаки, прагнули бути схожими на цих людей, яких ми дуже поважали, прагнули бути відданими всією душею нашим командармам, нашим вождям. І коли хвороба прикувала мене до ліжка, я все віддав для того, щоб довести моїм вихователям — старим більшовикам, що молоде покоління робітничого класу не здається ніколи. І я боровся. Хвороба намагалася зломити мене, вибити із строю, а я казав «не здамся», бо вірив у перемогу. Я йшов уперед тому, що мене оточувало ніжне піклування партії. І я тепер радісно зустрічаю життя, яке подарувало мені повернення в стрій.

Тільки ленінська Комуністична партія могла нас виховати в дусі безмежної відданості революції. Я хочу, щоб кожен молодий робітник прагнув бути героїчним бійцем, бо нема щастя вищого, аніж бути вірним сином робітничого класу, партії. І я можу сказати, що інакше бути не могло. В нашій країні можуть бути тільки такі молоді люди, бо за нами стоїть наша вісімнадцятирічна красуня — молода, могутня, сповнена здоров'я країна. Ми її захищали від ворогів, вирощували, виростили, і ми тепер вступаємо у щасливе життя, а попереду на нас чекає ще яскравіше майбутнє. Це майбутнє таке чарівне, що ніхто не може нас спинити в боротьбі за нього. І ось, як писала «Правда», сліпий боєць іде разом з народом в його великому поході.

І коли рука Григорія Івановича ніжно доторкується до мене, мені здається, що він каже: «Добре, синку, добре. Таким повинен бути кожен молодий боєць». Більшого щастя я не можу бажати, бо це над усе, коли тебе пригорнув і похвалив старий більшовик.

Хай живе життя в країні, що підняла знамено світової революції!

Хай живе боротьба! Вперед, молодь чудесної країни!

Будьте гідними синами великої Батьківщини!

Хай живе наша могутня партія, що веде нас до комунізму!

ЗА ЛІТЕРАТУРУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРАВДИ

(Виступ на крайовій конференції письменників Азово-Чорномор'я)

Дорогі товариші! Шлю вам мій полум'яний комуністичний привіт!

Товариші! Я одержав на ваш з'їзд мандат делегата з ухвальним голосом. Дуже шкода, що не можу сказати вам це привітання з трибуни. Але техніка нашого часу така досконала, що я можу, незважаючи на відстань, що відокремлює нас, говорити з вами, бути учасником з'їзду, відкриття якого я слухав учора з такою увагою по радіо. І ось я хочу сказати кілька привітальних слів тим, хто вступає на літературну ниву. Багато говорять про нашу молодь, яка йде на зміну старим майстрам слова. Я її добре знаю і люблю, цю чудову молодь нашої країни.

Я — один з тих, кого виховав комсомол, і я шлю вам свій братерський привіт.

Ви, що збираєтесь стати письменниками, з'їхалися сюди, і вас хвилює питання, як стати письменниками. Молодь думає, що є такий чудесний рецепт, який може навчити цього. Старі майстри літератури знають, що це — тяжкий і разом з тим безмірно радісний труд.

Ви повинні знати, мої молоді товариші, що письменником може стати кожен. Але для цього потрібні завзята воля, наполегливе навчання, нескінченне збагачування знаннями, нескінченне прагнення до вищого рівня культури. Зрозумійте і добре запам'ятайте, що без цього можна дати книжку з блискотливими іскорками таланту, але не можна дати речі величезного розмаху.

Я хочу сказати вам про себе. П'ятнадцять-шістнадцять років тому я був свідком і учасником великих боїв, великих подій, я спостерігав героїчних борців. Але чи міг тоді я, малописьменний хлопчина, написати те, що написав тепер, після наполегливого навчання, тепер, коли я озброївся знанням теорії революційної боротьби і зміг

узагальнити в художніх образах свій досвід? Ні, не міг. Тому що бачити, спостерігати, почувати — замало. Треба вчитися, треба набути глибокого знання життя, знати найкращі твори світової культури, щоб розширити свій кругозір, освітити власний досвід теорією марксизму-ленінізму. Тільки тоді можна сміливо взятися за перо і, узагальнивши власні спостереження, дати цінний твір.

Ось чому питання особистої біографії письменника — велике питання. Молодий письменник зростає як письменник лише тоді, коли він зростає як людина, як боєць, зростає разом з усією країною. Зрости одразу неможливо. Молоді товариші повинні пам'ятати, що наскоком не візьмеш величезної культурної спадщини минулого. Спокійна наполегливість, велика, величезна праця потрібні для цього. Адже саме подолання труднощів на цьому шляху хвилююче-прекрасне. Ваше завдання — стати письменником. Але ви знаєте, що письменник — це вчитель. А вчити може лише той, хто знає більше за тих, кого він учить, хто має що сказати. Адже наш багатомільйонний читач став дуже тямущий. Він багато що знає і не пробачить нам нудних, сіреньких творів.

Ось чому ми, письменники, повинні йти в передових колонах наступу, а не плентатись в обозі третього розряду. Перебуваючи на тилових задвірках, письменник не може, не має права вчити тих, хто значно випередив його.

Письменник не може стояти осторонь життя і боротьби, як учений, що копітко вивчає в своїй лабораторії хімію і анатомію своєї справи, не може бути байдужим «споглядачем».

Тільки перебуваючи в колонах передових бійців, палаючи пристрастю боротьби, страждаючи від поразок, радіючи перемогам разом з усім народом,— тільки тоді він дасть правдиву, хвилюючу, надихаючу книгу. Наша література — література правди, соціалістичної правди сучасного і майбутнього людства.

Буржуазному письменникові, свідкові жахливого гноблення трудового народу купкою паразитів, доводиться багато брехати читачеві в своїх творах. Важко писати хороше про банкіра або біржовика, наприклад, який вдень нещадно висотує жили з робітників, а ввечері ідилічно голубить свою дружину і дітей. А нам нічого брехати. Життя наше напрочуд красиве, романтичне. Воно дає нам силу-силенну чудових образів, вони ескадронами вриваються в мозок, заповнюють його, прекрасні і могутні. Ми

ледве встигаємо за життям, за його навальним, бурхливим рухом уперед. І вже вимальовується перед нами образ нової, небаченої ніколи раніше людини комуністичної моралі, прекрасної людини майбутнього. Ми повинні дати її образ в наших творах. Який багатющий матеріал дає нам життя! Скільки тем! Кажуть іноді: «Ця тема застаріла». Неправда! Нема застарілих тем. Кажуть, що тема про громадянську війну застаріла. Та ніколи! Через десять, через сто років ця тема буде такою ж свіжою, такою ж прекрасною. Тільки б зуміти втілити її в нових образах, пожвавити її грані новими барвами. А це можна, лише рухаючись уперед, невтомно, багато працюючи над собою.

Так повинні зростати ми з вами, молода літературна зміна, і тільки тоді ми дамо твори, гідні нашої чудової країни!

Хай живе зростання поступу вперед!

Хай живе наша радянська література, її комуністична мораль, її правда!

Хай живе наша Комуністична партія!

ПРЕСА — МОГУТНЯ ЗБРОЯ ПАРТІЇ

(Виступ з нагоди 5-річчя Українського газетного технікуму імені М. Островського)

Мої любі молоді товариші, студенти технікуму мого імені!

Я зараз сповнений прагнення до життя, роботи, творчості. Я з вами зараз. Ваші перемоги — мої перемоги, ваша поразка — моя поразка.

Більшовицька преса — могутня зброя партії, а ви покликані бути носіями цієї зброї.

Дорогі друзі! Ми вступаємо в 1936 рік. Наша країна вступає в цей рік з великими досягненнями, з великим широко розгорнутим стахановським рухом.

Тож будьте й ви відмінниками навчання!

Хай живе партія Леніна, під прапором якої ми йдемо від перемоги до перемоги!

Хай живе Комуністична партія більшовиків України, яка виховує і під чиїм керівництвом ви працюєте!

[НАГОРОДА РЕВОЛЮЦІЙНОЇ КРАЇНИ]

(Новорічний виступ)

Мене спитали: «Скажіть, товаришу Островський, який день 1935 року схвилював вас найбільше?»

Я враз пригадую перше жовтня. М'який сочинський вечір. Відчиняються двері, і мені кажуть: «Марія Іллінічна Ульянова, Дмитро Ілліч Ульянов».

Серце моє затремтіло радісним привітом. Ось вони сидять поруч зі мною, прості, але такі прекрасні, сестра й брат нашого великого вождя, батька й учителя. Чудова сім'я, що дала таких визначних бійців нашій партії, нашій країні...

Ми розмовляємо з ними тепло, і ці години минають чудово.

Вони йдуть. У моєму серці [темп] спогадів про щойно минулу зустріч.

Раптом телефон — різкий дзвінок: «Прийміть урядове повідомлення: Президія ЦВК СРСР на сьогоднішньому засіданні нагородила письменника Островського Миколу, старого комсомольця, орденом Леніна!»

І серце враз рвучко зривається на підйом.

Так буває у бійця, коли командир голосно подає команду: «Шаблі наголо! Марш маршем!» І серце зривається в атаку...

І я не можу простежити за його ударами. Невже це правда? Орден Леніна...

Найвища нагорода революційної країни, революційного уряду.

Хлопчині, скромному хлопцеві мастильникові, колишньому помічникові кочегара...

Чи міг колись мріяти цей чорноокий хлопець із скуйовдженим волоссям про таке чудове завершення великого стрімкого піднесення, великих страждань радісного, чудового, надзвичайного життя?

Сліпий, нерухомий, прикутий хлопець, щасливий, усміхнений. Це тому, що щаслива й радісна молода країна.

Цей день незабутній, і цей день я ніколи не забуду.

Мене питають: «Чого ж ви чекаєте, що вам дасть 1936 рік?»

Це дуже важко — одразу відповісти кількома словами, чого я чекаю.

Але рік, цей чудовий рік, настає. До свіжих, морозяних вітрів московської зими я приїхав сюди з теплого, чудового Сочі, щоб звідси рушити в 1936 рік, як ішов колись, оперезаний патронташами, в снігову хуртовину [з поколінням], що рухалося назустріч польським загонам.

Тепер боротьба на новому фронті, це фронт літератури. І мене чекають мої друзі й товариші; чекає завзятий хлопець, сіроокий, з великою розкішною чуприною, Андрій Птаха, хлопець, котельник з цукроварні; чекає молода дівчина, чорноока Олеся. Я люблю цю дівчину, чорнооку красуню. Вона чекає, нервується. І вони всі кажуть: «Товаришу Островський, ти виростив нас на сторінках своїх перших розділів, ти повів нас у бій і покинув саме в скрутний час, коли звідусіль підіймаються пани, коли збираються польські легіони, коли робітничий клас знову ризикує опинитися в ярмі польського панства. І ти покинув нас, кілька місяців не рушила з місця рука, не торкається перо нашого життя, а ми чекаємо, ми не хочемо стояти на місці, ми повинні стати до бою». І ось ці пристрасні заклики моїх молодих героїв, «Народжених бурею», свідчать про те, що я невдовзі стану в стрій. Мене стримують мої вельмишановні й високоповажні ескулапи. Вони кажуть: «Товаришу Островський, три роки нічого не робити, легко дихати, їсти, пити і ніякої праці!!!» А я усміхаюся, тому що знаю: завтра, завтра ж почне стукати машинка, сяде поруч зі мною мій товариш помічник, і всі молоді люди, що народилися на сторінках мого нового роману, почнуть жити, підуть у бій, і двигтітиме земля під копитами їхніх коней, помчать уперед молоді сини робітничого класу, на боротьбу.

Пригадую 1919 рік, буремний рік боротьби за Країну Рад, пригадую все, і все постає яскраво, дуже добре, аби лиш пощастило подолати цю важку перепону, аби лиш пощастило перенести на сторінки те, що сповнює серце. 1936 рік я зустрічаю як найкращий рік у моєму житті, рік великих бажань, великих творчих прагнень. І справа честі хлопця, старого комсомольця, виконати це. Старий

комсомолець! Як чудово звучить це слово! В моєму партійному квитку лежить маленький синок, квиток Ленінського комсомолу, і цей синок старший від свого батька, партійного квитка, на п'ять років. І в цьому є щось прекрасне і незвичайне.

Хай живе чудове життя в країні! Хай живе новий, 1936 рік, рік бурхливого руху визволеного народу вперед! І ми, молоді товариші, яких уряд приголубив і нагородив найвищою нагородою, ми всі, молоде покоління Ленінського комсомолу, сини його, повинні йти в цьому році не в другому розряді обозів, а в передових лініях вогню.

Міцніший крок, сміливіший рух уперед! До побачення, мої молоді друзі. До побачення, до нових успіхів, нових перемог, прекрасного чудового завтра.

МУЖНІСТЬ НАРОДЖУЄТЬСЯ В БОРОТЬБІ

(Виступ на IX Всеукраїнському з'їзді ЛКСМУ)

Дорогі товариші!

Шлю свій полум'яний комсомольський привіт з'їздові молодих переможців, найкращим синам Радянської України, що зібралися на свій IX з'їзд.

Дорогі друзі!

Десять років минуло, відколи я востаннє виступав на конференції комсомолу. Жорстока хвороба намагалася відірвати мене від рідної комсомольської сім'ї, але це їй не вдалося, і я з великою гордістю і радістю знову стою на цій невидимій для мене трибуні як делегат Всеукраїнського з'їзду комсомолу. Серце радісно б'ється, і всі мої думки і почуття пориваються до вас, мої молоді товариші і соратники.

Мій виступ я присвячую образові молодої людини — дівчини і юнака — нашої Соціалістичної Батьківщини.

Товариші, життя дає кожній людині величезний, неоціненний дар — молодість, сповнену сил, юність, сповнену сподівань, бажань і прагнень до знання, до боротьби, сповнену надій і уповань.

Молодість — цей прекрасний дар — за капіталістичного ладу була пригноблена, затуркана. Велике хвилювання охопило мене, коли я прочитав, що майже половина населення нашої країни — це ті, хто не пам'ятає, не знає живого жандарма, поміщика, фабриканта, і більшість з вас, присутніх тут, знають цих представників капіталізму лише з історії та розповідей своїх батьків. А ми знали їх, цих кривавих поневолювачів, в обличчя. На нашу долю припала частина цього проклятого капіталістичного життя, і наше дитинство було під ярмом капіталізму. Ми ще не встигали ставати юнаками, ще дітьми зазнавали капіталістичного гноблення, і замість радісної юності, радісного дитинства на нас чекала виснажлива праця на капі-

таліста з ранку до пізньої ночі буквально за шматок хліба. І ми не знали радісної молодості. Вона була затемнена експлуатацією, жахливою експлуатацією з боку капіталістичної банди, яка панувала тоді в нашій країні.

І ось коли партія покликала наших батьків на штурм капіталізму, ми, молодь, майже діти, також кинулись у бій за нашу молодість, за наше щастя. Ми хотіли прекрасного, щасливого життя, і ми йшли поруч із своїми батьками завойовувати своє щастя. І в цій боротьбі молодь Радянської України, молодь Радянського Союзу зажила небувалої слави бійців, готових битися з ворогом до останньої краплі крові, бійців, беззавітно відданих червоному прапору повсталого народу.

Товариші, в цій боротьбі комсомол здобув невмирущу славу. Кров'ю синів народу, прекрасних молодих людей завойовано наше щастя, нашу свободу [1].

Чому я зараз, у цей прекрасний день, коли з'їзд переможців — молодих, щасливих і радісних — зібрався, щоб підсумувати велетенські перемоги і досягнення, чому я згадую про похмурі дні капіталістичної експлуатації?

Тільки оглядаючись назад, на безпросвітну, моторошну ніч минулого, можна відчути всю велич нашої боротьби,— тим яскравіший і прекрасніший стане сонячний ранок у країні соціалізму.

Ми знаємо з вами образ молодої людини правлячих класів за капіталізму. Найкращі твори буржуазних письменників присвячено цьому образові. Ми знаємо, як жили, точніше, як марнували свою молодість, сини буржуазії. Пияцтво, розпуста, пошлість, тупість і себелюбство — ось порочне коло їхніх інтересів. Щоправда, і в них були свої герої. Вони досягали великої слави тим, що, пропивши і розтринькавши награбоване в народу багатство своїх батьків, озброєні до зубів, ішли на чолі солдатів-найманців підкорювати відсталі народи: негрів, індусів, індіанців, перетворюючи ці беззахисні племена на своїх рабів. Жадоба наживи, безкарність грабунку і вбивства штовха-

---

[1] У тезах, підготовлених М. Островським перед виступом, після цього був такий текст:

«У страшній кривавій сутичці із своїми одвічними ворогами зріс і змужнів комсомол. Було так, що разом із комсомольським квитком ми одержували рушницю і двісті патронів. Невмирущу славу здобули перші комсомольці, вірні помічники партії. Ці революційні традиції, цю беззавітну відданість партійному прапору комсомол з честю проніс крізь усі вісімнадцять років свого існування».

ли їх на це. І скрізь і всюди єдиним прагненням, яким керувалася молода людина буржуазії, були гроші і жадоба влади як засобу для експлуатації, для наживи.

І в боротьбі за це всі засоби були хороші. Підлість, зрада, а де й ніж,— усе пускали в хід. Мета виправдувала засоби.

З розвитком капіталізму змінювалися форми грабунку й експлуатації, але скрізь і всюди купка багатіїв будує своє благополуччя на поті і крові пролетаріату й трудового селянства. Так було в усьому світі, так ще є на п'яти шостих земної кулі.

Товариші! У визволеній країні, вільній від гніту капіталізму, людина виросла на весь свій зріст. У ній розвинулися всі прекрасні якості, які закладені в людині і які до революції були пригноблені, закуті капіталізмом. Слово «людина» звучить гордо в нашій країні.

Товариші, перед нами стоять найграндіозніші завдання мирного будівництва соціалізму. Молоде покоління соціалізму, молода гвардія пролетаріату і селянства — це надія і гордість наших батьків. На нас дивиться весь світ. Ми повинні прапор труда піднести ще вище, і ми його піднесемо.

У нашому з'їзді бере участь чудове покоління молоді — покоління соціалізму. На грудях багатьох з вас сяють ордени Радянського Союзу. За що нагородив революційний уряд молодих товаришів? За їхню мужність, за їхню наполегливість, за їхню настійливість, за їхній характер, що ламає всі і всілякі перешкоди...[1]

Образи молодих людей нашої країни — це образи мужніх, життєрадісних юнаків і дівчат, які знають, що вони — господарі країни, молоді її будівники.

---

[1] У тезах був такий текст:

«За те, що в боротьбі за побудову соціалізму ці юнаки і дівчата не відступали перед труднощами, а, сповнені безмежної відданості партії, вони зламали всі і всілякі перешкоди і вийшли переможцями, принісши рідній країні нову перемогу. Якби вони поступилися хоч на мить, втратили віру в перемогу, в свої сили і можливості,— перемога вислизнула б з їхніх рук.

Товариші, характер, воля людини формуються не одразу. Але кожний юнак, кожна дівчина мусять поставити перед собою мету, до якої вони повинні пристрасно прагнути. Ця мета — бути передовим бійцем на всіх фронтах і ділянках нашого багатогранного життя. Ми палко вітаємо мужність, ми пишаємось відважними, ми поважаємо чесних і ненавидимо брехунів, ми захоплюємось героями і зневажаємо боягузів».

Вони знають, що майбутнє належить їм, прекрасне, чудове майбутнє, ще яскравіше за наше радісне сьогодні. Ці молоді люди прагнуть знання; вони хочуть знати все, що треба знати освіченим людям. Ці юнаки і дівчата, мужні і безстрашні, безмежно віддані партійному прапору в боротьбі за визволення людства. Ця молодь показала героїзм праці, небачений, неможливий за капіталізму.

Товариші, визволена праця відкрила в людині все прекрасне, закладене в ній, і тепер ми бачимо, що цілий ряд товаришів робить те, чого вони ніколи не могли б зробити, якби не були вільними людьми.

Світові рекорди праці, світові досягнення, величезне зростання культури, жадоба знання — ось чим охоплена наша країна, країна мирних будівників. Прапор миру піднесено над нашою країною. Цей прапор прекрасний — він надія всього людства. Якщо подивитись на нашу країну — це трудовий мурашник. Усі наші помисли, всі наші думки це — мирна будова, це створення колективного багатства, це піднесення культури, це будівництво, це піклування про наших прекрасних дітей.

Ми всі — в мирній праці, наш прапор — це мир. І цей прапор партія і уряд піднесли високо. Ось чому все трудове людство дивиться на нас, як на надію, як на своє упование [1].

Чорні хмари нависають над світом. Фашизм, який сокирою і вірьовкою прагне повернути світ до середньовіччя, готується вдарити по наших кордонах. І ось ми, будівники соціалізму, віддаючи всю свою пристрасть і сили мирній праці,— готові і до бою. Ми знаємо, що, коли на наші кордони ступить підла нога фашистських бандитів,— країна встане і страшним ударом відповість на удар і знищить кожного, хто насмілиться зазіхнути на священні рубежі. В цій боротьбі, в цій останній сутичці

[1] У тезах далі було сказано:

«Ми хочемо миру, ми споруджуємо кришталеву будівлю комунізму. Але було б зрадництвом забувати про те, що нас оточують люті, криваві вороги. Фашизм шалено готується до війни проти Радянського Союзу. І якщо фашизм, цей скажений собака, кинеться на священні рубежі Радянського Союзу, то вся країна стане на захист своїх кордонів і мільйони молодих бійців візьмуть в руки зброю. Це буде народна війна, бо це хазяї захищатимуть свою землю від грабіжників. У цій останній сутичці долю світу вирішуватимуть мужність, відвага, беззавітна відданість революції молодих людей нашої країни. Страшним, нищівним ударом повинні ми відповісти на цей напад, а для цього потрібна братва відважна, а не люди з заячою душицею».

двох класів, двох світів — визволеного світу і світу експлуататації,—в цій сутичці молода гвардія Радянського Союзу — нове покоління комсомолу, що виросло за ці вісімнадцять років,— буде так само доблесно битися на своїх рубежах і так само доблесно розгромить кожного, як громили перші комсомольці, які йшли в рядах ворошиловсько-будьоннівської славної Кінної армії на всіх фронтах минулої громадянської війни. Для цього потрібна братва відважна.

Дорогі товариші, перед нами стоїть завдання виховати юнаків з мужнім характером, безмежно відданих нашій справі.

Боягуза в нашій країні всі зневажають. Ми не розуміємо, ми не можемо собі уявити, звідки можуть народжуватись боягузи, коли життя прекрасне, коли кожен крок боротьби кличе нас до перемог. Боягуз — майже запроданець сьогодні і, безперечно, зрадник у боротьбі. Ми не можемо собі уявити таку людину, яка в той час, коли на рубежах буде точитися кривава сутичка, залишила б фронт і своїх товаришів, полохливо зрадила б їх. Цю людину затавруе ганьбою наша країна. Ця людина не може жити в нашій країні.

Товариші, мужність народжується в боротьбі. Мужність виховується день у день в наполегливому опорі труднощам. І девіз нашої молоді — це мужність, це наполегливість, це настійливість, це подолання всіх перешкод.

Товариші, кожен орденоносець, присутній на з'їзді, знає, що орден,— цю найвищу нагороду революційного уряду,— він одержав лише тому, що ніколи і ніде не відступав. Тільки вперед, тільки на лінію вогню, тільки через труднощі до перемоги і тільки до перемоги — і нікуди інакше! Ось девіз молоді нашої країни, девіз прекрасний, девіз мужній, девіз, заповіданий нашими вождями [1].

---

[1] У тезах після цього був такий текст:

«Відважним революційним бійцям співаємо ми пісню. Молода людина нашої епохи — це мужній боєць. Найкращі людські почуття несуть у собі юнак і дівчина наших днів: дружба, чудова і красива дружба, що грунтується на взаємній повазі; чуйність; відсутність злих заздрощів до чужих успіхів; виховання в собі усвідомлення, що над усе — інтереси колективу, який не знеособлює особу, а, навпаки, високо підносить її. Всіх нас виховала, ростила наша Велика Партія. Це вона привела країну до перемоги. Це вона крізь усі бурі і шторми приведе нас до перемоги комунізму в усьому світі. Бути членом цієї Великої Партії — завітна мрія кожної молодої людини нашої країни».

Все життя наших вождів, все життя підпільників-більшовиків — це чудовий, прекрасний приклад мужності. В найчорніші роки реакції, коли царизм придушував усякий прояв революційної думки, наша стара гвардія більшовиків ні на хвилину не відступала, вірила в перемогу, і тільки завдяки цій безмежній мужності, завдяки цій величезній вірі в перемогу вона привела нашу країну, в боротьбі запеклій і кривавій, до цих славних, прекрасних переможних днів.

Дорогі товариші, ми спаяні нерозривною дружбою, ми члени однієї стальної, могутньої комуністичної сім'ї. Нас спаяла боротьба за щастя народу. Ми йшли щільною колоною разом з нашими батьками, керовані великою Комуністичною партією, переборюючи труднощі, впевнені в перемозі і справедливості своєї справи, змітаючи з дороги всіх, хто намагався нас спинити. І тепер ми торжествуємо як переможці, що досягли бажаної мети.

Ми стали завітною мрією всіх трудящих світу. Вони дивляться на нашу країну, де розкріпачено працю, вони дивляться на молодих людей нашої країни, на наше поводження, як на зразок. У нас перед кожною дівчиною і (кожним) юнаком широко розкрито двері в життя. Вони можуть досягти вершин знань, щастя, слави, але до всього цього веде лише один шлях — через чесну героїчну працю, тільки через працю, яка стала справою честі, доблесті, слави і геройства.

У нашій праці, у величезному прагненні до перемоги ми загартовуємо свій характер. І от коли настане час випробувань, молодь Радянської країни покаже, що вона гідна великого імені Леніна, нашого батька, нашого вождя і вчителя. І ми цей прапор революційний і прапор прекрасний ніколи не упустимо, ми донесемо його, високо піднісши, до світової революції.

Дорогі товариші, друзі мої! Я тисну вам руки, шлю полум'яний бойовий привіт! Я весь з вами, всіма своїми думками і почуттями! Вперед, друзі!

Хай живе велика наша боротьба!

Хай живе велике «сьогодні» і ще прекрасніше і ще дивовижніше наше «завтра»!

[ХАЙ ЖИВЕ СТАРА ГВАРДІЯ БІЛЬШОВИКІВ!..]

(Виступ на новосіллі)

Якщо Григорій Іванович дозволить, то я скажу кілька слів друзям, що зібралися тут. Є така давня традиція — при закладанні будинку у фундамент його замуровують пляшку з папірцем, на якому пишуть дату закладин. Минулого року таку пляшку поклав у фундамент цього будинку Григорій Іванович, наш вождь і друг, вихователь комсомольського племені, в тому числі й свого прийомного синка, який старається бути гідним його піклування, намагається виправдати величезне його довір'я.

Відтоді минув рік, рік життя, сповненого пристрасної і напруженої роботи всієї країни, сповненого чудових перемог. Ми швидко рухаємося до нового радісного, прекрасного життя. Вся країна і кожен з нас окремо живе у великому достатку, з дедалі більшим духовним розмахом.

Минулого року Григорій Іванович був у мене в маленькій кімнатці на Оріховій вулиці. Він по-батьківському ніжно обійняв мене й поцілував, а я дав собі обітницю ніколи не викликати в нього невдоволення. Відтоді я докладаю всіх зусиль, щоб не насупилися брови Григорія Івановича і не сказав би він, що я показав себе ледарем і засмутив його.

Я старався виправдати його довір'я. Ось чому, повернувшись до Сочі, я накинувся на роботу. Оскільки я хлопець дуже не надійний, а «Народжені бурею» будь-що мають бути написані, я не даю собі ніякої відстрочки в роботі й заспокоюсь тільки тоді, коли книга буде закінчена. Адже для мене робиться все. Товариші, ми ще тільки йдемо до комунізму, а для мене вже створено такі умови життя, які будуть у комуністичному суспільстві. Від мене по здібностях, а мені — по потребах. Для мене вже

настало те життя, яке для всіх є тільки прекрасне майбутнє. Ось що дає мені сили працювати.

Найщасливіша людина — та, хто, засинаючи, може сказати, що день прожито не марно, що день виправдано працею.

Нещодавно мені минуло тридцять два роки, з них 18 років віддано комсомолові, 13 років — партії.

Я намагатимуся жити якнайдовше і якнайкраще, щоб Григорій Іванович не нахмурив брів і Домініка Федорівна була задоволена мною, щоб вони ніколи не пошкодували за тим, що зроблено для мене. Я повинен жити, щоб написати книгу, яка запалила б серця молоді.

Я їду до Москви й почну там працювати ще наполегливіше, ніж раніше. Я працюватиму на три зміни, щоб до двадцятих роковин Жовтня цілком закінчити «Народжених бурею». Це величезна й важка, але й незвичайно радісна робота. І я ніколи не думав, що життя може бути таке чудове. Я з усією пристрастю почуваю це. Цього життя ми добилися тому, що у нас були чудові, могутні люди, які навчили юнаків боротися з ворогами, виховали в них любов до прекрасного майбутнього й навчили за нього боротися.

Без них, без цієї старої гвардії не було б нас, не було б і комсомолу. І ми їм за це безмежно вдячні. Григорій Іванович — один з достойних представників цієї героїчної і славної старої гвардії більшовиків.

Хай живе стара гвардія більшовиків!

А ми віддамо всю кров свого серця на перший їхній заклик. Ми сміливо йдемо за ними, ми віримо, що з ними ми переможемо в усьому світі.

БЕСІДИ

[БІЛЯ ТЕЛЕФОНУ — ПИСЬМЕННИК ОСТРОВСЬКИЙ]

(Бесіда з редакцією газети «Большевистская смена»)

Р.— Здрастуйте, товаришу Островський. Говорить редакція газети «Большевистская смена». Просимо розповісти нам про вашу роботу над новим романом.

О.— Працюю я з великим напруженням. Матеріал дуже захоплює мене. Написано і ретельно відпрацьовано вже п'ять розділів. Розділи великі. П'ять розділів — це п'ять з половиною друкованих аркушів. У романі буде відображено героїчну боротьбу українського пролетаріату, українського комсомолу за зміцнення диктатури пролетаріату, за перемогу соціалізму.

Р.— Як допомагають вам місцеві організації?

О.— Сочинська партійна організація оточила мене піклуванням і допомагає в роботі. Не так давно у мене на квартирі відбулося засідання бюро міського комітету партії. На бюро заслухали мій творчий звіт. Дискусія, розгорнута бесіда допомогли мені.

Р.— Яке рішення ухвалило бюро?

О.— Бюро міськкому партії заборонило мені зараз працювати і запропонувало мені з двадцятого травня місяць відпочивати. Я, як комуніст, підкоряюсь цьому рішенню і, отже, з двадцятого перебуваю в трудовій відпустці.

Р.— Чи перевидається знову роман «Як гартувалася сталь»?

О.— Так. Нещодавно до мене приїжджав редактор «Молодой гвардии» з Москви, він повідомив мене, що роман вийде російською мовою тиражем сімдесят тисяч.

Р.— Чи листуєтесь ви?

О.— Так, листування в мене дуже велике. Давні товариші, бійці, комсомольці пишуть мені про себе, допомагають своїми листами і у вирішенні моїх творчих задумів. Ці листи бойових товаришів відіграють велику роль у моїй

роботі. Новий роман обговорюватиметься в Москві найстарішими революціонерами з точки зору відповідності подій, які в ньому відображено, історичній дійсності.

Р.— Що іще нового у вашій роботі?

О.— Можу повідомити цікаву новину. Нещодавно до мене приїздили товариші з «Українфільму». «Українфільм» пропонує на матеріалі мого роману «Як гартувалася сталь» створити багатометражний звуковий фільм.

Р.— Крім давніх товаришів, хто ще пише вам?

О.— Пишуть читачі, надсилають відгуки про роман, пишуть комсомольські організації. Нещодавно я одержав листи з ЦК білоруського і українського комсомолу.

Р.— Нам би хотілося встановити з вами постійний зв'язок, зокрема, опублікувати уривки з вашого нового роману.

О.— Це збігається і з моїми намірами. Мені тридцять один рік, але я комсомолець і з комсомолом люблю працювати. Я надішлю вам стенографічний звіт засідання бюро міськкому партії, підберу життєрадісний, бадьорий уривок з роману.

Р.— Дякуємо за бесіду. Колектив редакції «Большевистской смены» передає вам свій сердечний товариський привіт і побажання успішної творчої роботи. А поки що відпочивайте якнайкраще.

О.— Вітаю колектив «Большевистской смены» і всіх моїх молодих читачів.

[НЕМА НІЧОГО РАДІСНІШОГО ЗА ПРАЦЮ]

(Бесіда з кореспондентом газети «Правда»)

Цікаво простежити зростання тиражів роману «Як гартувалася сталь»:

1932 — одне видання . . . . 10 000 прим.
1933 — нічого
1934 — п'ять видань . . . . 80 000 прим.
1935 — сім видань . . . . 417 000 прим.
1936 — тридцять шість видань . . . 718 000 прим.

Загальний тираж роману на 1 вересня ц. р. всіма мовами — 1 225 000 прим.

За кордоном роман видано в Чехословаччині та в Японії. Незабаром вийде у Франції, Англії, Голландії.

Цими днями закінчено перший том роману «Народжені бурею» (13 друкованих аркушів).

Весь роман задумано в трьох томах.

Найближчими днями кінчається моя «відпустка», і я беруся до роботи над другим томом.

У мене є завітне бажання — закінчити роман до двадцятиріччя Жовтневої революції. Я не можу, на жаль, узяти на себе такого зобов'язання, бо для більшовика обіцяти — означає зробити. А моє підступне здоров'я може порушити всі строки. Тим радісніше буде, якщо все ж моя мрія здійсниться.

До цього часу дуже поширеною є думка, що письменник і поет можуть працювати тільки в хвилини натхнення. Чи не тому багато письменників роками чекають цього натхнення і нічого не пишуть?

Я певен лише одного: натхнення приходить під час праці. Письменник повинен працювати так само чесно, як і кожен будівник нашої країни,— за всякої погоди, незалежно від гарного чи поганого настрою, бо праця — це найблагородніший зцілитель од усіх недуг.

Нема нічого радіснішого за працю.

Я нетерпляче жду, коли закінчиться моя відпустка за наказом, щоб знову взятися за перо.

Ви питаєте мене, які мої плани, крім «Народжених бурею»? Не ставте мені таких хвилюючих запитань. Я можу забутися і розгорнути перед вами таку фантастику бажань, що ви будете приголомшені.

Я хочу написати книжку для дітей. Після цього фантастичний роман, а потім дописати останній том «Як гартувалася сталь» під назвою «Щастя Корчагіна». А крім того, думаю вчитися вглиб і вшир, вчитися до останнього дня життя.

Це не парадокс, а необхідність. Для всіх цих планів треба жити мінімум десять років.

Цікаво, що скажуть з цього приводу лікарі? Кажучи по совісті, дуже хочеться побити рекорд довголіття. Адже життя в нашій країні невимовно хороше!

[ПРО РОМАН «НАРОДЖЕНІ БУРЕЮ»]

(Бесіда із завідуючим відділом літератури та мистецтва газети «Комсомольская правда» С. А. Трегубом)

Т.— ...Звідки в тебе знання аристократичного середовища?

О.— У величезній мірі з книжок. Але не тільки з книжок. Мати була служницею в польській аристократичній родині, і я в дитинстві багато чув про ставлення аристократів до слуг. Бабуся служила прачкою у графів Могельницьких. Запали в душу розповіді про ляпаси за погано випрасувану серветку, про використання дівчат панами (це був закон, і це вже не обурювало навіть самих жертв), про дику пиху панів. І величезне значення мають книги, яких я прочитав у юності силу-силенну.

Т.— Бабель якось висловив таку парадоксальну думку: щоб писати, треба мало знати життя. Точніше, треба знати життя, щоб його забути... У тебе, крім фактичного матеріалу, велику роль відіграла творча інтуїція. Багато хто заперечує інтуїцію, вбачаючи в ній щось містичне. Але вона є, потрібне тільки матеріалістичне пояснення її. Художник силою своєї творчої уяви затушковує білі плями... Людвіга не викликає у мене заперечень.

О.— У багатьох вона викликає заперечення і побоювання, куди вона піде? Але вище я її не підніматиму, вона зараз на вершині свого гуманізму. Я даю образ аристократки-гуманістки. Не можна давати сім'ю з самих шакалів, це було б художньо не виправдано.

Т.— Правильно. Хіба не з буржуазного середовища вийшов Роллан?

О.— Так. А Дзержинський? А Потоцький, секретар «Правды»? Адже на Україні ім'я графів Потоцьких — символ пригнічення, ярма. Це тринадцятигодинний робочий день за двадцять копійок... І от із середовища цих бандитів — така світла, безмежно віддана революції особа, яка залишила для неї все. А Кропоткін? Однак цього не можна, звичайно, узагальнювати. Це одиночки.

Тому я не боюся дати Людвігу людяною. Не можна йти по лінії штампа і фарбувати ворога тільки в чорний колір. Тим страшніший він і огидніший, що він вішає робітників, катує їх, як звір, а в своїй сім'ї розігрує ідилію. Це ніжність вовка і тигра.

Т.— Людвіга вдалася. Тих, хто сумнівається, повинна роззброїти теза: навіть з того ворожого нам середовища все найкраще переходить у табір пролетаріату.

О.— Фашизм не дасть нічого. Адже Жід, Роллан перейшли до нас не тому, що не зв'язані з тим світом, а перейшли, незважаючи на кровний зв'язок з ним... Тим страшніше для них, що все найблагородніше зрікається їх і приходить до нас. Мене турбує питання художньої зображальності, вміння висловити думку, почуття. Чи немає нудних сторінок? Як читається книга?

Т.— Це не повинно турбувати. Адже в усіх великих письменників є такі сторінки. Не може бути все однаково цікаво. У Бальзака, наприклад, є сторінки, які читаєш не переводячи подиху, і є, безперечно, нудні... Важливе питання про редактора. Потрібен великий художник, письменник. Я думаю, це могли бути О. Толстой чи Бабель. В цьому питанні треба зв'язатися з ЦК комсомолу.

О.— А Усієвич? Я не хочу редакторського штампа. Потрібен великий художник, який дивився б на цю справу як на обов'язок честі. Адже я маю велике право на товариську допомогу.

Книга повинна виправдати сподівання молоді. Сотні читацьких листів свідчать, що молодь чекає книгу з величезним нетерпінням. Я одержую індивідуальні листи і листи із заводів і з колгоспів. Під тиском вимог читачів багато газет друкують уривки з «Народжених бурею». З газетних вирізок я бачу, що 15—18 газет уже вміщують на своїх сторінках уривки з роману.

Т.— Можливо, що і «Комсомольская правда» почне друкувати його. Це місце в газеті найохочіше читали б, і воно ще більше привабило б молодь. Перельштейн згоден зі мною. Як тільки він прочитає книгу, ми дамо телеграму Бубекіну.

О.— Файнберг уже прочитав книгу. Скоро буде читати Косарєв. Їх позитивний відгук матиме вирішальне значення в цій справі.

Т.— Я б хотів, щоб ще до висновку ЦК редакція мала рішення про опублікування «Народжених бурею» в «Комсомольской правде» [...].

Мені ясно, що книгу чекають. Як тільки в будинку відпочинку дізналися, що в мене є рукопис, до мене почалося паломництво за ним. Але я вважав себе не вправі давати його, не маючи твого дозволу. А тепер, після мого повернення від тебе, ми влаштуємо колективне читання. Склад відпочиваючих у нас — керівні комсомольські працівники.

О.— На жаль, мало хто має мужність казати правду. Для мене найгіркіша правда краща, ніж солодка неправда. Часто небажання зробити боляче приятелеві перешкоджає одверто вказати на вади його твору. Це гнилий лібералізм, це зрада. Мені було б тяжко дізнатися, що внаслідок моєї роботи протягом двох з половиною років вийшла халтура. Це страшно. Але треба вміти казати правду, підло хвалити те, що погане. Адже це не особиста справа письменника. Книга пишеться для мільйонів. Адже в житті бійця бувають перемоги й поразки... Але треба вміти здобувати користь з поразок, треба вчитися на них. Адже не ганьбить бійця той факт, що після десяти перемог він зазнав поразки. Червона Армія мала поразки, але на їх основі вона мобілізовувала свої сили, розгортала знову боротьбу, врахувавши всі помилки і промахи, і вчилася перемагати. Так і в творчості найталановитіших письменників перемоги чергуються з невдачами. І тут потрібна дружня, але найсуворіша і нещадна критика.

Т.— Головне — підшукати редактора. Друге. Відчувається якась боязнь пейзажу, потім боязнь міркувань. Їх треба більше, треба наситити книгу емоційними відгалуженнями, розбавити діалоги, які іноді бувають трохи довгі. Третє. Є дрібні вади, які легко усунути: деяка нарочитість, скупість в описі персонажів тощо. Але є чудові місця. Наприклад, сцена в котельні.

О.— Цю сцену навіяно розмовою з Лахуті, який переказав розмову з Олексієм Максимовичем. Він звертався до письменників із закликом перестати копирсатися в собі, показати людей дії, дати великі характери, дати романтичний образ бійця, який кликав би молодь на подвиги.

Я сценою в котельні хочу показати, що може часом зробити один хлопець, який не розгубився в рішучу хвилину. Адже відомий факт, коли сімнадцять чоловік будьоннівців, наскочивши вночі, як дияволи, на дивізію поляків, викликавши страшенну паніку криками, пострі-

лами, створивши враження, що наступає ціла частина, сорок кілометрів гнали чотири тисячі п'ятсот чоловік. І от ціла дивізія тікала від сімнадцяти бійців. Ці люди не думали про себе, вони не розмірковували, вони не оглядаючись ішли на певну смерть. Це безумна відвага, відвага всупереч логіці. Але внаслідок цього ворог був затриманий на якийсь час, що дало нам змогу зібрати сили й відбити його.

Тема книги — про пролетарський гуманізм, про те, що заведено називати благородством у найпрекраснішому значенні цього слова. Найглибше задоволення лишилося від того, що ми жодного разу не обманули довіри людей, не підривали віри в людину. Я ніколи не бачив і ні від кого не чув, щоб революційні частини застосовували обман у боротьбі — викинули б білий прапор, щоб потім відкрити ураганний вогонь проти беззбройних людей, як це робили пани. Так червоні партизани ніколи не чинили, ніколи не застосовували таких мерзенних способів, хоча на війні нібито все допустимо.

А коли наші піддавалися на таку провокацію поляків, то жорстоко розплачувалися за свою довіру. У гніві боротьби, в запеклій сутичці з озброєним ворогом рука бійця не спиниться перед безжальним ударом. Але ось противник, здається, кидає зброю і з трепетом чекає жорстокої розправи. І червоні бійці, які щойно палали безмежним гнівом, змінюються: перед ними не озброєний і озлоблений ворог, а беззбройна юрба обдурених офіцернею людей. І коли якийсь колишній махновець злобно вдарив поляка прикладом, бажаючи зняти з нього шинель, літній шахтар, будьоннівець, сповнений гніву, крикнув: «За що ти, гад, людину вдарив?» Його підтримали всі інші, і мародер відступив, знаючи, що під гарячу руку його можуть зарубати...

Т.— В чому ідея першої частини роману «Народжені бурею» і взагалі всього роману?

О.— Це важко сказати. Основна думка відкривається вже в назві роману. Не для красного слівця названо так роман. У ньому хочу показати, по-перше, покоління, сформоване і загартоване бурею революції, коли один день вартий місяців, років міщанського життя. Хочу показати самий процес формування цього покоління, його участь у боротьбі.

Друга теза: показати зіткнення двох світів, двох духовних сил — робітничого класу і буржуазії, «носіїв

культури». Показати, як пани «захищали» культуру, як «зберігали» витвори людського генія. В самому тільки Києві вони, сповнені ненависті, зруйнували багато чудових будівель, багато цінних пам'яток старовини, знищення яких не виправдане ні з якого погляду.

Це просто вандалізм, найрозгнузданіший бандитизм.

МОЇ МРІЇ

Т.— Про що ти мрієш?

О.— Таких запитань не можна ставити. Це означає залізти руками в серце людини. Ти вимагаєш найдорожчого, найбільшого. Це страшне запитання.

Усіх своїх мрій я не висловив би і в десятьох томах.

Мрію завжди, з ранку до вечора, навіть уночі. Важко сказати, про що. Це не одна тупа мрія, яка повертається щодня, з місяця в місяць. Це змінюється знову і знову, як схід і захід сонця.

І я не можу відповісти конкретно. Мрія для мене одна з найчудовіших зарядок. Я витрачаю безліч енергії і теж розряджуюсь, як акумулятор. І ось треба знайти джерела, які мобілізували б на роботу.

Моя мрія, найфантастичніша, завжди залишається життєвою, земною; ніколи не мрію про неможливе.

Хоч як це дивно, мрія про світову революцію — найглибша моя мрія. Коли мені дуже скрутно, дуже важко, виникає потреба у фантастиці.

Останніми днями я лину думками в Іспанію. Я уявляю себе там на майдані могутнім промовцем, здатним своїм словом повести всіх за собою. Ми організовуємо наступ, б'ємо ворога, скидаємо його в море. І ось народ вільний, незвичайне торжество і радість перемоги. Я бачу обличчя бійців, жінок, квіти, тріумфування. Це чудові казки життя, які не можуть бути записані, але які незвичайно захоплюють...

Або бачу себе рядовим іспанських військ і дуже яскраво уявляю собі, як я вбиваю Франко. Учора я прокинувся вночі, не спав години півтори і будував плани, як узяти дредноут у заколотників. Я був у підпільній організації дредноута і провадив роботу по організації повстання, до найменших подробиць передбачено було все. Ми жахнули по офіцерні — і дредноут наш...

Немає країни, якої б не зачепила моя мрія. Помножити сили моєї країни, нашої Республіки — ось основне. І ніколи я так не страждаю за неї, як у мріях.

От би забрати всі мільярди у капіталістів, усі сили техніки, все, що лежить у них мертвим капіталом, забрати б до нас їхніх робітників, голодних, виснажених, доведених до краю злиднів і страждань, дати їм роботу, життя. Я бачу пароплав, яким їдуть до нас ці робітники, відчуваю радість зустрічі й бачу народ щасливий, вільний.

Мрії безмежні, іноді доходять до абсурду.

А Польща? Добратись до влади яким би то не було шляхом (стати хоч президентом), в один день передати її робітникам. Польща стає радянською республікою. Урочисті мітинги. Я виступаю, підписуємо угоду, і на кордоні жодного солдата, і все завершується переможною демонстрацією.

Часто починається спалахом десь у куточку мозку, а потім розгортається у грандіозний і переможний рух.

Ці мрії дають мені так багато.

Питання особистого — кохання, жінок — посідають мало місця в моїх мріях. Адже людина сама собі не бреше. Для мене більшого щастя, ніж щастя бійця, немає. Все особисте не вічне і не в такому величезному плані, як громадське. Але бути не останнім бійцем (а я мушу бути командармом, я ніколи в своїх мріях не буваю механічним виконавцем) у боротьбі за найпрекрасніше щастя людства — ось найпочесніше завдання і мета.

Я ніколи не зможу записати цього, не можна передати такі чудові, хвилюючі думки.

Іноді я мрію про мільярди золота, яким я чомусь володію. Можливо, я одержав його в спадщину. Може, я син Моргана. Але я комуніст, і моє завдання — переправити золото в СРСР. Я доходжу до шаленства, придумуючи хитромудрі засоби переправки його. Я підписую з ними договір, зобов'язуюсь платити проценти, які сплачувати не буду, вдаюсь до найрізноманітніших комбінацій і хитрощів і привожу золото до нас. Або шляхом надзвичайно складним я домагаюсь того, що одна з доньок мільярдера стає моєю дружиною, і я привожу її разом з золотом до СРСР. А тут відсилаю її до біса, якщо вона не може стати нашою.

Усі мрії в одному напрямі. В особистому у мене мало радощів.

Буває, що я розмовляю з якимось слиньком, котрий скиглить, що його зрадила дружина і жити йому нема для чого, у нього нічого не лишилось і таке інше. І тоді я думаю, що коли б у мене було те, що є в нього — здорові руки й ноги, можливість рухатися по неосяжному світу (це страшна мрія, і я не дозволяю її собі), то що було б? Я, молодий, стрункий, дужий хлопець, у думках одягаюсь, виходжу на балкон і бачу перед собою все життя. Що було б? Я не міг би просто піти, я помчав би рвучко й нестримно. Може, побіг би до Москви поруч з поїздом, ухопившись за поручні вагона. У Москві прийшов би на завод і прямо в кочегарку, щоб якнайшвидше відкрити топку, понюхати запаху вугілля, шпурнути туди добру порцію його. О, я дав би шість-сім тисяч процентів виробітку, я неймовірно витискав би проценти, проценти. Я жив би жадібно, до шаленства. І скільки я міг би дати, скільки треба було викачати з мене, перш ніж я стомився б! Вирвавшись з дев'ятирічної нерухомості, я був би найнеспокійнішою людиною, мене звільняли б, а я не йшов би з роботи, поки не вдовольнився нею.

Отакі мої думки, коли який-небудь ідіот або ідіотка розпускають нюні і страждають і не знаходять, для чого жити. Якби мені дали все, що має цей слинько, хай би мене п'ятдесят разів зрадила дружина, я був би все-таки веселий і завжди відчував би, що життя чудове!

У нашій країні бути героєм — святий обов'язок. У нас не талановиті лише ледарі. Вони не хочуть бути інакшими. А з нічого ніщо й не народжується, під лежачий камінь вода не тече. Хто не горить, той чадить. Це — закон. Хай живе полум'я життя!

І ніколи не думайте, що я нещаслива людина і сумний хлопець. Цього ніколи не було. До перемоги — вперті думки не здатися, найзапекліша боротьба. Адже я не знав, що так обернеться життя. А скільки радощів давав гурток молоді. Я був сильніший. Я міг говорити три години поспіль, і двадцять чоловік слухали мене, не ворухнувшись, затамувавши подих. Значить, є полум'я. Значить, є для чого жити, я потрібен. Якщо не можеш виховати сотні, виховай хоч п'ятьох, хоч одного. Це теж багато — виховати п'ятьох більшовиків. Це багато.

От коли людина почуває, що їй не хочеться працювати, тоді вона повинна тривожитись.

Егоїст гине найперший. Він живе тільки в собі і для себе. І якщо покалічено його «я», то йому нічим жити.

Перед ним ніч егоїзму, відреченості. А коли людина живе не для себе, коли вона розчиняється в громадському, то її важко вбити — адже треба вбити все навколо, вбити всю країну, все життя. Я загинув частково, але мій загін процвітає. І боєць, який, вмираючи в цепу, чує переможне «ура» свого загону, дістає останнє і якесь найвище задоволення. Нема для бійця страшнішого усвідомлення, ніж усвідомлення, що він зрадив, що через нього загинув загін; усе життя він носитиме страшний тягар зрадництва.

Особисті трагедії будуть і при комунізмі, але життя буде прекрасне тим, що людина перестане жити вузьким особистим життям.

Наші товариші, які борються з фашистами, навдивовижу прекрасні. Це не герої на годину. Особисті страждання відходять на задній план, головна трагедія — припинення боротьби.

Для мене кожен день життя — подолання величезних страждань. А я кажу про десять років життя. І ви бачите мою усмішку, і вона радісна і щира. Я живу величезною радістю перемог нашої країни, незважаючи на свої страждання. Нема нічого радіснішого, як перемагати страждання. Не просто дихати (і це прекрасно), а боротися і перемагати.

Я приїхав із Москви хворий, зморений, перевтомлений роботою. Але хвороба не виснажила, а мобілізувала мої сили. Я сказав: «Гляди, ти завтра ж можеш загинути, тож швидше ж уперед». І я ринувся, я приголомшив усіх, я працював навально і радісно.

І я зневажаю людей, яких нарив на пальці виводить з рівноваги, заступає все, для яких настрій дружини важливіший за революцію, які з ревнощів ладні розтрощити дім, перебити вікна і весь посуд.

Або поети, які роками страждають в пошуках теми, а знайшовши її нарешті, не можуть писати — то вони в похмурому настрої, то в них нежить, капає з носа. Вони кутають горло, страшенно бояться застудитись. А якщо температура піднімається близько сорока градусів, то поет у паніці, він скиглить і починає писати заповіт. Ні, товаришу, спокійніше,— облиш думки про нежить, працюй, і він сам пройде [...].

Є чудові промовці: вони вміють чудово фантазувати і закликати до прекрасного життя, але самі не вміють гарно жити. З трибуни вони закликають на подвиг, а самі

живуть, як сучі сини. Уявіть собі злодія, який закликає до чесного життя і каже, що красти погано, а сам дивиться, в кого з слухачів найзручніше поцупити гаманець. Або уявіть собі дезертира, який втік під час бою і агітує бійців іти на фронт. До таких бійці не знають пощади: якщо викривають, їх б'ють до непритомності. Є й серед письменників люди, в яких слово розходиться з ділом. Це несумісне із званням письменника.

Трагедія письменника в тому, що думки, найчудовіші і найяскравіші, зникають. У серці — полум'я, а на папері — ледве тліюча іскра. Опір матеріалу незвичайний.

Т.— Щоб закінчити нашу сьогоднішню бесіду, я дозволю собі поставити ще два запитання.

Перше з них: що б ти міг сказати про майбутнє героїв «Народжених бурею». Якими ти їх собі уявляєш. Адже закінчено тільки першу частину роману. Попереду ще два томи.

О.— Я починаю їх любити потроху, моїх героїв, мою молодь із «Народжених бурею»,— і тихого, стриманого Раймонда, і безшабашного, відчайдушного Андрія, і славного хлопця Пшенічека, і Олесю, милу повногруду дівчину, і красуню Сару, цю чудову революціонерку. Я люблю їх усіх. Я думаю про них, і доля деяких з них для [мене] визначилась.

Олеся стане дружиною Щабля, мужнього комдива, якому вона віддасть перевагу перед Андрієм, але вона скаже: «Буду твоєю, коли закінчиться війна». Та Щабель якось під п'яну руку зривається, і Олеся не пробачить йому зради. А тут зустріч з Андрієм, що тільки випадково вцілів у боях, в яких він, утративши Олесю, сповнений розпачу, шукав смерті. Тепер вони разом.

Цікава і незвичайна доля Пшенічека. Він у бою втрачає ногу і стає тягарем для загону. Він почуває себе непотрібним, плаче з горя — навіщо жити? Він здоровий, сповнений сил, вродливий, але не знаходить собі застосування. І ось навесні він зустрічається на млині, де він працює, з Франціскою. Вона пожаліла його своїм великим жіночим серцем, пригріла своїм коханням, але не могла довго залишитися з ним: дотикало її жіночу гордість, коли на її друга і на неї дивилися з жалістю. І вона залишила його.

Пшенічек інстинктивно тягнеться до загону. Він проситься до партизанів, але його висміюють і грубо відштовхують: «Іди гусей пасти. А нам не час з тобою моро-

читися!» Він усе-таки вблагав узяти його хоч кашоваром — він же за фахом кондитер. Його привезли в табір, і став він варити кашу і пекти пироги з яблуками, такі надзвичайно смачні, яких партизани і не куштували раніше. Він здобув любов усіх.

Та в нього було серце бійця. Він не міг примиритися із своєю долею. Він чистив кулемети бійцям, допомагав розбирати їх і так вивчив це, що міг із заплющеними очима розібрати і скласти кулемет. Так він став кулеметником, страшним для ворогів. Пішла слава про безногого кулеметника, який не знає промаху і не знає страху. Він одержує два ордени. Тепер він уже з ногою — йому зробили протез. Він як переможець зустрічається з Франціскою, і вона повертається до нього. Отакі намітки особистих взаємин.

Т.— І друге, останнє запитання: чому б тобі не вести щоденника?

О.— Щоденника вести не можу. Адже в ньому повинно бути все, аж до любовних захоплень, до найприхованіших мрій. Це — чесна розмова з самим собою, щира до кінця. Для цього потрібна велика мужність. Писати для преси, для історії — значить писати літературний твір.— Це — пошлість.

Я не міг би не вести щоденника, але я не можу (і ніхто не може) довірити чужій руці найінтимніше своє «я». В деяких речах важко признатися навіть самому собі. Є почуття, яких не можна розкрити, як не можна виступити оголеним. Можливо, ця нагота і прекрасна, але вона неможлива. Є в нас стільки тонких і потаємних бажань, які не завжди довіриш і щоденникові. Та коли розлад між зовнішнім і внутрішнім світом дуже великий, то треба замислитись і спитати себе: що ж ти за людина, якщо тобі соромно навіть самому собі признатися де в чому?

Нічого не повинно бути такого ганебного, чого не міг би записати. Такий щоденник — це велика робота над собою, він потрібен. Щоденник Фурманова, його чорнові записи — велика цінність.

[СЛОВО ДО ЗАРУБІЖНИХ ДРУЗІВ]

(Інтерв'ю, дане московському кореспондентові газети «Ньюс кронікл»)

К.— Я хотів зустрітися з вами ще в Москві, після повернення з Лондона, але не застав вас там: ви вже виїхали до Сочі.

О.— Так, я виїхав п'ятнадцятого травня.

К.— Скажіть, де ви працюєте влітку?

О.— Я працюю тут, на цьому балконі, або на веранді, де більший затінок і прохолодніше.

К.— Чи знаєте ви, що останнім часом вас дуже багато читають за кордоном?

О.— Так, книгу перекладають на французьку, голландську і англійську мови. Уманський, який відає перекладами творів радянських авторів на іноземні мови, підписав уже угоду з одним з англійських видавництв, але не знаю з яким.

К.— Можливо, що це «Голланс» або «Юнвін».

О.— В англійському виданні книгу буде скорочено на п'ятдесят три сторінки, але це не з політичних, а тільки з комерційних міркувань. Три місяці тому переклад був готовий, отже, книга, напевно, скоро побачить світ. Книгу видано чеською мовою і японською. Готується видання в Канаді. В Нью-Йорку друкується в щоденній газеті «Новый мир» російською мовою. Передбачається єврейське видання книги в Америці.

К.— Комуністичним видавництвом?

О.— Ні. Цього року СРСР відвідав один американський видавець, який придбав для себе багато творів радянських авторів, і, між іншим, «Як гартувалася сталь», в якій його увагу особливо привернули сцени погрому — в четвертому розділі першої книги. Він вважає, що вона буде цікава для євреїв.

К.— Я тільки недавно почав читати «Як гартувалася сталь» і прочитав зовсім мало: мені важко читати

по-російському. Ще небагато з радянської літератури перекладено на англійську мову.

О.— Так. Тільки «Тихий Дон», частково. «Підняту цілину»...

К.— І є ще антологія. Але ви стежите за радянською літературою і знаєте, що останнім часом радянська література дала мало гарних творів.

О.— Ви гадаєте, що мало?.. Для мене було великою несподіванкою видання «Як гартувалася сталь» в Японії: адже там така сувора жандармська цензура.

К.— Але цензура ця сувора тільки до політично небезпечних творів. В Японії дуже велика інтелігенція.

О.— А «Як гартувалася сталь», на вашу думку, безпечна?

К.— Я прочитав зовсім небагато, не можу судити. Але я знаю, що зараз за кордоном великий інтерес до вашої особи. Адже в романі ваша особа відіграє велику роль.

О.— Раніше я рішуче протестував проти того, що ця річ автобіографічна, а тепер це марна річ. В книзі показано правду без будь-яких відхилень. Адже її писав не письменник. Я до того не написав жодного рядка. Я не тільки не був письменником, я не мав ніякого відношення до літератури чи газетної роботи. Книгу писав кочегар, що став керівним комсомольським працівником. Керувало одне — не сказати неправди. Розповідаючи в цій книзі про своє життя, я не думав публікувати книгу. Я писав її для історії молодіжних організацій (Істомол), про громадянську війну, про створення робітничих організацій, про виникнення комсомолу на Україні. А товариші вважають, що книга ця становить і художню цінність. Якщо розглядати «Як гартувалася сталь» як роман, то там багато вад, неприпустимих з професійного, літературного погляду (ряд епізодичних персонажів, що зникають, з'явившись один-два рази). Але ці люди зустрічалися в житті, тому вони є і в книзі. Якби книга писалася зараз, то вона, може, була б краща, рівніша, та в той же час втратила б своє значення й привабливість. Книга дає те, що було, а не те, що могло бути. В ній суворе ставлення до правди. І в цьому книга неповторна. Вона не витвір фантазії і писалася не як художній твір. Тепер я пишу як письменник і створюю образи людей, яких не зустрічав у житті, описую події, в яких участі не брав.

К.— Я читав епізод — повернення Павла до матері і думав, що Роллан присвятив би цьому цілий розділ, а у вас

дуже скупо. Але читається з великим інтересом, хоч я читаю дуже критично. Тут немов бачиш народження письменника. Цікаво, який буде роман «Народжені бурею».

О.— Друга моя книга відрізнятиметься від першої і стилем, і побудовою сюжету. Можливо, книга буде цікава фабулою, романтичною підкладкою, захоплюватиме, та навряд чи матиме таке значення, як «Як гартувалася сталь», вона повною мірою — витвір фантазії: ні герої, ні їхні вчинки не ідентичні фактам. Я користуюся правом художника,— не перекручуючи історичних подій, показати їх у своєму сприйнятті.

К.— Який зараз тираж «Як гартувалася сталь»?

О.— Тираж її зараз досягає 1 500 000, і до кінця року буде ще кілька видань, разом буде 1 750 000—2 000 000 примірників.

За два-три роки книга витримала п'ятдесят два видання. В самому тільки 1936 році вона вийшла тридцять шість разів. Навіть для наших темпів це грандіозно. Вона знайшла шляхи до сердець читачів, особливо молоді, тому що, крім своїх художніх достоїнств, без яких вона не хвилювала б, вона суворо правдива. Книга знайшла людей, про яких у ній розповідається; вони пишуть мені, і жоден не сказав, що я якось викривив події чи характери.

Всі події і учасники їх подані без прикрас з усіма плюсами й мінусами, з усіма стражданнями й радощами.

К.— Щиро кажу, мене найбільше вражає ваша відданість ідеї комунізму. Людину життя поставило в таке становище, що вона не може бути активною на фабриці, заводі, і вона знаходить інший спосіб працювати. Почуваєш велику повагу до такої людини, тому в мене з'явилося бажання побачити вас. Ви не тільки великий художник, ви своїм життям викликаєте в людей прагнення працювати, бути корисним суспільству, робити, як ви. Ваше гасло «не здамося» веде за вами багатьох і багатьох. Чи був у вас Роллан?

О.— Мене не було в Москві під час його перебування там, але в наступний його приїзд до СРСР я сподіваюся зустрітися з ним.

К.— Колись буде написано роман про вас, я певен цього. Поки що цей час не настав. Але вас уже знають за кордоном. Ви, безперечно, налагодите зв'язок з великими письменниками Заходу. У вас був Жід. Скоро Островського

знатимуть у всьому світі так само, як і в своїй країні. Буржуазія шанує мужність у людях. Ваша мужність надихається більшовицьким духом. Буржуазія змушена буде узнати, що таке більшовицька мужність і як її виховує партія. З книги узнають людину, яку любить уся країна, яку шанує і береже уряд.

О.— Товаришу (не ображайтеся, що я називаю вас таким словом, це одне з найкращих слів, створених революцією, за тим змістом, який в нього вкладається), я хочу спитати вас про ваші переконання.

Ви — представник буржуазної газети, а ваші особисті переконання? Якщо ви — мужня людина, ви повинні сказати мені правду.

К.— За п'ять років життя в Москві я знайшов багато друзів-комуністів, які ставляться до мене з цілковитим довір'ям. Мене знають у Народному комісаріаті закордонних справ як дружнього журналіста. «Ньюс кронікл» — ліберальна газета. Мені доводилося не раз кидати роботу в газетах, що починали вульгарно ставитися до СРСР. Я приїхав сюди працювати, бо мені хотілося жити в СРСР і вивчити його. Для мене безсумнівно, що комунізм — наступний етап цивілізації.

О.— Безперечно! Але зараз у капіталістичних країнах журналісти змушені вдаватися до брехні. Навіть більше, цілі політичні партії брешуть у своїй роботі. Правди вони казати не можуть, бо маси відступляться од них, і вони повинні маневрувати між двома групами — правлячою групою і трудящими масами.

Наша партія складається на вісімдесят відсотків з пролетарів. Вони чесні своєю працею, і тільки вони мають право бути господарями країни. Нас обвинувачують у зруйнуванні творів мистецтва, але ви бачите всю підлоту цього наклепу. Ніде мистецтво не охороняється так, як у нас. А хіба читають Шекспіра де-небудь так, як у нас? І це робітники, яких вважають за варварів. А питання гуманізму! Кажуть, що ми забули це слово. Підла брехня. Навпаки, гуманізм у відношенні до ворогів був причиною багатьох помилок. Наша мрія — відродження людства.

К.— Так. У Сочі добре видно піклування уряду про здоров'я й відпочинок трудящих.

О.— Це тільки початок. Адже колесо на початку обертання не дає 1500 обертів, це настає поступово. А пам'ятаєте «Росію в імлі» Уеллса? Він вважав, що в Кремлі сидять мрійники й романтики і вигадують казки. Дивна

він людина — при величезному розумі й таланті в ньому є все-таки обмеженість. Він пише фантастичні твори й бачить (щоправда, викривлено бачить) на 1500 років уперед, але не хоче бачити того, що діється сьогодні в нас.

Бернард Шоу — видатна постать, з надзвичайно гострим розумом, і його у нас добре знають, причому не тільки в містах, а й у селах.

К.— І Уеллс, і Шоу — відсталі люди порівняно з Ролланом, Барбюсом. Оце справжні люди.

О.— Але Бернард Шоу вищий від Уеллса. Ми йому прощаємо те, що він не рухається вперед. Це ж не так просто в сімдесят вісім років.

К.— Шоу не можна вірити. За гарне прислів'я він ладен зрадити політичні переконання... А Роллан — це вершина цивілізації і гуманізму... У німців немає таких людей, крім Томаса Манна. В Америці є Драйзер, але на нього не можна цілком покладатися. Адже виступив він 1935 року на захист антисемітизму. Зараз в Америці зростає фашизм і антисемітизм. Найсвітліша людина в світі зараз — це Роллан.

О.— Так, і він приваблює всі чисті серця. У нього велике серце.

К.— Людство розуміє, що у вас справи йдуть добре. Нещодавно один литовець, професор, турист, відвідав СРСР. Він не був тут двадцять років. У розмові зі мною він сказав, що вони гадали, ніби без приватної власності у більшовиків справи не підуть: стимулу немає. А, виявляється, справи йдуть. Він бачить: ходять поїзди, працюють готелі й таке інше. Навіть більше — він бачить величезні будови. Він бачить величезну роботу по піднесенню культурного рівня населення. І ось, настроєний проти перед приїздом, він від'їжджає переконаний, що комунізм — велика сила. Він професор філософії, релігійний і дуже незадоволений з того, що в СРСР панує атеїзм. Він каже, що комуністи, які працюють за принципами християнства, мимоволі, але обов'язково стануть християнами.

О.— Це парадокс. Великий учений Павлов дуже довго був релігійний. Але зрозуміло, що у нього це йшло від спогадів дитинства та ще від деякого фрондерства. Хочу — і йду до церкви, і ніхто не може мені заборонити. Ми — комуністи-матеріалісти і розуміємо, яка страшна машина гноблення людства. Вона вже своє відробила. Колись капіталізм мав цивілізаторську роль, творчу. Хоч і

на основі експлуатації, але він створював величезні цінності. Цього не будеш заперечувати. Але те, що робиться зараз: викидаються в море бочки з маслом, тисячі тонн кави...

К.— Відомо ж, що Рузвельт платив фермерам, щоб ті знищували свої посіви.

О.— Хіба це не ознака розкладу, загнивання капіталізму? Англія, величезна культурна країна в минулому, зараз не продовжує культурно зростати. Там тільки давні цінності, складені в ящики, заплісниявілі, і нічого нового. Настав параліч, потрібна нова, свіжа кров, щоб знову розвиватися й творити. А нової крові вони не можуть узяти, бо вона тільки в комунізмі. Комунізм — відродження всього світу. А це для панівних класів звучить страшно. Політикою Англії керують люди, місце яким у будинку для божевільних. Якщо страшний один божевільний з револьвером, то що ж сказати про таких, що можуть кинути в бійню сорок п'ять мільйонів чоловік, усю націю і залити кров'ю увесь світ? Як досі не стало ясно за кордоном, що СРСР не ставить собі за мету все знищити?

К.— Ні, тепер уже почали це розуміти.

О.— Хіба? В історії залишаться імена одинаків-володарів, жахливих і страшних: Гітлера, Муссоліні. Але найогидніше страховище — це буржуазна преса. Яке становище журналіста: або бреши й одержуй гроші, або тебе викинуть геть? У кого чесне серце, той відмовиться, а більшість піде на це. Важко зберегти там чесне ім'я. А страшно ж так жити. Журналісти брешуть свідомо. Вони завжди знають правду, але продають її. Це професія повії. Фашисти добре бачать, де гарне, але вони нищитимуть це гарне з ненависті. І ось робітничі маси читають газети, багато хто з них вірить їм. Це найстрашніше.

Ми поважаємо чесну, відкриту боротьбу із зброєю в руках. Я сам бився і вбивав і, бувши попереду цепу, вів на це інших. Але не пригадую випадку, щоб ми знищували беззбройного ворога, що здався. Це був уже не ворог. Де бралося у бійців тепло до цих людей, яких десять хвилин тому вони нещадно рубали? Я сам віддавав останню махорку. Були окремі, поодинокі виступи махновців, що недавно прийшли в загін, але ми їх перевиховували й боролися з ними.

Коли б я почував неправоту діла, яке я виконую, мені здається, я не міг би ніколи усміхатися. Ви знаєте, не треба бути агітатором, щоб зробити полонених своїми то-

варишами. Кращі від агітатора — бійці з їх щирим ставленням, що викривало брехню офіцерів. Полонений солдат, познанський селянин, був цілком спокійний за своє життя і швидко ставав нашим. І зовсім інакше ставилися до полонених червоноармійців польські офіцери. Як вони знущалися, ці носії культури, з бійців, що попадали в полон — виштрикували їм очі, катували, знищували їх. А на Заході ж казали, що Польща — страж культури?! Я сам бачив усі знущання польських офіцерів. Я можу сміливо говорити про них, я пережив їх: ось звідки і полум'я ненависті до фашистів.

Я знаю, що таке гніт капіталістичної експлуатації. Я працював з одинадцяти років і працював по тринадцять-п'ятнадцять годин на добу. Але мене били. Били не за погану роботу, я працював чесно, а за те, що не даю стільки, скільки хазяїнові хотілося взяти з мене. Таке ставлення експлуататорів до трудящих у всьому світі. І ці люди говорять про гуманність! А вдома вони слухають Вагнера й Бетховена, і привиди замордованих ними людей не бентежать їхнього спокою. Їхній добробут побудований на нелюдському ставленні до робітників, яких вони зневажають за некультурність. Але як робітник може стати культурним в умовах капіталістичної експлуатації? Хіба не вони тягнуть його назад, до середньовіччя? У нас теж є хиби, але це залишки старої спадщини...

К.— Які хиби ви маєте на увазі?

О.— Відсталість сільського населення, наприклад: на селі ще багато нерозвинених людей. Століттями селян змушували жити тваринним життям, не даючи доступу до знання, усіляко затьмарюючи свідомість. Адже єдиною книгою для народу було «Євангеліє» та ще оповідання про диявола. І це особливо послідовно насаджувалось серед національних меншостей. Чи давно в Кабардино-Балкарії викорінено суто середньовічні обряди, звичаї, жахливе ставлення до жінки? Розпалювання національної ворожнечі — один з методів політики капіталістів. Цілком зрозуміле їхнє побоювання, щоб не об'єдналися пригноблені народи.

К.— Два тижні тому в мене була тривала розмова з Литвиновим. Він вважає, що Гітлер наближає війну з СРСР і вона неминуча. Але він запевняв, що серед німецьких солдатів у ворожих траншеях знайдуться тисячі друзів СРСР.

О.— Все змінилося з часів Жовтня. Царської «Расеї» більше немає. Що ніс із собою російський солдат? Царський прапор і дику експлуатацію своєї вітчизняної буржуазії. А наша армія не буде армією-переможницею, жорстокою до переможеного народу. Наш червоноармієць знає, що його ворог не німецький народ. Він знає, що після нашої перемоги буде братерство народів. І якщо ворог покинув зброю, відступив, то прийдуть на його територію не розбійники, не вороги, а товариші. А ми будемо перемагати, займати міста, тому що революційні армії завжди перемагали реакційні. Боротьба буде запекла. Гітлер зумів зіграти на національному приниженні й зумів розпалити страшний шовінізм. Це жахлива річ. У нас в Союзі 168 національностей, і в той же час у нас тепер справжнє братерство народів. А двадцять років тому я сам був свідком ганебних знущань з євреїв. Зараз це дико, безглуздо. В Червоній Армії особливу увагу приділяють політичному вихованню бійців. Я сам до 1923 року був комісаром батальйону. Ніколи ми не казали, що німці або поляки — наші вороги. Це було б злочинно. Це наші друзі, закуті в кайдани капіталістичного рабства... Гноблення й сваволя не скрізь однакові: є фашизм і є демократизм, хоч тут і там капіталісти. Ми не рівняємо їх... Фашизм душить усе найчесніше, найблагородніше і найкраще в Німеччині й Італії. І якщо вони змусять нас воювати, то ми, звичайно, будемо наступати на них, бо той, хто наступає, той перемагає. Хоч завойовницьких тенденцій ми ні в якому разі не прищеплюємо своїм бійцям. Але якщо у фашистів ще будуть фронти, то спокійних тилів у них не буде.

К.— О, звичайно! Навіть підлітки, навіть діти знають, що таке фашизм.

О.— А ми на зайнятих територіях уже через місяць матимемо друзів. У нас залізна дисципліна — наша армія ніколи не чинитиме насильства. Під час громадянської війни шибениці, сліди погромів, що їх чинили білі, викликали у бійців страшне почуття помсти. Але ми не допускали, щоб воно оберталося проти неозброєного населення. Робота комісарів завжди відвертала антилюдські вчинки, бійці берегли честь червоного прапора.

К.— Так, у вас багато друзів скрізь. Я почуваю і знаю це. І в критичні моменти до вас перейдуть буржуазні й дрібнобуржуазні інтелігенти. Я певен, що робітники Англії, Америки, Франції виявлять щире бажання допо-

могти СРСР. Процес історії рухається дуже повільно, але зараз він іде швидше, ніж будь-коли.

О.— Для мене особливо цікава зустріч з вами. Що діється зараз за рубежами? Особливо у вашому таборі, серед журналістів, які знають правду про становище в світі? На чиїм боці їхні симпатії? Я кажу про керівні позиції англійської буржуазії. Ви розумієте, я питаю вас як письменник.

К.— Більшість керівних діячів і журналістів — фашисти. Має значення їхнє походження. Майже всі вони вихідці з буржуазії. Побоювання втратити тепленьке місце, забезпечене життя робить з них фашистів. Але багато хто не розуміє, в чому річ. У вас надають великого значення класовому походженню. І це правильно: воно визначає, куди піде людина.

О.— Англія дотримується окремої політики. Я не хочу її ображати, але в її політичних позиціях немає певності. Не можна передбачити, що вона скаже завтра, куди і з ким піде.

К.— Нещодавно я відвідав Гарвіна (це видавець «Обсервера», куди я пишу раз на тиждень). Ми розмовляли шість-сім годин. Він близький до лорда Астора та Голдвіна, і він у курсі всієї політики Англії. Я багато розповідав йому про становище на Радянській Україні — про колективізацію, про величезне піднесення культурності населення, про освіту. Він сказав, що журналіст повинен бути щирим і писати те, що думає. Але я бачу, що мої кореспонденції там так обробляють, що головна думка їх буває вилучена, вони не дають читачам повного уявлення про СРСР. І от, вислухавши мою інформацію про Україну, він сказав, що хоч більшовики й багато зробили на Україні, а якби туди німецьку голову, було б зроблено значно більше. Він за Гітлера, та й не тільки він.

О.— Читачі буржуазних газет — жертви розбійників пера. Газети день у день повторюють наклепи на СРСР, і читачі кінець кінцем вірять. Журналісти бачать правду. Вони раніше від усіх відчувають загрозу війни, знають світове співвідношення сил. Вони повинні спитати себе: яка їхня робота, куди вони йдуть?

К.— У мене це давно вирішено. В Англії й Америці партія росте. І багато хто з журналістів вступає до комуністичної партії.

О.— Це вирішує особисту долю людини. Людина включає своє життя в загальний рух. Серед журналістів є

гарні, чесні серця. І якщо один з десяти покидає табір експлуатації з незаплямованим серцем, це вже величезна радість...

Спільна справа, спільна боротьба дають сили перетерпіти все. Я не рухаюсь і не бачу вже вісім років. Ви не уявляєте, не можете уявити відчуття нерухомості. Це страшна річ навіть при здоров'ї, якщо немає болів, страждань. Адже навіть уві сні людина міняє положення.

К.— Скажіть: якби не комунізм, чи могли б ви так само переносити своє становище?

О.— Ніколи! Особисте нещастя зараз для мене річ другорядна. Це зрозуміло...

Якщо навколо безрадісно, людина рятується в особистому, для неї вся радість у сім'ї, у вузькоособистому колі інтересів. Тоді нещастя в особистому житті (хвороба, втрата роботи тощо) можуть призвести до катастрофи — людині нічим жити. Вона згасає, як свічка. Немає мети. Вона кінчається там, де кінчається особисте. За стінами будинку — жорстокий світ, де всі одне одному вороги. Капіталізм свідомо виховує в людях антагонізм, йому страшне об'єднання трудящих. А наша партія виховує глибоке почуття товариськості, дружби. В цьому величезна духовна сила людини — почувати себе в дружньому колективі.

Я втратив найчудовіше в житті — можливість бачити життя. Додайте до нього величезні страждання, що не дають забутись ні на мить. Це було величезне випробування волі, повірте, можна збожеволіти, якщо дозволити собі думати про біль. І переді мною постало питання: чи зробив я все, що міг? Але совість моя спокійна. Я жив чесно, втратив усе в боротьбі. Що ж мені залишається? Переді мною темна ніч, безупинні страждання. Я позбавлений усього, всіх фізичних радощів, процес їди для мене — мука. Що можна зробити в моєму стані?..

Але партія виховує в нас священне почуття — боротися доти, поки є в тобі іскра життя. Ось під час наступу падає боєць, і єдиний біль від того, що він не може допомогти товаришам у боротьбі. У нас бувало так: легкопоранені ніколи не йшли в тил. Іде батальйон, і в ньому чоловік двадцять з перев'язаними головами. Створилася така традиція боротьби, виховувалося почуття гордості. За кордоном якийсь барон або граф пишається своїм старовинним родом. У пролетарів є своя гордість. І коли тепер наш товариш згадує, що він був кочегаром, то він

згадує про це з гордістю. У вас це не звучить ніяк, у вас робітник — порожнє місце, ніщо...

Я завжди був дуже гордий і ніколи не переносив мовчки образи, не дозволяв ображати себе. Мене не можна було змусити бути рабом. Я працював п'ятнадцять-вісімнадцять годин, працював чесно, не псував машин, та якщо хазяїн піднімав на мене руку,— я кидався на нього. В книзі «Як гартувалася сталь» усе моє життя, крок за кроком, рік за роком...

К.— Коли ви одержали орден Леніна?

О.— Рівно рік тому.

К.— Чи правда, що рукопис вашого першого твору загубився?

О.— Так. Пропала величезна робота. Я був недосвідчений, не зробив копії.

К.— Де ви житимете в Москві?

О.— У мене там є квартира, вона в центрі міста, щоб я не був ізольований від товаришів. Але її небагато хто знає. У молоді в країні з'явилося величезне почуття симпатії до мене, молодь тягнеться до мене. Але в мене так мало сил, що я не можу прийняти навіть десятої частки тих, що хотіли б зустрітися зі мною.

К.— А як ви ухиляєтесь від таких відвідин у Сочі?

О.— Товариші хотіли поставити охорону. Але я заборонив це. Якщо я особисто не можу зустрічатися з усіма, то дім мій відкритий для всіх. Нехай молодь подивиться, як живе цей відчайдушний і радісний хлопець. Я не можу замкнутися від мас читачів.

К.— Що ви читаєте?

О.— Читаю всі основні наші газети й белетристику. Мені треба вчитися. Життя йде вперед, і я не можу відставати. На читання йде кілька годин на день.

К.— Як ваше самопочуття?

О.— Якби ви спитали мого лікаря, то він сказав би: «Я тридцять років вважав, що хворий той, хто скиглить, хто нарікає на хворобу. А цього не взнаєш, коли він хворий. А проте серце зруйноване, нерви палають, величезний занепад сил. Він повинен три роки нічого не робити, тільки їсти й спати. А читати тільки Франса та Марка Твена, та й то малими дозами». А я працюю по п'ятнадцять годин на добу. Як? Лікарям незрозуміло. Але нічого надприродного немає. Юридично я хворий. Я терплю тяжкі страждання, що не полишають мене ні вночі, ні вдень...

К.— Скільки ви спите?

О.— Сім-вісім годин.

К.— Де ви працювали, коли почалася ваша хвороба?

О.— Я політпрацівник, секретар комітету комсомолу. А це значить — робота з 6-ї години ранку до 2-ї години ночі. Для себе часу не лишалося зовсім.

К.— Можна сказати, що ви український Косарєв.

О.— Ні. Я був скромним районним працівником. Після громадянської війни, в 1921 році, повернувся в майстерні. До 1923 року працював електромонтером. 1923 року вернувся на кордон, бо не міг працювати в майстернях. Я обдурив лікарів, і мене послали в армію, де я працював військовим комісаром. Потім до 1927 року працював у комсомолі. І весь цей час хворів. А в 1927 році хвороба звалила мене остаточно. До армії пішов 1919 року п'ятнадцятирічним хлопцем і там вступив до комсомолу.

К.— Я мав багато розмов і з дуже цікавими людьми, і з видатними діячами. Я вже казав про розмову з Литвиновим. Але я не вагаючись скажу, що розмова з вами багато чого навчила мене, і я її ніколи не забуду.

Ви мужня людина. Відданість ідеям комунізму дає вам мужність. Це ідейна комуністична мужність. Так?

О.— Так. Я можу кожної хвилини загинути. Може, навздогін за вами полетить телеграма про мою загибель. Це мене не лякає, ось чому я працюю, не шкодуючи життя. Коли б я був здоровий, я зберігав би сили на користь справі. Але я ходжу над краєм прірви і кожної хвилини можу зірватися. Я це твердо знаю. Два місяці тому в мене було розлиття жовчі й отруєння жовчю, я не загинув тільки випадково. Та як тільки знизилась температура, я негайно взявся до роботи і працював по двадцять годин на день. Я боявся, що загину, не закінчивши книги.

Я почуваю, що тану, і поспішаю ловити кожну хвилину, поки відчуваю величезне полум'я в серці й поки ясний мій мозок. Мене підстерігає загибель, і це посилює жадобу життя. Я не герой на годину. Я переміг усі трагедії свого життя: сліпоту, нерухомість, страшний біль. Я дуже щаслива людина, незважаючи на все. І це не тому, що я досяг усього, що мене нагородив уряд. Я нічого цього не мав і був так само радісний. Зрозумійте, це не було ніколи метою моєї роботи. Нехай завтра я знову жив би в маленькій, убогій кімнатці, мені було б байдуже.

К.— Коли партія почала цікавитися вами?

О.— Я ніколи не був покинутий. Я був забезпечений пенсією, мене лікували в санаторіях і найкращих московських клініках, я переніс дев'ять тяжких операцій. Але я відмовився від великої допомоги: я мав на що жити. 1932 року я повернувся в стрій, коли мою книгу було визнано. 1932 року видано першу частину, а 1934 року — другу.

К.— Чому таку назву ви взяли?

О.— Сталь гартується на великому вогні й при сильному охолодженні. Тоді вона стає міцною і нічого не боїться. Так гартувалося й наше покоління в боротьбі й тяжких випробуваннях і вчилося не гнутись перед життям. Я був малописьменний, до 1924 року я не знав добре російської мови.

Величезна робота над собою зробила з мене інтелігента. Я знав добре тільки політику, а цього для мене в той період було досить. Найбільше вчився, коли захворів: у мене з'явився вільний час. Я читав по двадцять годин на добу. За шість років нерухомості я прочитав величезну кількість книг.

К.— Я дуже вдячний вам за бесіду. Сподіваюся побачитися з вами в Москві.

О.— Хочу, щоб у вашому серці лишилося тепло від нашої зустрічі. Ми довірливі.

К.— Ні, ви тепер стали обережніші й не так довіряєте всім. І це добре. Хоч я іноді сам відчуваю до себе недовірливість і страждаю від цього, але це конче потрібно... Треба бути насторожі.

О.— У мене величезне бажання вірити людям, бачити в них чесних, добрих друзів. Якби я був представником буржуазії, я не чекав би до себе пошани й довір'я, але я чесний трудівник, і я чекаю, що мене всі повинні шанувати. Ми в нашій країні працюємо над збереженням миру. Тепер уже багато хто зрозумів це й у вас.

К.— Один мій знайомий приїхав з Англії на запрошення О. Ю. Шмідта. Він писатиме книгу про Арктику. Він поїхав на північ, і ось там у нього була така розмова з матросами. Його спитали: для якого видавництва він пише книгу?

«Для буржуазного».

«Отже, книга буде проти ладу СРСР? Ви ж повинні критикувати наш лад, інакше книгу вашу не надрукують. Як же ви називаєте себе другом СРСР?»

І мій знайомий не міг назвати себе другом СРСР. Тепер маси вимагають дружби на ділі. Якщо друг, доведи це.

О.— Якщо вціліла ваша чесність і ви зберегли людську гідність, це вже багато. Адже вам багато що не зрозуміле. Ви не бачили Росії до революції, не уявляєте собі тих диявольських, жахливих обставин. Тільки знаючи наше страшне минуле, можна оцінити й зрозуміти величезну роботу, що її ми виконали.

І страшно, що є люди, які хочуть усе розгромити, висадити в повітря і вернути нас у колишнє рабство.

Ви повинні зберігати позицію чесної людини. Це часто ризиковано, і для цього потрібна мужність.

Хочу, щоб ви відчули, що ми недаремно підняли повстання, що робітники мали право скинути своїх поневолювачів, знищити рабство, щоб побудувати прекрасне, вільне життя. А вони тепер хочуть усе це повалити і готують світову війну.

К.— Ми знайдемо правильний шлях. Я певен. Я хочу сказати, що писатиму в англійські й американські газети про Миколу Островського, про зустріч з вами. Англійські газети дадуть короткі інформації, але у них величезні тиражі. «Ньюс кронікл» має тираж 1500 тисяч, «Нью-Йорк таймс» — лише 800 тисяч примірників. Та зате в Америці в кожному місті своя газета, а в Англії вся країна читає лондонські газети.

[НІКОЛИ НЕ ЗАСПОКОЮСЬ НА ДОСЯГНУТОМУ]

(Бесіда з відповідальним секретарем газети «Комсомольская правда» М. Л. Перельштейном)

О.— Я готовий, друзі, прийняти найсуворішу і найвимогливішу критику від вас. Вона мені конче потрібна саме тепер, до опублікування книжки, щоб я зміг внести всі необхідні виправлення.

Насамперед хочу знати загальне враження від книжки. Є два типи книжок. До першого належать такі, в яких є гарні, захоплюючі місця, але самі книжки в цілому погані. І є хороші книжки, які мають окремі невдалі, слабкі місця. Отже, яке загальне враження від моєї книжки? Чекаю, що скаже товариш Перельштейн.

П.— Цілком щиро кажу, що перше враження від книжки дуже гарне, сильне. Книга захоплює. Я прочитав її одним духом, буквально рвався від рядка до рядка. Розгорнутого, деталізованого розгляду зараз зробити не можу — я прочитав книгу лише один раз, я погано її знаю. Найбільш сильні місця: епізод у котельній (я читав цей уривок з величезним захопленням), розмова Андрія з Олесею вночі під час повстання, останній розділ — сцена в мисливському будиночку. Я добиватимусь на редколегії ухвали друкувати цей роман в «Комсомольской правде».

О.— Мушу сказати, що досі одержані відгуки про «Народжених бурею» позитивні. Це трохи заспокоює мене. Я, одверто кажучи, боявся приїзду Сьоми Трегуба. Ось, думаю, прочитав він книжку, приїде і скаже: «Переходь, друже, на інший фах! Ну хоч рецепти на мило вигадуй або бухгалтером куди-небудь іди!» Ні, навіть він не сказав цього, а він злий критик. Це полегшує, коли книжку не лають. Адже вона — наслідок роботи протягом двох з половиною років. Я відчуваю і розумію, що книжка далеко не досконала, і я ніколи не заспокоюсь на досягнутому. Я — найсуворіший і найприскіпливіший з усіх моїх

критиків. Мені треба знати, чи буде вона служити справі комуністичного виховання молоді, чи буде хвилювати серця читачів і закликати їх до боротьби, до подвигів, чи дасть образ молодої людини нашої епохи? Чи її треба одразу, не доводячи до друку, консервувати в районі оцього будинку і швидше про неї забути.

Я одержав відгуки від Григорія Івановича, від ад'ютанта маршала Ворошилова, від Сергія Андреєва. Це позитивні відгуки, і вони мене трохи заспокоюють.

Я вирішив зібрати громадську думку і вже потім дати право видавництвам публікувати книжку. Поки що її надіслано тільки на перегляд. Мене дуже цікавить думка «Комсомольской правды» як молодіжної газети. Це моя професіональна газета, як у залізничника або в шахтаря є своя. Їх цікавлять і інші газети, але своя — насамперед...

Сцена в котельній виникла внаслідок розмови з Лахуті. Він передав мені звернення Горького до письменників, в якому Олексій Максимович просить письменників перестати копирсатися в собі, облишити психологічно витончені дослідження, а давати в книжках сильні характери, великі пристрасті, давати людей величезного пориву і кипучого діяння, які хвилюватимуть читачів.

Мені відомі три виняткові випадки безумної хоробрості наших бійців під час громадянської війни. Я узагальнив їх і дав епізод у котельній. Я, як художник, мав право зробити це.

Під час одного відступу Першої Кінної армії відстав од загону один боєць-будьоннівець. Поляки зайняли територію. Їхній штаб розмістився в полі, почалась екстрена нарада. І ось в розпалі суперечок з жита вилітає кінний будьоннівець, стріляє з нагана, вбиває двох генералів, полковника, рубає чоловік п'ять штабних офіцерів. Ця несподіваність паралізувала всіх, а поки опам'яталися — будьоннівець уколошкав дев'ять чоловік і знову зник у житі. Зник безслідно, його так і не знайшли. Потім він з'являвся ще кілька разів, завжди несподівано налітав, стріляв, рубав і щезав, мов вихор. І майте на увазі,— він був у своїй формі, в будьонівці з червоною зіркою. Він не роззброївся в тилу ворога, не переховувався. Це — людина надзвичайної відваги, якийсь легендарний герой. Але ім'я його лишилося невідомим.

Цей епізод наведено в книжці Ридз-Смігли, це — факт, а не фантазія. Якби письменник описав такого бій-

ця, читачі не повірили б — надумано, скажуть, таких не буває в житті. Але ми знаємо, що боротьба створює такі ситуації, які зовсім неможливі за мирної, тихої обстановки.

Про другий випадок розповідає Пілсудський у своїй книжці «Двадцятий рік». Під час відступу поляків їхня армія була в пригніченому стані — їх тероризувала червона кіннота. А наша розвідка з сімнадцяти чоловік з чотирма кулеметами в запалі боротьби вирвалася вперед на шістдесят-сімдесят кілометрів і була відрізана. Ці смільчаки вночі налетіли на штаб польської дивізії — з дикими криками, з гиканням, стріляниною. Вони в червоних штанях, у будьонівках з червоними зірками (навіть улітку бійці Першої Кінної ходили в сукняних червоних штанях і ватних шоломах — в цьому було особливе франтівство). Вони зразу створили неймовірну паніку. Поляків охопив дикий жах, галас був такий, що можна було подумати, ніби напала велика частина. Тим більше що Перша Кінна найчастіше обрушувалась на ворога всією масою. І починався дикий, безладний відступ. Сімнадцять чоловік гнали цілу дивізію — чотири тисячі п'ятсот чоловік — і за ніч прогнали її на шістдесят кілометрів. Дивізія здала Ковель, а через чотири дні наспіли наші війська і закріпили перемогу.

Треба виховати в молоді усвідомлення, що навіть один боєць, у найбезвихіднішому, здавалось би, становищі, знайшовши в серці своєму мужність, може завдати величезної шкоди ворогам. Треба виховати відвагу і рішучість битися до останньої можливості. Типом Птахи хочу довести це. Дев'ятсот чоловік пасивних робітників викинуто на вулицю. Це безпорадна, злякана юрба. А Птаха один, замкнувшись у котельній, піднімає все місто і відбивається, як левеня, від легіонерів. Пориви такої відваги, відваги всупереч логіці, іноді потрібні, вони доводять пасивним масам, що нема безвихідного становища, відвага опору крушить усе. Якщо це вдалося показати, то я радий...

П. — Цей епізод справить величезне враження на читачів, особливо на молодь. Птаха — молодий безпартійний хлопець, бравий і відважний; він знайшов вихід у надзвичайно тяжкому становищі. Він повинен викликати бажання наслідувати його приклад, і він це бажання викликає. Епізод цей захоплює. Я метався разом з Андрієм, жив з ним, дуже тривожився за його долю. Таке буває не часто, коли читаєш. Чудово змальовано ставлення Андрія

до Олесі. Це пряме протиставлення пошлості, хвацькості у стосунках з дівчатами і теж викликає бажання наслідувати. Гарний образ Раєвського-старшого в усіх його вчинках.

О.— Мені казали, що я неправий, дозволивши своїм молодим героям втратити пильність, почати танцювати з ворогами і зірвати справу врятування старших товаришів. Але ж це молодь, довірлива, недосвідчена, її так легко можна обманути. Якби тут був Сигізмунд Раєвський, це було б неможливо. Ця сцена повинна вчити пильності, заронити назавжди в серця молоді ненависть до ворога.

І нас обманювали. Згадайте, що зробив пролетаріат, відпустивши генералів Краснова і Корнілова? Скільки це коштувало крові! Деякі не вірять, що графиня могла піти танцювати з робітниками. Але це хитра пані, вона намагається використати все для свого врятування. І в чому річ? Я сам знаю випадок, коли ув'язнена в ЧК польська аристократка кокетувала з молодим червоноармійцем, намагалася закохати його в себе, щоб з його допомогою втекти. Ми знаємо ціну благородства аристократів. Їхня гордість продажна. Вони свою честь, та й герб на додачу, продадуть за гроші.

Деякі товариші непокояться, чи не знижується образ і честь комсомольців? Але ця сцена — наслідок гуманізму, довірливості юнаків. Як можна воювати з жінками? Птаха палав жадобою помсти і вбивства, збираючись учинити наскок на маєток Могельницьких. А чи багато він там убивав? «Ми з жінками не воюємо»,— і він ховає карабін за спину, щоб не лякати жінок. А аристократи в такому становищі перебили б усіх.

Ми бачимо, що робиться зараз в Іспанії.

За свою довірливість, гуманність вони жахливо і жорстоко поплатились, і вдруге вони вже не повторять помилки. Вони дістали перший урок зрадництва ворога і виросли на голову як бійці. Не можна робити їх кришталевими, як хочеться декому, треба показати формування їх і як бійців, і як комсомольців.

П.— Епізод дуже гарний. Без цієї пригоди було б схоже на поганий фільм. Навіть коли б один з них виявив пильність, втечу було б викрито і Стефанію настигнуто і спіймано,— то епізод втратив би свою яскравість і переконливість.

О.— Так, тоді моя провідна думка — *ворог не знає пощади* — не була б така яскрава й чітка. Хлопці розплачуються за своє людське ставлення до аристократів, за свою робітничу простоту. На цьому прикладі показую, що ворога треба знищувати до кінця, ні на хвилину не вірити його чесності. Якби з молоддю був хоч один старий більшовик, такий епізод був би немислимий...

Ще нападають на мене за Людвігу. В останньому розділі вона — на найвищому етапі свого беззубого гуманізму. Хай не бентежить нікого її гуманність. Серед буржуазії є такі типи. Це одиночки, які здатні бачити правду і розуміти всю мерзенність і падіння свого класу. Вони, можливо, щиро страждають через це. Людвіга не зможе більше жити з чоловіком, розведеться і втече від жахів війни до Англії, де в неї є гроші. Боротися активно вона не може. Вона просто не бажає бачити кров, страждання. Такий тип треба ввести в родину Могельницьких, щоб показати цю родину зсередини, а також щоб показати, що все найкраще і чесне залишає їх.

Ми знаємо, що з аристократії вийшли одиночки прекрасних революціонерів (Август Потоцький, член партії з 1903 року, Дзержинський). Узагальнювати цей тип не можна. Але треба показати, що все хороше, не втягнуте в жахливий бруд, стоїть на боці пролетаріату. Треба показати, що буржуазія та аристократія — гинучі класи, що розкол, процес гниття в їхньому середовищі допомагають нам.

Крім того, на прикладі Людвіги показано шкоду, якої завдають гуманісти її типу. Без неї юнаки захищалися б до кінця. А вона, хоч і мимоволі, зрадила їх. Це суворий урок для хлопців.

П.— Немає сумніву, що книга матиме величезне значення. Вона добре зроблена, внутрішні кріплення дуже міцні. Але відчуваються кострубатості в стилі, є нерівності, зниження. Хоч це й закономірне явище, але все це треба ліквідувати. А для цього потрібна робота доброго редактора. Виховне й агітаційне значення книги буде величезне. У нас досі ще не було таких книг.

[ВІДКРИЙТЕ АРТИЛЕРІЙСЬКИЙ ВОГОНЬ!..]

(Обговорення роману «Народжені бурею» на засіданні президії Правління Спілки письменників СРСР)

М. Островський

Мій виступ, можливо, трохи несподіваний для вас: автор виступає першим.

Я з великим почуттям довіри чекав на це засідання, яке багато в чому повинно мені допомогти.

У мене є категоричне прохання, яке я висловлював неодноразово в листах до товаришів і в особистих бесідах, щоб наше обговорення йшло в такому, бажаному для мене і для всіх нас напрямку.

Прошу вас по-більшовицькому, можливо дуже суворо і неласкаво, показати всі хиби й недоліки, яких я допустився у своїй праці. Є цілий ряд обставин, що вимагають від мене особливої наполегливості в моїх закликах критикувати суворо. Товариші знають моє життя і всі його особливості. І я боюсь, що це може стати перешкодою для жорстокої критики. Цього не повинно бути. Кожен з вас знає, як важко провадити капітальний ремонт своєї книжки. Але якщо це необхідно — треба працювати.

Я дуже прошу вас не вважати мене початківцем. Я пишу вже шість років. Пора за цей час дечого навчитися. Вимагайте від мене багато і дуже багато. Це найголовніше в моєму виступі. Підійдіть до мене як до письменника, що відповідає за свій твір повною мірою як художник і як комуніст. Висока якість, велика художня і пізнавальна цінність — ось вимоги нашого могутнього народу до творів радянських письменників. І справою нашої честі є виконання цих справедливих вимог.

Те, що серед нас уже нема Олексія Максимовича Горького, великого письменника і чудової людини, який пристрасно, непримиренно боровся з усякою пошлістю і бездарністю в літературі, примушує партійну групу Спілки письменників, кожного члена партії і кожного непар-

тійного більшовика-письменника ще глибше усвідомити всю відповідальність за нашу роботу.

В зв'язку з цим мені хотілося сказати про нашу дружбу. Я прийшов у радянську літературу з комсомолу. Традиції нашої партії і комсомолу дають неперевершені зразки творчої дружби. Вони вчать нас поважати свою працю і працю товариша, вони говорять про те, що дружба — це насамперед щирість, це — критика помилок товариша. Друзі повинні перші дати жорстоку критику для того, щоб товариш міг виправити свої помилки, інакше його неминуче виправить читач, який не бажає читати недоброякісні книжки.

Оцю чудову дружбу ми повинні зміцнювати між письменниками, бо зосталося ще дещо від тієї особливості в нашому середовищі, яку ми успадкували від старого, коли письменник був «кустарем-одиночкою».

Треба чесно потиснути одне одному руки, відмести назавжди все отруйне, жовчне, що залишилося від минулих групових сутичок, які завдали гіркоти, від неправильних методів критики і впливу одне на одного, коли інтереси групи ставилися вище за інтереси радянської літератури.

...В нашій країні кожен письменник повинен насамперед працювати і над собою, і над своїм твором. Є в нас і «літературні жучки» — для них нема ніяких авторитетів. Про найвидатніших письменників нашої країни вони говорять зневажливо, для всіх у них є прізвиська і купа недоброякісних анекдотів, пліток та іншого сміття. Це вже не просто базіки, це гірше. З цими розносщиками пліток і поголосок ми повинні повести нещадну боротьбу. Тут потрібен добрий свіжий вітер, і весь цей порох відсіється.

Наші сьогоднішні збори відбуваються після недавнього засідання Президії Спілки радянських письменників, присвяченого творчому звітові одного з наших письменників. Я хочу, щоб і наші збори йшли на такому самому високому рівні.

Кожен з вас прочитав першу книгу роману «Народжені бурею». Це три з половиною роки роботи. Тож поговорімо про мої помилки. Це нас зблизить, адже в нас одна мета — щоб радянська література була найпрекраснішою. Принципова критика допомагає письменникові зростати, вона облагороджує. І тільки самозакохані, обмежені люди не терплять її. А ми повинні звіряти одне одному свої тривоги і хвилювання. Будемо одверто розповідати про

своï невдачі. Коли я одержав листа від товариша Накорякова, в якому він одверто і розумно розповів мені про мої хиби, я відчув до нього повагу. Тим-то я прошу поставитись до мене, як до бійця, який може і бажає виправити недоліки своєї роботи. Критика мене не дезорганізує. Навпаки, вона скаже мені про те, що я перебуваю в колі друзів, які допоможуть мені витягнути тягар. Я ніколи не забуваю, що я ще не такий сильний в художній майстерності, що мені є чого повчитися у вас. Художник повинен почувати під собою міцну радянську землю, не відриватись од неї. Доля тих, хто відривається од колективу, уявивши себе надгенієм або невизнаним талантом, дуже сумна. Колектив завжди підніме людину і поставить її міцно на ноги.

Я слухатиму вас з великим хвилюванням. Але пам'ятайте, що йти треба лінією найбільшого опору, з найбільшими вимогами до мене.

Тож відкрийте артилерійський вогонь. Це дасть мені ще більше сил і бажання негайно ж узятися до роботи, для того щоб закінчити першу частину свого нового роману.

Даруйте мені, якщо я не зміг достатньо ясно сформулювати свої думки.

Я можу протягом кількох хвилин накреслити силует, контури тієї обстановки, в якій боротимуться герої мого роману. Як ви знаєте, перша книжка охоплює кінець вісімнадцятого року в одному з куточків України. Вона показує відхід німців, боротьбу робітничого класу і селянства з польськими поміщиками та буржуазією.

У другій книзі буде показано збирання сил пілсудчиків, загарбання ними частини України та їхній блок з Петлюрою, який потім остаточно продасться панам. По той бік барикад — організація Червоної Армії з дрібних партизанських загонів, боротьба селянських мас проти поміщиків, стихійні повстання, які під проводом більшовиків перетворюються на всенародний рух проти іноземних окупантів. Червона Армія громить петлюрівські банди.

Третя книга покаже вже нічим не приховану інтервенцію Антанти в особі панської Польщі. Героїчний опір малочисельної 12-ї армії, яка складається з напівроздягнених і майже роззутих бійців. Тринадцять тисяч проти шістдесяти тисяч прекрасно одягнених і озброєних до зубів польських солдатів.

Поляки займають Київ. Польська буржуазія тріумфує.

Але під Уманню збирається залізний кулак Кінної армії. Страшний удар — і поляки відкочуються назад.

Наш переможний наступ і вигнання за межі України знахабнілих інтервентів. Тут буде показано вандалізм фашизму. Знищення чудових будівель, мостів, безглузде варварське знищення всього, що потрапляє під руку. Підпалювання сіл, висаджування в повітря залізничних станцій, колій. Кривавий шлях озвірілих білогвардійців, «захисників культури».

Ось на цьому фоні буде показано боротьбу молодих товаришів, керованих більшовиками, за визволення нашої Батьківщини. Всі вони будуть, в тій чи іншій обстановці, показувати, як відбулися ці події і як мужніла ця героїчна група молодих робітників-комуністів, комсомольців, що гартувалися в цій запеклій боротьбі. Ось силует цілої книжки. Як бачите, я не зачіпаю долі окремих дійових осіб.

Якщо потрібно, я можу розказати й про це.

М. Колосов

Сьогоднішнє наше засідання певною мірою знаменне. Воно знаменне для нашого літературного життя і для біографії Островського.

Відомо, що критика не тішила письменника своєю увагою, і його перший роман «Як гартувалася сталь» проклав собі дорогу не завдяки уважному ставленню критики.

На щастя, самий лад життя у нашій країні не дасть загубитися доброму творові, але все-таки ми повинні усвідомити це як повчальний урок для себе. Можливо, наша критика так само не помічає повістей інших талановитих письменників.

У нашому літературному середовищі з цього факту ще не зроблено якихось висновків, а проте товариш Косарєв на з'їзді комсомолу не випадково кинув репліку, що письменницька громадськість не може приписувати собі відкриття таланту Островського.

Перш ніж критикувати його новий твір, треба домовитися про точку зору, про позицію, виходячи з якої критика наша буде найбільш правильна. Тут з деким доведеться розмежуватися. Обговорення «Народжених бурею» має принципове значення для нашої літератури. Незалежно від огріхів, що є в цьому творі, письменникам і критикам треба зрозуміти, що вони мають справу з твором не початкуючого письменника.

Літератори, що свого часу не помічали Островського, після того як його помітила партійно-комсомольська громадськість, також звернули на нього увагу. Лунають без кінця-краю айкання та ойкання, але, придивившись пильніше, часто виявляєш, що в цих захоплених відгуках нічого, крім поблажливого розчулення, почути неможливо.

Один письменник у нападі захвату вигукнув: «Островський вище літератури!» Таким чином, одні ставлять Островського нижче літератури, інші — вище, але і ті, й інші виводять його з літератури. Дивно, проте факт — у нашому письменницькому середовищі ще не вирішено питання: чи Островський письменник, чи він митець? Скрізь і всюди ви можете чути розмови, що роман Островського має успіх тому, що в автора чудова біографія, а не тому, що він добрий письменник.

Перед письменниками і критиками, що зібралися тут для обговорення нового роману Миколи Олексійовича, серйозно поставлено це питання, і вони повинні на нього відповісти.

Бєлінський і Чернишевський ділили літературу на поезію і прозу. Поетами вони вважали письменників і віршописців, які художньо відображають світ, які своєю творчістю облагороджують людські душі. Люди, що судять про художність з погляду самої лише витонченості стилю, не годні визнати Островського за письменника. Але, на щастя, таке уявлення про художність нічого спільного не має з тим, що говорили Бєлінський і Чернишевський. Думка ця заздалегідь фальшива і неграмотна. Справжній стиль нічого спільного не має з витонченістю, яка відводить нас від правди й простоти. Пишномовність і рафінованість стилю завжди пов'язані з бідністю змісту, духовною убогістю.

Островський належить саме до справжніх, достеменних митців, яких у нас в літературі небагато. Він володіє дійсно художнім сприйняттям світу, його політична думка не абстрактна, а його внутрішній світ населений живими образами людей, характерів, подій та явищ. Спрямованість його творчості продовжує кращі традиції нашої російської літератури — це виховавча спрямованість, яка облагороджує людину. Це традиції О. М. Горького, сповнені благородним прагненням своєю творчістю служити справі виховання молодого покоління. Усе це властиво як першому роману Островського — «Як гартувалася сталь», так і другому — «Народжені бурею».

Островський є носієм і виразником величезних моральних цінностей більшовизму. Важко назвати твір нашої художньої літератури, який би з такою силою показував моральну міць більшовизму. Отож не випадково його творчість викликала за кордоном переполох у ворожому таборі. Наші вороги ладні визнати

за нами силу, але вони хочуть відмовити нам в одному: вони говорять, що ми грубі матеріалісти, що в нас немає ніяких ідеалів, що у нас немає моралі. Островський, виражаючи ідеали, що їх несе із собою робітничий клас, показуючи, як ці ідеали облагороджують робітниче юнацтво, як зріє нова, соціалістична особистість, тим самим пропагує більшовизм як величезну моральну силу, що рухає вперед прогресивне людство.

Чи можна вважати Островського письменником-початківцем? Ні, звичайно. Це не така людина, якій треба розжовувати, як писати. Це мисляча, знаюча людина, з великим партійно-комсомольським досвідом, і на своїй ділянці він підтверджує ту характеристику, яку дав тов. Косарєв комсомольському активу на одному із засідань бюро ЦК, де слухали доповідь редакції журналу «Молодая гвардия». Він сказав, що комсомольський активіст — це людина, яка у багатьох відношеннях пішла далеко вперед. Щодо знання життя, життєвого досвіду, уміння розбиратися в людях їй властивий широкий погляд на речі, характерний для політично мислячої людини, але водночас у її загальній культурі є ще прогалини, які шляхом систематичної роботи над собою дуже швидко можуть бути ліквідовані.

Островський — не початківець, що раптом прилучився до письменницької праці. Островський прийшов у літературу, озброєний навиками самостійної роботи над собою. У його творчості відбита велика попередня підготовка до тієї справи, яка є його покликанням.

І критикувати його треба як значного, великого письменника, без будь-якої знижки на його хворобу. Переглядаючи все, що з запізненням написали про нього професійні критики, приходиш до маловтішних висновків. Першу критичну «роботу» про нього в органі Спілки письменників «Литературной газете» було доручено критикові Дайреджієву. Критик, розглянувши книжку «Як гартувалася сталь», дійшов висновку, що її написано «наосліп у повному розумінні цього слова». Далі він каже, що Островський гарний хлопець, але ні в якому разі не письменник. Письменник — це Всеволод Іванов, і ось до нього й звертається критик, покірно прохаючи озвучити і просвітлити німий і сліпий твір Островського. На закінчення він розгонисто поплескав автора по плечу і побажав усіляких успіхів «дорогому товаришеві».

Далі вийшла стаття Ф. Левіна. Звичайно, вона не має нічого спільного зі статтею Дайреджієва, проте автор не зумів показати те нове, що вніс Островський у нашу літературу. Значно змістовніша стаття В. Єрмілова у «Правде» (я не торкатимусь чудової статті М. Кольцова, бо зараз мене цікавлять статті, що належать перу наших критиків, а не письменників, і присвячених

творчості, а не особі Миколи Островського). У ній висловлено цілий ряд принципових міркувань, що випливають із зіставлення різних систем життя, різних укладів життя, різних літератур і світоглядів. На цьому рівні треба критикувати творчість Островського, і тоді стане ясно, що цілий ряд недоробок Островського не буде домінуючим.

На цьому рівні треба критикувати новий твір Миколи Олексійовича. Задум його відомий. Поки що опубліковано тільки першу частину, проте слід сказати, що читач зустрів її добре. Ми отримуємо багато листів, у яких запитують, чому роман друкується з продовженнями, хотілось би прочитати його відразу в одному номері. Номери журналів не залежуються на полицях, за них ідуть справжні бої — адже книжка поки що не вийшла, і прочитати «Народжених бурею» можна тільки в нашому журналі. Ми отримуємо багато листів з вимогою скоріше видати роман окремою книжкою.

У першій частині зображено близько шістдесяти дійових осіб. Я дивуюся, як вони тримаються в пам'яті. Їх добре змальовано. Кожний із них має свої риси характеру, не кажучи вже про зовнішність. Подивіться, як описано характер дитини:

«Менший його братик, дев'ятилітній Василько, впершись головою в подушку і задерши вгору ноги, виробляв ними всілякі фортелі. Коли він втрачав рівновагу і падав на ліжко, то зараз же, як лошак, вихвицував ногами і знову ставав вертикально.

Помітивши Раймонда, Андрій закінчив гру таким фортіссімо, що дві струни не витримали й лопнули, і це власникові мандоліни страшенно сподобалось.

— А здорово я цю штуку ушкварив! Аж струни тенькнули! — схопився він з ліжка і поклав мандоліну на стіл.

Андрієвої матері в кімнаті не було — вона пішла до сусідів.

— Мені з тобою, Андрію, поговорити треба про одну дуже важливу справу.

— А що трапилось? — стурбувався Андрій.— Давай кажи!

— Наодинці треба.

Андрій повернувся до Василька. Той уже сидів на подушці, гойдаючи босими ногами, і діловито колупав у носі.

— Васильку, побіжи-но надвір!

— А чого я там не бачив?

— Я тобі сказав — побіжи! Тут без тебе обійдемось.

— Не піду. Там холодно, а чобіт нема.

— Взуй мамині черевики.

— Еге! Щоб вона мене потім набила!

— Ти що, паска захотів? Що ж я, по-твоєму, від тебе надвір повинен виходити?

— Чого виходити? Я заткну вуха, а ви говоріть.

— Васько! — підвищив голос Андрій.

Але Василько сидів собі й не думав слухатись. Андрій почав розстібати паска. Василько пильно стежив за його рухами. Раймонд узяв Птаху за руку.

— Ходімо, Андрію, надвір. Там справді холодно.

Вони сіли на східцях. Двері з кімнати тихо рипнули.

— Васько! Приб'ю! Я тебе підслухаю!

Двері швидко зачинилися.

— Ти його справді б'єш?

— Та ні! Але хлопець у мене вдався. Я йому одне, а він мені друге. А бити не можу — люблю шибеника. Він це знає. Він усе зробить, тільки треба з ним по-доброму. Не любить, жабеня, щоб ним командували...»

Хлопчикові вісім чи дев'ять років, але вже весь характер майбутньої людини відчувається. Треба бути справжнім митцем, щоб так писати. І так у всьому відчувається художник. Відчувається, що це його рідні, улюблені герої, що їх дано у розвитку, що вони проходять життєву школу.

Трохи слабше зображено ворожий табір. У цьому таборі Островському найліпше вдалося змалювати молодше офіцерство, вахмістрів — лакуз буржуазії, які вийшли з демократичних верств, але йдуть проти трудового народу, їхні натури Островський змальовує добре.

Слабше зображено вище дворянство. Не думаю, що причиною цього є брак таланту. Проте це середовище Островський знає менше. Не можна сказати, що він його зовсім не знає, бо дворянство і трудящі, будучи ворожими один до одного, не живуть ізольовано один від одного, поміж ними немає китайської стіни. Адже зрештою трудящі обслуговували дворян і бачили, як вони живуть.

Островський поповнював свої юнацькі враження читанням книжок, але все-таки внутрішній світ героїв цього середовища показано так, як його вже показували. Тим часом у зображенні робітничого класу Островський виступає як новатор. Важко поки що судити про композицію роману. Адже невідомо, який подальший розвиток тієї чи іншої дійової особи. Лише прочитавши увесь роман, можна буде сказати, якою мірою виправдана увага до тієї чи іншої дійової особи.

До хиб я зараховую певне зловживання комсомольським робітничим жаргоном. Але ці огріхи може легко виправити літературна редакція, як це буває з прийнятим до друку твором будь-якого професійного письменника. Мені здається, що для цього немає потреби прикріпляти до Миколи Олексійовича якогось

надмайстра. Майстри можуть бути корисні своєму побратимові по зброї, коли вони в дружній, товариській обстановці діляться своїми думками про задум того чи іншого твору, характер дійових осіб, зображальні засоби художника, композицію, синтаксис тощо. Для цього ми сьогодні тут зібралися. Нумо ж говорити без поблажливого розчулення, без знижок на робітниче походження і таке інше. Микола Олексійович врахує все правильне і відкине непридатне. У цьому, власне, і полягає функція нормального творчого середовища.

О. Серафимович

Я почав читати річ з холодком і спочатку не усвідомлював чому. Чи тому, що погано написана, або через щось інше. Проте, коли став читати далі й далі, я зрозумів, чому був такий холодок. Я відразу потрапив у чуже, вороже, підле середовище. І це відбилося на сприйнятті цього середовища. Коли я потрапив до робітників, у їхню жорстоку боротьбу, я побачив, що зіставлення робітничого середовища і аристократії — не механічне, що це зіставлення органічно пов'язане, і холодок у мене розтанув.

Написано так, що запам'ятовується. Я запам'ятовую обстановку, я запам'ятовую те, що стоїть за словами, за діями у цих людей. Отже, дано вміло. Мені і хочеться в порядку тих питань, що виникали в мене при читанні, поговорити з вами.

Едді — він даний повністю, більше нічого не треба. Мабуть, слід ще якось більше поглибити, але якщо запитаєте як, я не знаю. Може, якби я сів і працював, продумав, можливо, що й знайшов би ті методи, як його можна поглибити.

Людвіга. Спочатку вона мені здалася милою панею, що тішиться своєю вродою, коли нею навколо захоплюються, але, виявляється,— ні. Слова «Ви негідник», що їх вона кидає Зарембі, одразу відокремлюють її від своїх виразною рискою. Проте Людвігу теж треба поглибити і обгрунтувати психологічно.

Як? Ми знаємо, що з аристократичного середовища виходили навіть революціонери. Візьміть Перовську — дочку губернатора. Але ж якісь передумови мусять бути. От їх треба дати. Це дуже важко і дуже слизько, але зробити це треба. Тоді це буде справді жива людина.

Я не знаю, як вона далі розгорнеться.

Островський. Вона в революцію не увійде.

Серафимович. Це нічого не означає. Хай не буде революціонеркою, але це людина, яка відхилилася певним чином від

свого класу, від тих речей, серед яких вона живе, чим дихає, і з цього погляду це цікава постать, якщо її доопрацювати.

Владислав — він, звичайно, тільки накреслений, але не розроблений. Його неодмінно треба внутрішньо розширити. Проте, можливо, це лише епізодична особа, яка допомагає загальному розгортанню руху? Це слід продумати, але він даний поверхово, неглибоко.

Архієпископ чудово даний. Відчуваєш за цим попом усіх попів, які вас давлять.

Гарний слуга Адам. Це раб аж до самих кісток, який навіть не відчуває тягаря свого рабства. Такі є, і багато.

Біля них Франціска; не знаю, як вона далі розгорнеться, але вона справляє враження епізодичне.

Заремба. Правильний внутрішньо у будь-якому розумінні. І коли він каже Людвізі слова, що є тільки переможці і переможені,— це дуже добре його характеризує. Проте я зробив би не так. Ці слова «переможці і переможені» дано трохи абстрактно, по-філософському. Це мені здалося трохи штучним і наліпленим, як ярлик. А він прекрасна постать.

Стефанія — просто індичка, добре відгодована, вона тут на місці.

Коли я дійшов до робітників, я відразу себе ніби вдома відчув. Андрій чудовий, Василько чудовий, Олеся — мила дівчина. Напевне, вона виросте далі. Перед нею майбутнє людини, що корисна революції. От з Раймондом справа важча, а між іншим, постать прекрасна. Якось його треба дати на подіях, на зіткненнях з людьми, з ворогами, з друзями, щоб повернути його кілька разів, щоб він освітлився з усіх боків.

Знаю, Миколо Олексійовичу, дуже легко сказати: «Поверни кілька разів, освітли з усіх боків»,— але важко зробити. Якби мене примушували повертати кілька разів, я або довго повертався б, або зовсім не повернувся. Але це постать, над якою варто попрацювати.

Дорослий революціонер — батько Раймонда — дуже добре відчувається. Я навіть не знаю, чому це так, чому хлопці і дівчата так яскраво вилізають із полотна. Ти їх приймаєш, розумієш.

У всій прекрасній тканині твору є особливо гарні місця. Ось у сторожці, коли зібралися мужички після викрадення аристократок, це ж для них напрочуд характерно; у найнебезпечніший момент зарилися в сіно і хропуть там, а інші в дім потрапили, в тепло і також захропли. Це захоплює, хвилює; і я сам, не помічаючи того, читаючи, мурмотів, не вгамувавши хвилювання: «От бовдури, ускочили ж, ідоли!»

Добре показано стосунки тих, хто попався. Танцювали тому, що тут Андрій, якби не було Андрія — не танцювали б. І те, що пани не їли,— це теж добре, це єдина у них зброя. А потім наїлися — теж прекрасно. Сцена ця дана прекрасно.

Та ось однієї особи в романі майже немає, особи, яка обов'язково повинна б там бути. Микола Олексійович, мабуть, веде до цього. Я маю на увазі маси. Адже Андрій та інші — вони ж не висять у повітрі? Якщо «благородний люд» сидить у замку, це зрозуміло, за ним у замкнутому крузі майже нікого немає, а проте робітники, вони ж ростуть органічно, ростуть своїм корінням у маси, і ось цього майже не дано. Або якщо дано, то слабо. Сам доходиш до цього. А між іншим, є чудові сцени, коли, наприклад, Андрій заліз у кочегарку і гуде, а величезний двір наповнений народом, проте народ, на жаль, ніяк не реагує. Його сіктимуть, рубатимуть але він ще не настільки революційний, щоб кинутися вперед. Едді — в зуби, а маси назад. Ці хитання свідчать про те, що ось-ось настане катастрофа. Усіх їх порубають, розстріляють, але ці хитання, це напружене чекання, що урветься терпець, треба посилити.

Я додав би ось що. Гуде гудок, по вулицях біжать — біжить народ, біжать робітники. Одні запитують: «Що таке?» — а інші просто біжать. Якийсь внутрішній голос підказує, що сталося щось. Може, в якійсь хаті один хапає стару мисливську рушницю, інший — сокиру, а якась бабка кричить: «Куди ти?» — а він біжить.

Треба показати оцей натовп, який починає прокидатися і в якого знайомий гук гудка у незвичний час викликав збудження. Тут треба розгорнути картину. Нехай зрештою всіх розігнали, але у свідомості мас це марно не пройшло.

Німці хоч і дані епізодично, але дані добре. Показана виправка, непохитність, пихатість. Усе це є. Але знову ж таки маса показана дуже мало, дуже скупо. Я запам'ятав лише одне місце: коли вони йшли впоперек вулиці і, все змітаючи, очищали її. Сцена чудова, але цього мало. Дуже добре зображено бухгалтера, якого побили нізащо, і потім обдурені німці пішли з нестримною ненавистю. І все-таки чогось їм бракує. Адже у них до певної міри відкрилися очі, і вони, либонь, згадали, як ішли впоперек вулиці і все на шляху змітали. Тут треба дати ниточку, яка протягнулась би до тих, що їх вони змітали.

Островський. Дякую, Олександре Серафимовичу. Добре, старий, поправив, що зайве.

Серафимович. Ще, я вже забув дійових осіб, коли приходить хазяїн виганяти родину шевця Міхельсона. Я б їх, як на фільмі, докладно не показував. Треба показати, як вони, зігнув-

шись, несуть свої злиденні скриньчини. А Абрам Маркович і Шпільман — це дуже добре, коли вони кажуть: «Корабель тоне, щури втікають».

Ну, Миколо Олексійовичу, чим багаті, тим і раді. Висловив, що думав про вашу добру річ. Ви мені комплімент зробили, і я вам зроблю. Ваша «Як гартувалася сталь» здалась мені спочатку теплішою і ближчою, ніж «Народжені бурею», але я повинен сказати, що майстерність у вас зросла. Адже величезний, складний матеріал, а ви його здорово розклали, зорганізували, зв'язали в одне прекрасне органічне ціле.

О. Фадєєв

Чи можна про Островського говорити з професійної точки зору? Не тільки можна, а й треба, бо автор цей — явище велике. Редакторський олівець повинен торкатися Островського, як і всіх нас торкається. У «Народжених бурею» письменницька майстерність у Островського виросла порівняно з «Як гартувалася сталь».

«Як гартувалася сталь» писати було легше. «Народжені бурею» — це не автобіографічна річ. Писати її важче.

Треба, по-перше, відразу ввести читача в політичну обстановку. Кінець війни, революція в Росії, відчуття міжнародної обстановки дуже майстерно зроблено. Це я особливо відзначаю, бо особисто я завжди відчуваю в цьому найбільшу трудність. А в Островського це дано просто здорово. Здорово тому, що у свій роман він увів багато дійових осіб, і зайвих, по-моєму, немає. Вони розставлені досить правильно, і цікаво знати, що з ними буде.

У «Як гартувалася сталь» не досить було об'ємності, яка в такому реалістичному творі необхідна. Ну, наприклад, Корчагіна показано добре, а людей, що його оточують, блідіше.

Буває так: люди розмовляють у кімнаті, а відчуття реального простору немає. Або: іде бій на полі, про природу зауваження є, але не відчуваєш неба над головою,— взагалі немає об'ємності, яка необхідна для реалістичної речі.

У «Народжених бурею» все це появилося. Тут якщо опис природи — так це природа, водокачка — так водокачка, тюрма або карцер — так це те, що треба. Людям, природі виділено достатньо місця.

Навіть епізодичні постаті відчутні, і мова стала чистішою, яскравішою, густішою.

Звичайно, в «Як гартувалася сталь» порівняно з «Народженими бурею» є одна велика перевага: це твір як пісня, там більше ліризму.

От мені кажуть, що «Останній з Удеге» кращий, ніж «Розгром», а інші кажуть — кращий «Розгром». Ну, що ж поробиш, це як перше кохання. У першому творі все те, що хотіло заспівати, заспівало. У «Народжених бурею» менше ліричності, але в цілому — і за темою, і за глибиною, і за матеріалом — цей роман крок уперед. Ось тут було мовлено, що аристократи зроблені в романі гірше, ніж робітники. З цим я згодний. Могельницькі — дуже цікава родина. Адже Едуард — французької орієнтації, Станіслав — австрійсько-німецької. Родина розірвана, бо маєтки розкидані в різних місцях: у Станіслава маєток у Польщі, а в Едуарда у Франції. І ці суперечності повинні бути розвинуті. Це важке завдання. Людвіга та Едуард поставлені в особисті стосунки. Причому цей момент конфлікту Людвіги з родиною дозволяє відокремити індивідуальність Людвіги від сім'ї. Вони всі з одного табору, вони поміщики, але тут привнесено індивідуальність і неповторність характеру.

Розмовляють аристократи трохи по-книжному, іноді і не своєю мовою.

Чому так легко сприймаєш Птаху і Раймонда? Перше знайомство, яке відбувається через Олесю, дуже добре запам'ятовується. Автор дає їм багато конкретних, індивідуальних рис, які роблять їх живими. У цьому напрямку треба ще попрацювати над річчю.

Для мене немає ніякого сумніву в тому, що з цим завданням автор блискуче впорається.

В. Ставський

Читаючи нову працю Островського, я ніяк не можу позбутися такого враження. У Парижі, у Луврі, я бачив полотно видатного художника часів французької революції Давіда. Я бачив образи діячів революції, бачив малюнки вугіллям і бачив порожні місця, де він тільки задумав дати постаті діячів. Те саме я можу сказати про твір Островського «Народжені бурею». Я бачу тут весь задум художника, бачу більшовицьку пристрасть, яку художник вносить у свій задум. Я бачу майстерність композиції, сюжету, і водночас я не можу не сказати, що є недоробки, що тут поруч з виписаними олією талановитими картинами художника є начерки вугіллям, є й порожні місця. Я бачу силу Островського, силу його як більшовика, у тому, що революціонери вда-

лися йому ліпше, ніж негативні типи. Я бачу силу його таланту в епізоді з гудком, бачу мужність і гостроту очей художника за окремими деталями, що наповнені прекрасним смислом. Таких яскравих деталей у романі дуже багато.

Мова тут може йти лише про те, щоб усе це величезне полотно дописати олією, а не залишати цілий ряд порожніх місць або заповнених тільки майстерними штрихами.

І мене радує те, що після надрукування в журналі першої частини роману автор вимагає відвертого, як він каже, «артилерійського вогню». Що ми, колектив письменників, маємо зробити, окрім цієї бесіди? По-моєму, кожен з товаришів повинен або у формі особистої бесіди, або у формі листа на ім'я Островського внести цілий ряд побажань. Я вважаю за свій обов'язок, крім цих загальних зауважень і висловлювань, дати докладніші міркування з приводу роману. Це й буде допомога тобі в роботі. Я хотів би, щоб товариші допомогли Островському у змалюванні портретів, що характеризують людей. Коли ти даєш Зарембу зі страшною пикою, тут якраз малюнок вугіллям — контур. З цього погляду ти мусиш переглянути усіх героїв. Адже Птаху виписано чудово. Він живий. І решта героїв повинні бути виписані так само живо.

Потім таке міркування: як у тебе ревком попав у полон? Як могло статися, щоб усе керівництво попало у полон? Де був Раєвський? Це якраз пусті місця, що їх треба заповнити.

Ще одне міркування. Диспозицію, або розстановку сил, у Польщі ти даєш у формі публіцистичного діалогу. Ця форма мене не задовольняє. Я б це місце по-іншому написав, може, у формі оповідній або, можливо, треба було використати документи, як це ти зробив з характеристикою Петлюри. Удаватися до таких документів — це дуже добре. У всякому разі на мене це справило велике враження. Це документи життя.

Ми приймаємо драматичний кінець першої книги. Треба навчити молодь пильності, обережності, бойовитості.

Скільки цього хлоп'яцтва було у нас! Або візьміть іспанських товаришів. Прикрасимо свої гвинтівки стрічечками, а в таких бійців легше стріляти. Островський дає таким кінцем сильний поштовх для мозку. У цьому його величезна заслуга, і тільки таким кінцем треба закінчити першу частину. Кілька слів про аристократів, яких багато у творі. У Людвіги намітився конфлікт з чоловіком не лише на особистому грунті, цей конфлікт виходить за межі родинних стосунків. Усе це показано правдиво, людяно.

Що ж до решти аристократів, то в мене було таке враження, що їх просто дуже багато.

Я згоден з тим, що говорять аристократи іноді не так, як треба. Над цим треба попрацювати. У міру сил ми тобі допоможемо, і ти сміливо можеш спиратися на партійну групу СРП.

Підбиваючи підсумки, я хочу сказати, що ми маємо велике полотно, що його приймає наш розум, наше серце. На цьому полотні ми бачимо прекрасно виписані, завершені постаті.

Але я бачу також намальовані вугіллям контури і бачу порожні місця, що їх треба заповнити.

В. Герасимова

Перш ніж говорити про Островського, треба взяти як усю його творчість, так і останню його річ, «Народжені бурею», у зв'язку з усією нашою літературою.

Основне, що повно і цілісно постає зі сторінок книжки Островського,— це образ справжнього позитивного героя комуністичної революції, героя нашої країни. Павло Корчагін і цілий ряд молодих героїв у «Народжених бурею» — це життєво повнокровні і глибоко хвилюючі образи безстрашних борців за ідеї комунізму. А що ми маємо у цілому ряді творів, у яких робиться також спроба показати, розкрити героїчний, бойовий образ справжнього комуніста?

Висновки дуже невтішні.

Велика кількість зривів показує, наскільки важка, наскільки складна, а основне — наскільки нова ця тема. Деякі літератори, і здебільшого ті літератори, які вважаються «майстрами», вважаються «маститими», нерідко у пошуках героїв революції похапки підновлюють ті позитивні постаті, що були в обігу колись, у дореволюційній літературі. І ось на сторінках книжок починають з'являтися підновлені, добродійні лікарі, що переливають свою кров хворим, тільки, на жаль, ці образи значно гіршої якості, ніж у Чехова. Омолоджені і підновлені «дяді Вані» типу середніх російських гуманістів починають дефілювати по сторінках наших книжок. Нерідко автор намагається видати таких земських беззубих гуманістів за справжній образ пролетарського революціонера, за образ людини, яка уособлює бойовий авангард нашої країни.

Спроба воістину з непридатними засобами!

Не меншим спотворенням є спроба, яка також наявна в нашій літературі,— це під виглядом борця за комунізм дати діляцьку, антиінтелектуальну постать людини суто «американського» складу і змісту, дати героя так званих «малих діл», який,

з головою поринувши у будівництво своєї ділянки, нехтує як усім внутрішнім, ідейним смислом комуністичної революції, так і кінцевою її метою.

У нас чимало таких бездушних, механізованих «діляг», механізованих і достатньою мірою внутрішньо убогих енергетиків дефілюють у творах. Спроба також, м'яко кажучи, не надто вдала.

Ось чому таке цінне, таке дороге те, що дає Микола Островський. Що, власне, з такою переконливістю, з такою силою живе на сторінках його книжок, незважаючи на ряд, можливо, зривів і слабкостей, що їх важко уникнути будь-якому митцеві, що з такою силою заторкує в нас найкращі, найвищі, найбільші почуття? Це те, що всі улюблені герої Миколи Островського освітлені і пройняті ідейним смислом нашої революції. Не всі вони на одному ступені розвитку, освіти і знань, але всі, навіть не надто грамотні і не надто витончені юнаки й дівчата, хлопці, як от Андрій Птаха, освітлені розумінням або відчуттям тих великих ідей, що за них вони не побояться у першу-ліпшу хвилину віддати всю свою кров, освітлені розумінням загальних цілей міжнародної комуністичної революції.

Ось чому герої Островського стоять незмірно вище за всіх тих нібито справжніх героїв і будівників соціалізму, що їх нерідко подають у нашій літературі і яких нерідко звеличують як щось значно «художніше», ніж те, що дає Островський.

Подивіться, що відбувається на наших очах. Спробуйте зараз перечитати безперечно талановито написані оповідання Бабеля про нашу Конармію. Колись товариш Будьонний різко проти них виступив. Може, це була надто різка критика, але в основі її лежало законне прагнення військового керівника, більшовика побачити в образах своїх бойових побратимів той ідейний смисл революції, що його так добре відчуваємо у будь-якому рядовому учасникові революції, викарбуваному пером Миколи Островського. Уже нині деякі оповідання Бабеля про героїчну 1-шу Кінну різатимуть вам вухо, незважаючи на всю стилістичну майстерність їхнього автора. А може, в перспективі, коли мине дуже багато років, це сприйматиметься як явно спотворене відображення дійсності.

Інакше відбуватиметься з Островським — і безперечно вже відбувається. Якщо при читанні «Як гартувалася сталь» наші майстри стверджують, що в творі надто мало так званого «художнього м'яса», надто мало психологічних і побутових деталей, то ми можемо заперечити, що життєва правда і є правда, яку побачив Островський. Твори не завжди виростають з нагромадження усіх отих «життєвих» деталей, бо художникові нерідко

найважливіше ухопитися за вирішальні ланки в психології, у характері героя і в подіях для того, щоб відтворити справжню і найбільш істинну правду життя.

Цією вищою, навіть з художнього боку, правдою живуть твори Островського, бо правдиве і виразне те основне, що визначає внутрішній світ, характер і дії людей нашої країни. Він бачить їх кровну злитність з революцією, він бачить їх ідейну, іноді ще тільки інстинктивну, а іноді глибоко усвідомлену спрямованість, він бачить усе те, що так часто не помічають досвідчені і тонкі майстри-стилісти.

Переходячи до творчої манери Островського, слід насамперед сказати, що коли оцінювати майстерність Островського у світлі попередньої літератури, то треба сказати, що він піднімає її романтичні традиції. Нерідко трапляється, що у нас дехто з письменників впадає у побутовізм, поринає в сіру та прісну емпірику і огульно заперечує той напрямок, який давав прекрасні, хвилюючі літературні зразки. Перечитайте зараз картину бою революціонерів з реакціонерами на барикадах у «Знедолених» Гюго. Вдумайтеся у постать Гавроша. Хіба це не хвилює? Прочитайте такий твір, як «Вільгельм Телль» Шіллера, або «Овід» Войнич, або «Андрій Кожухов» Кравчинського. Це кличе нас на битви, це нас підносить. І ось коли дехто намагається беззубо захищати вирощене в теплицях дріб'язкове стилізаторство або плаский, безплідний побутовізм, коли дехто намагається знецінити творчість Островського, ми повинні на весь голос сказати про традиції, які посідали законне і почесне місце у світовій літературі. Рахметов у «Що робити?» Чернишевського — це предок Павла Корчагіна, хоч, можливо, і менш близький нам за своїми кінцевими ідеалами і за способом боротися за них. Островський щодо літературних традицій не є незаконною дитиною, він — продовжувач славетних традицій і російської, і світової літератури. Це треба з усією чіткістю сказати, щоб зрозуміти його місце в літературі.

Треба сказати, що в літературі ця традиція у нас слабо розвинута, а тим часом у теперішній суспільно-політичній ситуації, коли ми напередодні великої війни, коли Іспанія бореться так самовіддано, так героїчно, так мужньо, коли на підступах до Мадріда, відбиваючи фашистів, гинуть тисячі молодих іспанців, рідних братів Павла Корчагіна, нам треба особливо задуматися над створенням бойових, героїчних творів, які піднімають нас на боротьбу і кличуть до перемоги. І в цьому величезна заслуга Островського, і це допомагає нам битися з тими «стилістами», які сичать із-за рогу на товариша Островського.

Ще мені хочеться відзначити той напрям творчості, який до-

помагає Островському ліпше і міцніше підкріплювати свій революційний романтизм.

Коли читаєш «Народжені бурею», то найбільше приваблює образ простого робітничого хлопця, що піднявся до революційного героїзму, до прекрасної самовідданості — образ кочегара Андрія Птахи.

Островський. Він і є основний герой. Добре, якщо він вас приваблює. Це основна постать. Отож усе прекрасно.

Герасимова. У чому ж сила Андрія? У Андрія дотримані необхідні пропорції. Освітлений тим самим, чим освітлені майже всі постаті Островського,— революційною цілеспрямованістю, він водночас глибоко індивідуалізований. Андрій увіходить у свідомість читачів як жива, повнокровна людина. Цей героїчний молодий боєць відчуває сором'язливість і ніяковість наодинці з коханою Олесею, часом він вайлуватий, незграбний, ґрубуватий, і все це створює неповторний, глибоко індивідуалізований образ. Андрій Птаха дуже швидко стає улюбленцем читача.

Ось про це збагачення творчості Миколи Островського, збагачення за рахунок дедалі глибшої, дедалі більшої сили творчого втілення, свідчить живий і хвилюючий образ Андрія Птахи.

...Ця тенденція на поглиблену індивідуалізацію людей і їх характерів, природно, знаменує собою і подальше зростання Островського-художника. Нехай його герої об'єднані загальною ідеєю боротьби за соціалізм, це не заперечує, а лише передбачає в них великі індивідуальні здібності, особливі, індивідуальні риси характеру.

І запорукою його великих творчих можливостей є те, що Микола Островський іде цим складним, але творчо плідним шляхом.

І ця важка робота над характером, над індивідуалізацією людей, за яку взявся Микола Островський, знайшла своє втілення у незабутньому образі Андрія.

Так росте і розвивається митець Микола Островський. І хай деякі критики не прикидаються наївними і не ставлять питання таким чином, що, бач, Островський такий гарний комуніст, що тому його треба всіляко підтримувати і піднімати, а нехай вони чесно і серйозно задумаються, що Островський хвилююче і добре пише, тому що він гарний комуніст. Найменше справжня творчість — механічна річ. Лише у людини, яка дійсно пережила і боротьбу, і тимчасову поразку, і радість перемоги, і справжню відданість великій ідеї,— тільки у такої людини в наші дні можуть народжуватися дійсно запальні книги, які по-справжньому хвилюють, зачіпають мільйони читачів. І автором таких книг є Микола Островський.

М. Асєєв

Для мене Островський — явище само собою нове у нашому господарстві. А господарством нашим я вважаю всю радянську літературу.

Мене трохи розхолоджують ті розмови, які ведуться навколо Островського щодо розміщення його на поличці традицій. Для мене Островський явище не традиційне. Не можна вести Островського від Степняка-Кравчинського.

Островський дорогий мені особисто, і дорогий тим, що не було ще такого претендента на появу письменника-комуніста.

Мені хочеться сказати, що та повага, яку почуваєш до Островського, почуваєш не через допитливість, як часто буває: ось з'явився модний письменник, і тому він цікавий. Мені здається, що він є прототипом подальшої літературної роботи, нашої майбутньої літератури. Він митець.

Островський має чудову властивість: брати людей у жменю, навіть якщо вони чинять опір, і вони потім виникають через кілька днів у свідомості і надовго посідають у ній місце.

Ось сцена біля водокачки і нелегальні збори. Я дев'ять днів тому прочитав роман, але це залишилося в пам'яті. Я вже не кажу про Андрія і Василька.

Та мені здається, що задля дружби і поваги до Островського неодмінно треба сказати про ту величезну небезпеку, яка загрожує романові.

У перших розділах дуже часто показано полегшене шаркання аристократів. Ці розділи написано штампованою мовою. Я прямо кажу і не боюсь цих слів, бо мені треба це сказати, щоб попередити Островського, що це не можна виправити літературним редагуванням. Такі фрази, як, наприклад, «граф здригнувся», «графиня похитнулась», «притулив лоба до холодного скла» — це ж не абстрактність, а конкретність дії. Або, наприклад, коли німці говорять весь час «доннерветтер».

Я знаю аристократичний світ з Толстого. Ваше знання робітничого середовища рівноцінне знанню Толстим аристократії. Та коли Толстой береться за селянство, менше знайоме йому, він слова вивіряє. У Толстого вони абсолютно переконливі. І тому, зображуючи аристократію, вам треба все вивіряти до кінця. Слово «аристократ» не повинно бути персонажним, а переконливим. Рівновага цих частин — робітничої і аристократичної — потрібна не для того тільки, щоб контрастувати, а потрібна і для важливішого. І дуже прикро, якщо це вам здасться несправедливим, якщо вам цього не скажуть, бо ці ваші прорахунки дадуть привід людям, які кажуть «нижче літератури» або «збоку літератури»,

говорити про вас непідходящим тоном. Дуже прикро, коли із уст ваших персонажів чути слова, які псують твір, що в нього я повірив, до якого я увійшов і збираюсь влаштуватися надовго.

Гарне те місце, коли приїжджає Едвард, зарослий бородою, але слабка риса тут у синтаксичних особливостях, що відразу характеризують — правильно дано це чи ні. Проти цього синтаксису я і хотів висловитися. Я кажу, навмисне перегинаючи палицю, бо думаю, що дружба часто може починатися з лайки, а не з солодких слів.

А щодо того, що поправляти, то поправляти я не вмію і не знаю, як це робиться. Я сказав уже, що люди виникають у серці і мозку після того, як їх прочитаєш. Іноді навіть не згодишся з ними, але після того, як подумки виправиш якусь людину, вона стає зрозумілішою. Ось, наприклад, те місце, коли Раймонд узяв три марки, а йому запропонували двісті за врятування графині, не здалося мені надто неправильним, але мене це зачепило.

Тут уже сказав Олександр Серафимович, що, коли перед заводом збирається натовп, треба показати людей. Адже там двісті душ, а їх швидко зчищають з площі. Надто швидко цей натовп поступився.

Я, наприклад, згадую один страйк у 1919 році і натовп, який створив таке враження, що він дуже довго чинив опір. Б'ють дрючками, черепи проламують — і все-таки не йдуть геть. Не так просто прибрати з площі натовп. Я не можу сказати, як треба це написати, важко рекомендувати. Островському це видніше, а я кажу з погляду читача, який уже потім стає письменником.

Спочатку дещо відштовхує, дратує, а потім, коли дочитаєш, починають знову, як зерна, виростати ці люди перед очима. Починається урожай твору, починаються жнива.

І. Бачеліс

Я лише вчора дочитав цей роман і як читач зачарований цією річчю, і перебуваю зараз під її враженням. Це «соромно» для професійного критика, тому що обов'язково потрібні при читанні якісь аналогії, абстрагування, порівняння тощо. Але я не соромлюся прийти сюди з безпосереднім почуттям і відчуттям цього роману.

Деякі товариші вказували або на зв'язок Островського з якимось явищем літератури, або, коли торкалися безпосередньо роману, говорили: «Ну ось, аристократична частина трохи слабша за робітничу частину»,— і на цьому, власне, закінчувався аналіз

роману. Адже про все сказано вже сьогодні: і про Толстого, і про буржуазну літературу. Не сказано тільки про людей, що діють у цьому романі, про конкретні образи твору. А от образи, думки, значення характерів ми й повинні якось проаналізувати і обговорити. Мені так само, як і іншим, здається, що перші розділи роману слабші, ніж наступні. Так само, як і товариші, я вважаю, що тут треба трохи підтиснути, скоротити.

Смисл цього роману і значення Островського в тому, як показані люди у тій пропорції загального і часткового, індивідуального і типового, яку тут знайдено. Це те, що знайшов Островський і в чому секрет його чарівності. Це живі люди, це справжні люди, яких запам'ятовуєш з усіма деталями. Думаю, що критичні зауваження про роман мають іти по лінії розширення того, що в ньому є.

Схеми немає і в частині аристократичній. Тут, гадаю, у кожного свій відтінок, який запам'ятовується. Але для роману немає потреби зупинятися на лінії Могельницького. Тут, по-моєму, треба зробити композиційну перестановку. Я розумію, чому Островський так ретельно підкреслює всі деталі аристократичного церемоніалу. Вся ця церемоніальність, усі ці почуття честі, що їх піднесено до рівня чванства, все це потрібно. Але ці елементи знову-таки треба дати в якійсь пропорції, вони не повинні бути дані скрізь. Їх слід підкреслити, коли аристократ дає чесне слово Людвізі і його не дотримує, а в ній не відбувається внутрішнього вибуху, що міг би її відродити.

Едуард Могельницький і є образ тієї сильної буржуазної людини, проти якої мовби спрямовано роман Островського. Одначе цей Могельницький мовчить наприкінці. Він взагалі не дуже велика людина. У суєті подій він не зовсім точно знаходить місце. Коли він проходить через натовп, пробираючись до заводу,— це характеристика сильної людини, а коли він гасає між маєтком і вокзалом, тут він губить себе. Тут він не вождь і не граф, а розгублена постать.

Що Островський хотів показати цим? Розгубленість Едуарда? Мені здається, що це не зовсім так. Розгубленість у цілому ряді моментів видно й раніше. Тут просто це невдало скомпоновано, не до кінця написано.

Або зустріч з Потоцьким. Ця зустріч епізодична, але мені хотілось би, щоб вона була пожвавлена, так як пожвавлено все в романі. Тут немає ні справжньої серйозності розмови сам на сам, ні сильної аристократичної розмови, бо Потоцький починає свою розповідь у присутності багатьох людей. По-моєму, треба відредагувати і саму розмову, зміст якої правильно і цікаво характеризує становище.

Навіть така деталь, як агентурні відомості від Петлюри, що їх дає під час розмови Едуард, тут надмірно розтягнута. Дві з половиною сторінки займає це зведення.

Треба було тут сказати про Петлюру? Треба. Але не даними агентурного зведення, а двома-трьома фразами Потоцького. Коротше кажучи, у цій слабкій аристократичній частині слід було знайти окремі моменти, окремі деталі або шляхом зняття кількох фраз, або шляхом перестановки одного епізоду далі, або, нарешті, шляхом дописування деяких деталей. Більше нічого, на мій погляд, у цій частині, яка вважається більш слабкою, робити не треба для того, щоб вона стала сильнішою. Вона сильна все-таки не церемонною шаблонністю етикету Могельницьких, а людьми, які в ній живуть і діють і всі стоять перед очима, всі, кінчаючи батьком Пшигодським. Усі вони запам'ятовуються. Адже недарма нам казав Островський, що далі він буде розгортати лінію утворення панської Польщі і походу білополяків на Радянську країну, тобто дія відбуватиметься в цьому таборі. Отже, усі ці люди будуть діяти. Ми їх пам'ятаємо, і кожен з них має свою характеристику.

Робітники — вони більш випуклі не тому, що їх Островський випукліше написав. Якщо чесно признатися, то вражає, як просто це написано, як кожна фраза грубо елементарна і як із цих елементарних фраз створюються образи.

Який буде подальший ріст Островського? Я думаю, що він ростиме разом із своїми героями.

У кожного знайдеться зараз конкретне зауваження про якогось героя. Зараз я не можу розглядати всіх героїв, але думаю, що центральні образи роману — Андрій і Василько — творчо більш удалі. Тут Островський вкладає себе, і це велика перемога радянської літератури. Але Раймонд, по-моєму, повинен бути рівним Андрієві, і тут, може, треба ще раз прочитати всього Раймонда, всю його поведінку, всю лінію. Показати закваску, силу цієї закваски, яку має Раймонд, по-справжньому.

Тепер ще зауваження, яке чомусь тут не висловлювалось: за сюжетним розвитком у нас немає міцнішого роману. Островський дуже скромно оминав питання про майстерність. Даремно. З чого складається справжня майстерність? З уміння ліпити людей, а потім з уміння примусити цих людей діяти, щоб вони були весь час у напрузі. Щодо ліплення людей Островський на висоті. І щодо дії людей у нього також усе гаразд. Уповільненість дії перших розділів — це розбіг до того, що далі розвиватиметься стрімко.

Є. Усієвич

Основне, що зробив Островський у нашій літературі,— це те, що він створив образ комуніста такого, якого в нашій літературі раніше ніколи не було. Цей образ даний з великою повнотою і конкретністю. Островський дав людину соціалістичного суспільства. Кажуть, що наше суспільство тільки складається зараз, тільки розвивається, у ньому немає ще типових представників соціалістичного суспільства, але це грунтується на непорозумінні. Оскільки представники соціалістичного суспільства, такі як Ленін і його соратники, випередили епоху і оскільки такі люди трапляються, коли ще немає розгорнутого соціалізму, їх вважають нетиповими. А тим часом люди, які випередили нашу епоху,— це і є типові представники соціалістичного суспільства. Я не скажу, що Павли Корчагіни бігають у нас по вулицях. Павло Корчагін трохи випередив своє покоління у розвитку свого духу, і це є типовий представник соціалістичного суспільства. Ось у цьому й полягає та велич, якої досяг Островський у своїй книжці «Як гартувалася сталь»; і наскільки я зрозуміла з першого тому, зі статті Трегуба і з подальших розмов з М. О. Островським, те саме буде і в його другому романі, «Народжені бурею»,— буде оте протиставлення високої людяності, високого гуманізму, що вимальовується у представниках трудящих, у процесі революційної боротьби, як протиставлення тому озвірінню і обезлюдненню, що відбувається у протилежних сферах.

Тому для мене цілком зрозуміло, чому Островський захотів показати кількох представників старого суспільства, що відмирає, їхню моральну убогість порівняно з тими молодими комсомольцями, які тут показані.

Я підходжу до критики слабкого місця в «Народжених бурею», тим паче слабкого, що, коли справа стосується комсомольців і комуністів, є надзвичайно сильні місця — і те, що Колосов читав про Василька, і історія з казанярем, який заліз у казанну, звідки гуде гудок, що кличе, тривожить нерішучих робітників, це дуже сильне місце,— це показує, чим буде друга і третя частини. Або епізод з будьоннівцем, що опинився в тилу у білих. У шоломі з палаючою зіркою носиться він у житі, мов привид комунізму,— це сильне місце, в ньому багато справжнього, доброго трагізму. Але розділи, що стосуються Радзивіллів, бліді, про це вже була мова.

Островський. Сміливіше, сміливіше.

Є. Усієвич. Так ось, ці місця слабкі і бліді. Чому? Тут в описі відчувається книжність. Хиба — маса графів і князів. Не комсомольців багато, а графів багато. Це історично не зовсім ви-

правдано, бо в той час, що його взяв Островський,— вигнання німців із Польщі, прихід до влади першого польського буржуазного уряду — в цей час Радзивілли і Сангушки не були рушійною силою, вони сиділи осторонь, вони чекали у Варшаві або в Парижі. А в цей час діяли пілсудчики. А пілсудчики — це не шляхетство у тому вигляді, в якому розуміє це Островський, бо й зараз ця шляхта не така, якою вона була у Сенкевича. Ця шляхта злилася з буржуазією, вони переженилися, вони ведуть капіталістичне господарство,— ось чому рушійною силою, що виступає проти робітників, були пілсудчики.

У романі є два пілсудчики — Заремба і Врона. Вони накреслені легкими штрихами, але надзвичайно подібні до легіонерів. Я вважаю, що книжка значно виграла б, якби виправити обстановку. Я не казатиму про ті вади, що впадають у вічі,— про стилістичні,— їх легко виправити, але я вважаю, що треба відсунути всіх отих Радзивіллів і Потоцьких, а для контрасту висунути на перше місце пілсудчиків, які і є справжні вороги.

Значно легше буде взяти їхню психологічну основу. Вони на наших очах росли до фашизму. Вивчити цих пілсудчиків легко. Я запрошу завтра ж до Островського людей, які роками боролися з пілсудчиками, та й сама я дещо знаю про цих людей. І мені здається, що це дало б ту конкретність, якої бракує в книжці.

Хочу відзначити портсигар, що не стріляє. На першій сторінці Едуард Могельницький у кімнаті своєї дружини забуває портсигар. Знаходить його брат, підозрюючи, що то портсигар німецького офіцера; він, очевидно, збирається цим портсигаром шантажувати свою невістку. Але не минає й двох тижнів, як Едуард виходить з підпілля; і коли його брат натякає на портсигар, то Едуард знає, що це за портсигар. Ось цей портсигар плутається. Відчувається, що з нього щось має вийти, а тим часом вийти нічого не може. Так для чого ж портсигар? Скажімо, ця деталь дана для того, щоб схарактеризувати нікчемність Едуардового брата, але це відволікає увагу читача на портсигар, який повинен зіграти якусь роль, але не зіграє.

(С т а в с ь к и й. А чого ти причепилася до цього портсигара?)

Я кажу, що внаслідок того, що побут, звичаї, психологію польської шляхти, сучасної великої польської артистократії недостатньо вивчено, доводиться відігравати на деталях, що їх узято з минулої літератури. Ось і цей портсигар також. Здається, зрозуміло, про що я казала?

Потім візьміть деталі, що легко піддаються виправленню. Я вже говорила з Миколою Олексійовичем, він згодився зі мною, що оскільки Польща була поділена на три частини, і поділена

протягом ста років, і кожна частина розвивалася цілком самостійно, набирала своє обличчя, то для того, щоб взагалі була конкретність, треба точно встановити, де це все відбувається.

Ми з'ясували з Миколою Олексійовичем. Спочатку він вибрав місцем дії Львів, а потім переніс у Шепетівку. Різниця величезна не тільки в подіях. Робітники під Львовом були трохи іншого типу, ніж у нашій стороні. Дістали інше виховання, не тільки, скажімо, домашнє, а й політичне. Отож, якщо це уточнити, зникне ряд дрібних вад, що стосуються роботи наших товаришів. Я звернула увагу Островського на те, що в нього вибирають підпільний обласний комітет партії, і старий підпільник, якого вибирають, розповідає свою біографію. Це могло бути в Галичині, але цього не могло бути у нашій стороні. Розповідати свою біографію старий підпільник не міг. У зв'язку з цим деякі деталі повинні бути перероблені.

Тепер що стосується ось такої фрази. Мені здається, що тут неправильно сказати: «Стук у двері...» *(Читає)*. Це все зайве. Або, наприклад, Людвіга думає: «43 хвилини по 11-й. Що могло...» *(Читає)*. Для думки, що майнула в голові, це занадто точно і, мабуть, занадто довго. Або, наприклад: «Уже те, що обстановка...» *(Читає)*. А потім: «Забувши про всі умовності, вибігла з кімнати». Розумієш, Миколо Олексійовичу, цією фразою ти підкреслюєш для читача, що повно цих умовностей. На цю графиню ти весь час нагромаджуєш усі ці графські атрибути. Але це випливає, звичайно, з того, що ці графи для нас безмежно далекі. Тому я так і кажу, що їх треба відсунути, скоротити і на їхнє місце поставити Врону і Зарембу, з якими ти справляєшся легко. Це і є справжні вороги.

І. Феденьов

Я хочу сказати кілька слів з приводу пропозицій та зауважень, що їх було тут висловлено. Я думаю: перше, що ми повинні зробити,— це привітати Миколу Олексійовича з тим, що книжку його всі схвалюють.

Це дуже важливо, бо з першою його книжкою було зовсім інше явище. Першу його книжку — «Як гартувалася сталь» — спочатку було забраковано. Мені хочеться зараз зіставити, як проходила перша книжка і як проходить друга.

Товариш Колосов, якому передали першу книжку на відгук, на противагу першій розгромній рецензії дав їй позитивну оцінку. Я пам'ятаю ту нараду, яка була на квартирі Миколи Олексійовича. Це було 1931 або 1932 року. Колосов тоді зробив дуже

багато зауважень, так багато, що напрошувалось питання про переробку книжки. А я вважав, що цього не треба робити, і заперечував проти цього. Микола Олексійович і Колосов зі мною погодились, і це було правильно.

Тепер, коли я слухаю товаришів, підсумовую всі ті зауваження і пропозиції, що їх було тут висловлено, то виходить велетенська робота щодо виправлення. Тут багато було цінних пропозицій, дещо може бути виправлено, але я хотів би застерегти товаришів від того, щоб братися за велику переробку книжки.

Великих огріхів у книжці немає.

Книжку ждуть нетерпляче, і ми беремо на себе відповідальність, якщо затримаємо цю книжку хоч би на один зайвий день. Якщо навіть у книжці будуть деякі місця, що можуть не сподобатися, то ж треба пам'ятати, що Микола Олексійович росте і буде рости.

Ну що ж, у наступній книжці він буде сильніший. Критикувати тебе треба з усіх сил, але ці зауваження послужать для подальших книжок, а в цю книжку треба внести лише найнеобхідніші виправлення. Я згоден з товаришем Серафимовичем, що треба більше показати народ, масу.

Такі зауваження можуть бути прийняті. Але тут був ряд інших зауважень. Може, вони також важливі, проте, гадаю, вони не мають великого значення, якщо навіть і не будуть виправлені.

Найважливіше, щоб книжка якнайскоріше вийшла.

Ось це буде добре, і це буде подарунок для всієї країни і приємно для Миколи Олексійовича і для всіх нас.

М. Островський

Товариш Феденьов має рацію, кажучи, що книжка повинна вийти швидше, але над книжкою треба ще попрацювати, врахувавши всі зауваження зборів, які, я говоритиму одверто, дали мені багато конкретних, ясних уявлень, над чим треба працювати. Я дуже уважно слухав ваші пропозиції.

Виступ товаришки Герасимової мені сподобався. Вона висловила дуже чітко розумні думки.

Тепер про книжку.

Питання про додаткову роботу над нею вирішено ясно. Зауваження Ставського й інших товаришів ясні й зрозумілі для мене. Книжку не розгромлено, хоч цей розгром я сприйняв би так само, як і цілий ряд розгромів, що їх життя завдає справжньому бійцеві.

Ми знаємо, що перемога просто, без перешкод не дається. Таких перемог в історії майже не бувало. І перемога в нашій країні, і перемога кожного зокрема — це подолання перешкод.

Якби сьогодні було доведено ясно і зрозуміло (а я хлопець чуткий, і не треба мене довго переконувати в істині), якби було визнано, що книжка не вдалася, то результатом цього могло б бути одне: завтра вранці я з запалом почав би працювати. Це не фраза, не красивий жест, бо життя без боротьби для мене не існує. На якого дідька воно мені здалося, якщо жити тільки для того, щоб існувати! Життя — це боротьба.

Коли Колосов пропонував мені грунтовно працювати над романом «Як гартувалася сталь», я не казав, що робити цього не буду, хоч для мене це було надзвичайно важко, бо я був дуже кволий фізично після тяжкої хвороби — запалення легенів. Зараз в основному мені зрозумілі хиби книжки. І я зрозумів ще одну річ: такі засідання, як сьогодні, не минають марно.

Завтра я відпочину, дозволю собі цю розкіш, а післязавтра ще раз прочитаю ваші зауваження і почну працювати над тими місцями, що, як каже Ставський, потребують переробки. Для цього, я думаю, потрібно три місяці серйозної роботи. Але, працюючи в три зміни, можна зробити за один місяць. До речі, в мене безсоння, і його можна використати в роботі. Один лікується тим, що відпочиває, інший лікується роботою. Через місяць я думаю подати Центральному Комітетові комсомолу книжку, на якій, можливо, буде поставлено слово «так».

Більшість зауважень можна використати і в другому томі, бо зараз ми маємо лише третину книжки. Тепер, маючи цей сигнал, ці дружні зауваження, я візьмусь до роботи, і товариші, які хочуть найшвидшого виходу цієї книжки, будуть задоволені.

Отже, через місяць ЦК комсомолу повинен одержати перший том роману «Народжені бурею» вже без тих огріхів, про які ми тут говорили. Але є тут одна обставина, і товариші письменники мене зрозуміють,— виправляти книжку письменник повинен власною рукою. Продумувати невдалі фрази повинен сам автор. Адже кожному зрозуміло, що письменник, який любить свою книжку, не може віддати її іншому письменникові, можливо надзвичайно талановитому, щоб той її «дописував».

Я вас запевняю, що якби ви прийшли до п'ятисотен-

ниць в середині року і сказали: «Давай я тобі допоможу копати», вони вас не пустили б. Вони сказали б: «Закінчимо, але своїми руками».

Я цим аж ніяк не применшую цінності зауважень, які тут зроблені. Вони багато в чому допоможуть зробити книжку кращою, але письменник повинен продумати все це сам.

Так, мені потрібен глибоко культурний редактор, щоб не було таких помилок, як у книжці «Як гартувалася сталь»: там у сорока виданнях повторюється «смарагдова сльоза».

Я по простоті своїй робітничій випустив з уваги, що смарагд зелений. Це була дитяча помилка. Адже це писалося шість років тому.

ЦК комсомолу вважає мене в своєму активі за хорошого комсомольця. За весь час комсомольського життя я не мав догани за неохайність, за невиконання директив ЦК. Тому і це завдання виконаю якнайшвидше. Я це не жартома кажу. Треба підняти цей твір на кілька щаблів угору, щоб не було соромно вийти в світ, виступити з новою книжкою. Адже існує думка, що в першу книжку письменник вкладає весь досвід життя і вона буває найбільш яскравою і глибокою. Другу книжку робити важче. Ваші зауваження, друзі, я продумаю. Коли б якнайбільше було в нас таких дружніх зустрічей.

Я вірю, що товариш Ставський і вся партгрупа Спілки письменників ітимуть цим шляхом.

Виступи Олександра Серафимовича, Фадєєва, Асєєва, Герасимової дуже мене зворушили. Я тільки думаю, що критикувати треба було ще дужче. Ось товариш Асєєв щодо цього зробив крок уперед.

Окремо кожен з нас може помилитись, хоч би яка талановита була людина, але колектив завжди розумніший, міцніший.

Спасибі, друзі мої, за всі хороші, чіткі і правдиві виступи ваші. Тепер ми з вами вже знайомі. Тепер для мене товаришка Герасимова — жива людина. Фадєєв — так само. Я їх відчував у боротьбі, в будівництві, але не зустрічався з ними.

Гадаю, що другу книжку теж буде поставлено на обговорення, і тоді вогонь по мені буде рішучіший.

А тепер — дуже вдячний, дорогі товариші, за цю корисну бесіду.

Є. Файнберг

Думаю, що після прикінцевого слова Островського навряд чи доведеться щось говорити. Нарада наша відбулася, як нам здається, повчально і для письменників, з якими ми тут зібрались, і для Островського.

Я повинен зазначити, що товариші поставилися до справи сумлінно. Тепер ясно, що книга дістала схвалення, і для нас, зокрема для Центрального Комітету комсомолу, це дуже важливо. Ми підходимо до цієї книги з тієї точки зору, як вона допомагає виховувати молодь. Книга дістала схвалення і в колах кваліфікованих, які знають літературу.

Цілком згоден з тим, що книгу треба випускати швидше. Питання редакційної роботи надзвичайно важливе. Олексій Максимович приділяв велику увагу редакторам. Коли ми були у нього з тов. Косарєвим, він спитав нас, хто редактор, як редагують. Він казав, яка велика роль редактора в долі письменника. Тому деяке нехтування редактора з боку письменницького середовища треба викорінювати. Це нехтування цілком суперечить тому, чого вчать великі люди літератури. Те, що Островський береться сам працювати над книгою, це справді крок, який повинен зробити наш радянський бойовий письменник, але редактор має йому відповідати, і редагувати треба ретельно.

Чим краще книгу буде відредаговано, тим вона буде сильніша.

Думаю, у нас є редактори, які не допустять ляпсусів, що іноді трапляються у книжках.

Хто такий Островський? Це питання вирішено життям.

Якщо мільйони читають, вимагають його книги — значить Островський і є справжній письменник. А як же інакше. Думаю, що роман «Народжені бурею» для літературної біографії Островського має більше значення, ніж «Як гартувалася сталь».

«Як гартувалася сталь» — це початок літературної діяльності, але відомо, що друга робота дається письменникові з більшими труднощами. Вона повинна засвідчити, випадково вдалася перша річ авторові чи не випадково.

Питання полягає в тому, щоб Островський і далі працював над собою, учився, пильно зважав на всі критичні зауваження, які були і будуть до його роботи, і тоді діло піде.

Я думаю, ми так і побажаємо йому блискучого нового злету в його роботі. Нам приємно, що справа йде на піднесення.

А зараз ми можемо подякувати товаришам за сьогоднішні зауваження на нараді, в якій вони взяли участь і до якої поставилися сумлінно.

[«ЗАУВАЖЕННЯ ДО П'ЄСИ В. РАФАЛОВИЧА ЗА РОМАНОМ «ЯК ГАРТУВАЛАСЯ СТАЛЬ»]

Або зняти, або зовсім переробити епізод відмови Тониної матері сховати єврейських дітей від погрому. Не можна робити матір такою огидною. Буде зовсім незрозуміло, як Павло, що був свідком цієї сцени, пішов у цю сім'ю шукати порятунку. Це кидає велику тінь на Павла. Ніколи цей юнак не переступив би порога дому Туманових після такого випадку. Але річ у тім, що сім'я Туманових не була реакційна, ця сім'я, навпаки, дуже ліберальна, хоч і міщанська по суті. Тоня — не боєць, вона нездатна ринути в бурю, але вона романтична, любить героїку, і вона, безперечно, прийняла б євреїв. Інакше неможливо виправдати почуття Павла до неї. Він, нездатний зрадити свій клас навіть у коханні, нездатний був би покохати, наприклад, Лещинську, явного класового ворога. Частина тіні з Тоні падає на Павла, а це недопустимо. Він повинен бути незаплямований, він повинен захоплювати глядачів.

У розмові з Віктором Тоня повинна бути насторожена, вона не довіряє йому, адже вона любить кочегара і знає, що це його ворог. Психологічно неправильна її поведінка під час розмови. В романі нема жодного реакційного поруху Тоні в цей період, і в п'єсі не повинно їх бути — це чорнить Павла.

Павло, прощаючись, викриває її романтизм, її безхарактерність і — йде назавжди.

Вислів «німецький іуда» — неправильний, не личить німецьким інтервентам. Адже вони не були соціалістами. Петлюру ще можна назвати так. Жухрай — людина концентрованої дії. І він довго думає, перш ніж сказати. Він дуже небалакучий. Його виступ треба зробити коротшим. Зняти «авантюрист». «Пан» не личить Петлюрі.

У сцені погрому — психологічно неправильно, що Павка, маючи револьвер, лишився звичайним свідком убивства Пейсаха. Цього не могло бути! Він одразу накинувся б на петлюрівця. Краще зняти хлопчиків. Зняти розповідь про те, як дістав револьвер. Це неможливо тут, біля трупа Пейсаха. Вони або розлютовані, або паралізовані жахом, але не байдужі. Павка може з'явитись уже коло трупа, з тугою кликати Жухрая, як рятівника, і раптом побачити його арештованим, під конвоєм. Рятувати Жухрая він кидається неозброєний. Револьвер знижує, зрівнює сили, знищує героїзм. Він може просто забути в запалі, що має в кишені револьвер.

Пейсахове моління навколішки — погано. Це принижує, і не тільки його, а й увесь народ. Можна зробити сильніше, показати безвихідність і беззахисність.

Розповідь Лізи про погром побудовано погано. Психологічно неправильне таке легке ставлення до погрому. Вона не з петлюрівцями, вона трохи легковажна, але буде, звичайно, пригнічена, не зможе сприйняти несерйозно. І Вікторові вона теж не довіряє трохи. Цю розмову краще взяти з роману цілком.

С ц е н а з Ф р о с е ю. Не можна собі уявити, щоб дівчина розповідала одразу шістьом про свою ганьбу. Це може бути віч-на-віч. Треба подумати. І треба виправдати самий факт — вона продала себе, щоб урятувати сім'ю від голодної смерті, а не з розпутства. Треба дати відчути класовий жах, показати бандитський оскал капіталізму. Зробити цей епізод правдивішим. Може, Павло без неї розповість Жухраю.

Е п і з о д у д р у к а р н і. Чи показуватиме всім Серьожа фото коханої дівчини? Це дуже інтимне в юнака. Другові він неодмінно покаже, але ж усім?

Якщо Пейсах— робітник друкарні, то не помиратиме так слізливо. І віри в нього такої палкої не може бути, її вже підірвано. Не треба робити його таким специфічно єврейським. Євреї-робітники не такі, вони анітрохи не відрізняються від росіян.

Е п і з о д н а т е н д е р і. Недопустимо знижено образ Жухрая. Якщо він їде з робітниками, то чому він не діє сам, а примушує безпартійних робітників. Він не повинен бути на паровозі. Без нього і роль робітників зростає. Вони самі вбивають німця, не під натиском комуніста Жухрая. Ця сцена — показ пролетарського гуманіз-

му — вбити одного, щоб урятувати тисячі, показ свідомості безпартійних робітників. Цю сцену зроблено недобре. Перенести розмову робітників з Жухраєм з паровоза в пакгауз, показати його вплив на робітників. І він не повинен говорити «бий». Він вдумливий і ніколи не пошле робітників на загибель. Він скаже: «Спитай у своєї робітничої совісті і роби, як вона скаже» — або що-небудь подібне до цього. Героїзм робітників у тому, що вони діють без наказу і натиску.

Він наказував би у партосередку.

Сцена погрому. Може, краще перенести дію в кімнату? Буде драматичніше, яскравіше. Ця сцена повинна викликати у глядачів гнів, обурення, а не співчуття і жалощі. І, крім того, неодмінно треба показати якийсь опір. Хто-небудь (див. сцену опору коваля — IV розд. I частини) (хай це буде Ритин брат, наприклад) чинить опір петлюрівцям, це розрядить атмосферу безвихідності і дасть глибоке задоволення глядачеві. Без цього не можна.

І чому молодь співає пісню? Німці йдуть, але приходять петлюрівці. Яка радість? Подумати і, мабуть, зняти. Чому Павло блукав три дні? Адже його арештували того ж дня. Чим це викликано? У розмові Павла з Тонею нема конкретних думок. Треба яскравіше показати, як розвіявся Тонин романтизм, як пішов од неї Павка, показати, як він розчарувався в ній. Вона йому і близька і чужа. Колізія двох світоглядів. Він не раб, він боєць. І коли вона пропонує йому працювати в її батька, він скаже: «Я буду завойовувати таке життя, де я буду хазяїном, а ти мені пропонуєш бути холуєм».

II акт

Епізод Рити і Серьожі. Недопустимий вислів: «Таких війна поглинає». Що хоче автор цим сказати?

Це сцена ніжності для глядача буде несподівана. Він уперше бачить Риту взагалі і одразу разом з Серьожею! В романі це подається поступово.

III акт

Епізод «Дайош Шепетівку!» Сцену подано жужмом. Зняти епізод з награбованими речами.

Може бути такий варіант: Жухрай іде і бачить — полк не в поході. Звертається до Чужаніна. Той посилає його до бійців. Дати окремі виступи.

«Без черевиків не підемо, нема дурних!», «Бачиш, штани з вентиляцією?», «Дайте чоботи, хліба і таке інше і таке інше — тоді посилайте!» Тут розшифрувати балтійця треба неодмінно, бо Балтфлот — революційний, а це не матрос, а «Жоржик». Деталь — він не пам'ятає назви крейсера, на якому служив два з половиною роки. Протипоставити двох матросів: Жухрай-революціонер і Кльошник. Тут Жухрай може зірвати стрічку з кашкета. Знайти скупі презирливі слова для мови Жухрая. Після того як матроса буде викрито, бійці одвернуться від нього — маса не терпить боягузів.

До хлопців Жухрай повинен ставитись лагідніше, тепліше. З появи хлопців можна розпочати епізод. Павло попереджає про намір ешелону перебити комуністів. Жухрай кидається до состава.

Е п і з о д «З а П е р ш у К і н н у». Епізод «За Першу Кінну» невдалий. Треба дати простоту трагізму. Може бути такий варіант (але треба підійти дуже обережно до цього, щоб не прозвучало фальшиво). Павло у напівмаренні каже: «Артеме, братику, слухай, ось комсомольський квиток — візьми. Піди сплати борг у комсомол за два місяці. Ось гроші — карбованець сімдесят копійок. Скажи, таке діло — бої були, не міг сплатити... А матері скажи — дрібниці, я нічого, видужаю!» Він каже це з благальною усмішкою.

Е п і з о д «П о ч а т о к т р а г е д і ї». Від цього епізоду глибоке незадоволення. Не подобається анітрохи.

Не можна робити лікаря таким тупаком — при хворому він каже, що на його місці застрелився б. Це антигуманізм, це обурить лікарів. Крім того, Павло не міг говорити такою інтелігентною мовою в ті роки: «Не розмовляйте по-латині» і т. ін. Це не мова робітничого підлітка. Уважніше придивляйтесь до мови роману. Не зсувайте двадцятий рік з двадцять дев'ятим. За цей час Павло культурно зріс. Потрібна скромність образу. Павло не міг бути грубий, він лагідний. Текст невдалий, він якийсь бадьористий. Треба спокійно показати силу людини — в усмішці, у погляді, а не у визивному тоні. Адже він недавно врятувався від смерті і ще тяжко хворий. Він вдумливий, безпорадний, але зовсім не різкий.

Рита не подобається. Треба зняти вислів «загубила компас». Більше теплоти в її зображенні, більше людяності.

Лазарет — тяжка штука. Може, Павла дати в кріслі або хай ходить, спираючись на руку сестри. Так теж можна показати драматизм. Лазарет, ліжка — це недобре і надто важко для актора. Можливо, навіть краще перенести дію на веранду, де сонце, зелень, життя, і це гостро підкреслить трагедію Павла.

Продумати появу Рити.

IV акт

У розмові слово «догрався». Зняти його. Не підходить воно — це ж боротьба.

«Більшовицьке здоров'я» — зняти «більшовицьке».

«Трибунал» — надто багато жартів з цим. Розмову Прохошки і Туфти переробити, дати інакше. Викинути про селян. І взагалі чи не зайвий тут Прохошка? Посилають на будівництво робітників, а він офіціант. А як він у комсомолі — а його вік? Він явно чужорідне тіло. Зміщення персонажів дратуватиме глядачів. Уся сцена в лісі не тішить мене. Її треба ще продумати, переробити, багато чого зняти.

«П'ять разів здохни, а збудуй». «Здохни» ріже вухо. Замінити словом «умри». Ви Токарєва замінюєте Долинником. Пам'ятайте, роман прочитали близько тридцяти мільйонів чоловік, і вам не пробачать різких пересувань персонажів. Буде зіткнення з психологією глядача. І потім п'єсу названо «Павло К.». А він у вас майже другорядна роль. І майже не помітна Рита, Валю подано яскравіше. Вже четвертий акт, а Рита ще не близька і не дорога глядачеві. Павла і Риту треба доробити. Вони мало виросли з початку показу їх. Вирішить V акт. Поки що п'єса мене не схвилювала, не дійшла до серця. Це дуже поганий симптом. Це небезпечно. Але я ставлю найбільші вимоги. Недобре, що ситуації так змінено, що порушено зв'язок з романом. Наприклад, сцена на вокзалі. Адже Павка на цей час має вирости, а цього не показано. Не можна розпорошуватись на багатосторонні вчинки, треба розробити одну складну психологічну тему, але розробити глибоко. Нема розгорнутих ліричних сцен. Не вмотивовано відхід Рити від Серьожі і кохання її до Павла. Непереконливо. А в романі все вмотивовано.

V акт

Розмову з матір'ю зроблено недобре. Зняти «кланятись хрестам», «пропаде путівка в санаторій». Розповідь про загибель Валі хороша.

Розмову з матір'ю взяти з книжки, нічого не змінюючи. Епізод побудувати краще. Може, Павло, чекаючи на матір, сидить сам, граючи на гармонії сумну українську пісню «Зібралися всі бурлаки» або якусь іншу. Дати велику печаль. Потім приходить мати з клуночком провести його на вокзал. Він просить не проводжати. Він ніжно любить стареньку. Він мріяв дати їй щастя, а тепер сам знівечений. Вона йде назбирати квітів на Валину могилу. Він лишається коло Валиної могили. В написі додати: «дочка машиніста» і зробити його якомога простішим і зворушливішим. Повинні бути великі дерева над могилою, багато зелені.

Під цей час приходить Рита і Жаркий, і він мимоволі слухає їх.

Е п і з о д «Г л и б о к и й т и л». Ця сцена не годиться. Таке протиставлення Павла і Артема недопустиме. Такого в романі ніде нема. Наприкінці книги Артем — активний партієць. Ви даєте його таким, яким він був у 1922 році, а дія відбувається в 1929—1930 роках. Тут Павла вже можна показати скованим — приміром, він просить пересунути пішака; Артем, вкрай схвильований тим, що Павло вбиває себе, віддаючи останні сили навчанню, просить Долинника вплинути. Дізнавшись про те, що Павло мріє написати книжку, він не вірить у здійснення цього, але підтримує Павла, щоб не розчарувати його. Треба дуже тонко показати це.

Показати на грі в шахи, як Павло сприймає удари життя. Це запекла мужність. Це як у боксі — він падає, але в ту ж мить підводиться і кидається на супротивника знову і знову. І він не похмурий. Ви не даєте його привабливим. Знайте, він страждає, але усміхається. Це справжній робітничий хлопець, боєць. Не треба розмов про трагізм, але треба дати так, щоб глядач відчув трагедію.

У розмові з Долинником можна [допустити] такі слова: «Чи ти ба, Іване Семеновичу, от диваки — кажуть, що я на сто процентів втратив працездатність». У цьому запитанні подив і наче докір. «Більшовика, в якого б'ється серце, вони вважають на сто процентів непрацездатним.

Коли ж люди навчаться розуміти такі звичайнісінькі речі!»

Зняти слова матері: «Що ви з ним зробили!»

Епізод «Перемога». Чи треба воскрешати Серьожу? Це повинно викликати колізію з Ритою. Це дуже складна річ. Я вважаю, не треба Серьожі з'являтися!

Зняти слова «за упокій Чужаніна».

Тут Павло вже не ходить. Хай його вивезуть у колясці. Але це треба продумати. На запитання: «Що робитимеш далі?» — Павло не може відповісти: «Нічим жити».

Він скаже: «Ворошилов і Будьонний сімнадцять разів водили в атаку і перемогли. А що було б, якби здалися з першого разу?

Рита. — Невже будеш ще раз починати?

Павло. — Так, сімнадцять разів і ні разу менше, а після вісімнадцяти, можливо, подумаю про іншу професію».

Сцену із сліпотою показати яскравіше, показати, що спочатку він сам собі не вірить. Не треба трагічних зойків матері. П'єсу треба закінчити монологом.

Корчагін каже: «Рито, підніми за мене бокал! Друзі, найдорожче, що є в людини,— це життя».

Цими словами почати. Це лейтмотив роману. І це звучатиме урочисто і прекрасно. Його розгромлено, проте він переможець, він знову в перших лавах бійців!

Загальні зауваження

Я тривожусь за п'єсу. Я не відчуваю перемоги автора. Лише кілька сцен вразили мене, але я не схвильований. Я щирий з вами — п'єса не справляє великого враження. Багато що в ній засмучує мене. Рита і Павло не захоплюють. Жухрай вдався краще — його слова доходять. Він відчувається як керівник. А Павла і Риту треба зробити якимись теплішими, благороднішими, людянішими. Хай глядач відчує любов Рити до Павла. До того ж треба краще, переконливіше показати зростання Павла. Їх треба висунути на перший план, навіть за рахунок інших. Рита повинна з'явитися раніше і з самого початку завоювати любов. Можна в сцену в лазареті (це ні в якому разі не лікарня) ввести молоду жінку-лікаря, яка докладно, з хвилюванням розповість Риті про Павла, про його героїчну стійкість під час жахливих страждань. І можна показати Павла в лазареті з орденом Червоного Прапора.

Хай театр обговорить, обміркує і вирішить це. Тема хвороби, боротьби за життя не повинна лякати. Але показувати треба не похмуро, не в ліжку, а в колясці. Епізод у госпіталі потребує пильної уваги. Передайте колективу, що я щиро бажаю вам перемоги. Зробіть усе для цього. Зв'яжіться з комсомолом.

Прислухáйтесь до акторів: можливо, під час гри само собою вихопиться якесь слово, що зазвучить прекрасно. Ви повинні внести його в текст. Але те, що я рішуче відкинув, ви повинні вилучити — присутність Жухрая на тендері, розмову Тониної матері з євреями. Вірте моєму більшовицькому чуттю — це політичні помилки.

Мені хотілося б, щоб Рафалович зрозумів щирість моїх виступів. Чи згоден він духовно? Чи приймає мої виправлення? Ви повинні зрозуміти, що п'єса ця — наша спільна справа і перемога чи поразка також буде спільною.

ПРИМІТКИ

НАРОДЖЕНІ БУРЕЮ

Над романом «Народжені бурею» М. О. Островський почав роботу в другій половині 1933 року і працював до останніх днів свого життя. Він задумав його як трилогію, але написати встиг тільки першу книгу.

Думка про написання цього твору виникла у письменника ще тоді, коли він працював над романом «Як гартувалася сталь».

Готуючись до написання нового роману, М. О. Островський присвятив вивченню літератури, історичних матеріалів, документів про епоху громадянської війни весь 1934 рік.

Так, у листі від 16 серпня 1934 року до головного редактора українського видавництва «Молодий більшовик» К. Д. Трофімова, який поцікавився подальшими творчими планами письменника, Островський писав: «Я з «Молодим більшовиком» ніколи не порву творчого зв'язку. Писатиму ж я і пишу другу книжку про молодь, про нових людей нашої країни, про те, що добре знаю. Дія знову відбувається на Україні — моїй батьківщині, яку я пройшов пішки вздовж і впоперек. Пишу про те, що яскраво відбилося в пам'яті, що можна правдиво переказати. Не переспівуючи теми, не повторюючи людей, дати нове, таке, що хвилює, кличе до боротьби за нашу справу, але в іншому сюжеті, в іншій композиції. Бажання працювати у мене велике, і я вірю, я навіть повинен прожити ще мінімум три роки і написати юнацтву одну-дві рідні йому книги. Це дуже важливо, а для мене особливо, ось чому я так багато працюю, підготовляючи матеріал, організовуючи його, багато читаю і, підготовляючи, вчуся, перш ніж почати писати. Зростання — це рух уперед. Для мене якість другої книжки — справа честі, я працюватиму над нею уперто, любовно, вкладаючи в неї все, що дали мені п'ятнадцять років мого комуністичного життя».

А трохи пізніше, в листі від 12 жовтня 1934 року, письменник просить видавництво «Молодий більшовик»: «...укласти угоду на видання нової книжки під умовною назвою «Народжені бурею», обсягом приблизно п'ятнадцять друкованих аркушів. Тема книжки — боротьба за Радянську владу на Україні. Період 1919—

1920 роки. Книжка для юнацтва. Можливо, революційно-романтичного характеру...» Так було визначено назву майбутнього роману.

Новим твором Островського зацікавилось видавництво «Молодая гвардия». У листі, надісланому 13 жовтня 1934 року до свого друга О. О. Жигірьової, М. О. Островський пише: «Молодая гвардия» робить усе, щоб я повернувся і взявся до роботи. Позавчора до мене приїздив редактор з «Молодой гвардии», домовився про нову книжку під умовною назвою «Народжені бурею».

М. О. Островський наполегливо працює над романом, віддаючи йому весь запал свого серця і сподіваючись швидше побачити його на сторінках газет, журналів та виданим окремою книжкою.

Уперше уривок з роману «Народжені бурею» було опубліковано у вінницькій газеті «Більшовицька правда». 14 квітня 1935 року М. Островський писав: «У цьому листі я розповім коротко про сюжет роману, і це може бути передмовою до уривка.

«Народжені бурею» — антифашистський роман. Час — кінець 1918 року. Місце дії — одне з міст Західної України — Східна Галичина. Німецькі окупаційні війська тікають з України, переслідувані червоними партизанами. Польська шляхта — поміщики, фабриканти, банкіри — захоплює владу, готується вчинити опір революційним загонам, що підходять до міста. На чолі польських фашистів стоять граф Могельницький, князь Замойський, цукрозаводчик Баранкевич, поміщик Зайончковський, капітан Врона, поручик Заремба і ксьондз Ієронім.

Комуністи теж готуються до боротьби. Створюється підпільний обласний комітет. Підпільний осередок комсомолу — вірний помічник партії. В жорстокій боротьбі з кривавим польським фашизмом батьки й діти йдуть пліч-о-пліч. Така Олеся, дочка підпільника, машиніста водокачки. Такий Раймонд, син члена ЦК Польської компартії Раєвського. Такий Андрій Птаха, молодий кочегар, якого дисциплінує й загартовує підпілля...»

Перші п'ять розділів роману письменник завершив у квітні 1935 року. Вони були надруковані в газеті «Сочинская правда» за час з 24 квітня по 18 червня 1935 року.

1935 року чотири розділи роману «Народжені бурею» були опубліковані в перекладі на українську мову в журналі «Молодняк» (№№ 4, 5, 6) — органі ЦК ЛКСМУ й Спілки письменників України. В цьому ж журналі в 1936 році було надруковано кінець першої частини роману. Окремі розділи роману друкуються також на сторінках низки українських газет («Вісті», «Більшовик», «Пролетарій» та інші).

Того ж 1935 року роман «Народжені бурею» публікується в журналі «Молодая гвардия» (№№ 7, 8, 9, 10).

З усіх кінців країни до М. Островського йдуть листи, в яких читачі просять повідомити, коли буде закінчено роман «Народжені бурею».

Відповідаючи на листи читачів, М. Островський 7 жовтня 1935 року пише до редакції журналу «Молодняк»: «Я в боргу перед вами, мої дорогі читачі. В сотнях листів, які я одержую з усіх кінців Радянського Союзу, питають мене про те, коли буде закінчено роман «Народжені бурею»...

Перша книга роману «Народжені бурею» мала бути закінчена до листопада 1935 року. Я цього зобов'язання не виконав... Несподівано ЦК комсомолу України ухвалив рішення створити звуковий кінофільм за романом «Як гартувалася сталь», і мені запропонували разом з кінодраматургом М. Зацом написати сценарій. На це пішло чотири місяці напруженої праці. Роботу над «Народжені бурею» довелося відкласти. Тепер я знову повертаюсь до роману, і через чотири місяці першу частину буде закінчено...»

Наприкінці 1935 року М. Островський приїжджає в Москву. Тут йому були створені всі умови для творчої праці. Дружня критика, поради, зустрічі з багатьма діячами літератури та мистецтва, нові матеріали, надані в його розпорядження,— все це сприяло подальшій успішній роботі автора над романом «Народжені бурею».

«Москва зустріла мене ласкаво, мені тут створили всі умови для роботи...» — писав М. Островський.

У січні 1936 року М. Островський завершив ще два розділи (сьомий та восьмий) і кінець шостого, початком якого став кінець п'ятого розділу.

Всі ці вісім розділів склали першу книжку роману. Їх було надруковано в журналі «Молодая гвардия» (1936, № 5, 6), з зазначенням редакції, що весь текст автор наново переглянув і виправив. Однак письменник і далі працював над першою книжкою роману. Влітку 1936 року, перебуваючи в Сочі, М. Островський написав «Додаток до шостого розділу», з якого під час подальшої роботи над романом зробив п'ять розділів (6, 7, 8, 9, 10). Так у рукописі нової редакції першої книги роману стало дванадцять розділів.

М. Островський, усвідомлюючи всю важливість та складність теми, яку він узявся відобразити в своєму творі, вимагав суворої критики роману. Письменник хотів урахувати слушні зауваження, готуючи роман до окремого видання. Так, у листі від 1 липня 1936 року до Г. І. Петровського він писав: «...Я надішлю Вам рукопис, і коли у Вас буде можливість, прочитайте та скажіть свою думку. Не шкодуйте суворих слів...»

Г. І. Петровський прочитав роман «Народжені бурею» і висловив свою думку про твір під час новосілля в Островського в Сочі 18 жовтня 1936 року: «Це цінний твір, хоча він потребує ще доопрацювання. У колоритному й художньому відношенні цей твір поступається перед першим, але по глибині охоплених верств населення, по широті теми він значно ширший...»

17 серпня 1936 року М. Островський надсилає листи до ЦК ВЛКСМ — Є. Л. Файнбергу, до ЦК ЛКСМУ — С. І. Андрєєву, до Спілки письменників СРСР — О. О. Фадєєву, В. П. Ставському та багатьом іншим товаришам з проханням висловити свою думку про його новий роман «Народжені бурею».

Цілком природно, що оцінка його нового твору хвилювала письменника, і він нетерпляче ждав її від своїх товаришів. Островський не хотів виступити з твором, який в остаточній редакції був би менш досконалий, ніж роман «Як гартувалася сталь». Про це він писав відповідальному редакторові журналу «Молодая гвардия» А. О. Караваєвій 1 вересня 1936 року: «Зараз рукопис «Народжені бурею» надіслано цілому ряду керівних товаришів для оцінки. Якщо вони скажуть, що книжка гідна друку, будемо видавати. Якщо ні, то я покладу її в архів. Мені не варто «виходити у світ з нудною й нецікавою книжкою».

15 листопада 1936 року на московській квартирі М. Островського відбулося спеціальне засідання президії Спілки радянських письменників, присвячене обговоренню першої книжки роману «Народжені бурею». В обговоренні взяли участь відомі письменники О. Серафимович, О. Фадєєв, поет М. Асєєв та інші.

Висловивши ряд критичних зауважень щодо змісту й стилю роману «Народжені бурею», присутні товариші дали йому позитивну оцінку.

Товариська оцінка та схвалення твору на цьому засіданні окрилили письменника, зміцнили його віру у власні сили й надихнули на подальшу творчу працю.

М. Островський дав слово завершити остаточну редакцію роману за місяць, а не за три, як гадав раніше. І справді, письменник наполегливо працює над романом. В одному з листів до Г. І. Петровського він писав: «Уся моя родина, мої помічники були мобілізовані мною. Моя квартира перетворилася в якийсь штаб. Стукали машинки, передруковували рукописи. Ми працювали в дві зміни, без вихідних...» Робота швидко посувалася вперед.

В останньому листі до матері (14 грудня 1936 року) М. Островський писав: «Люба матусю! Сьогодні я закінчив усі роботи над першим томом «Народжені бурею». Дане мною Центральному Комітетові комсомолу слово — закінчити книжку до 15 груд-

ня — я виконав». За місяць напруженої праці було наново відредаговано першу книжку роману «Народжені бурею» і створено текст, який став остаточним.

Однак письменник так і не побачив свій новий роман надрукованим: через тиждень після закінчення роботи над твором, 22 грудня 1936 року, Микола Олексійович Островський помер.

В «Остаточній редакції» книжка порівняно з журнальною публікацією дуже змінилася. Замість восьми розділів стало дванадцять. З'явилися нові сюжетні лінії. Автор точніше змалював політичну обстановку, поглибив характеристики героїв, ретельніше опрацював мову й стиль твору.

Прагнучи розкрити джерела революційного руху, показати його народний характер, М. Островський істотно доробив центральний образ роману — польського комуніста Сигізмунда Раєвського, що виступав уже не як член ЦК, а як член підпільного місцевого комітету. Якщо в першому варіанті роману на засіданні підпільного комітету вирішувалися справи, пов'язані з повстанням, а також організаційні питання — вибори обласного комітету, прийняття Ядвіги та Раймонда Раєвських до партії, то в новій редакції на цьому засіданні йдеться тільки про найголовніше — про революційне повстання народу, про день виступу та про постачання повстанців зброєю.

В дев'ятому розділі М. Островський змалював табір контрреволюції, показав реакційну суть нової шляхетської влади на чолі з Пілсудським, яка прагнула одірвати Україну від Радянської Росії, розкрив зрадницьку роль пепеесівців, націонал-демократів, дав політичну характеристику зрадника українського народу націоналіста Петлюри.

У новій редакції сьомий та восьмий розділи стали одинадцятим та дванадцятим. «Кінець дванадцятого розділу до рукопису «Остаточної редакції» не було включено. Цим уривком М. Островський мав на увазі почати другу книжку роману «Народжені бурею».

Роман «Народжені бурею» окремим виданням вийшов у світ 1936 року у видавництві «Молодая гвардия» в день смерті письменника.

На Україні у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик» роман «Народжені бурею» в перекладі на українську мову вперше побачив світ у січні 1937 року.

Друкується в перекладі за виданням: Николай Островский. Собрание сочинений в трех томах, т. 2. М., «Молодая гвардия», 1974, в якому текст роману подано за авторизованою машинописною «Остаточною редакцією», що зберігається в Центральному Державному архіві літератури і мистецтва.

СТАТТІ. ПРОМОВИ. БЕСІДИ

Поряд з широковідомими статтями і промовами письменника до розділу ввійшли матеріали, що досі українською мовою не публікувалися.

Тексти статей, промов та бесід М. Островського друкуються в перекладі українською мовою за виданням: Николай Островский. Собр. соч. в трех томах, т. 2. М., «Молодая гвардия», 1974.

СТАТТІ

Від автора

Цього листа М. Островський надіслав до редакції журналу «Молодая гвардия» разом з рукописом першої частини роману «Як гартувалася сталь» у січні 1932 року.

Надрукований був спочатку в журналі «Молодая гвардия», 1932, № 4, як передмова до роману «Як гартувалася сталь» під заголовком «Від автора».

Перша книжна скорочена публікація: Н. Островский. Речи, статьи, беседы, письма. М., «Молодая гвардия», 1937, під заголовком «Автобіографія».

Моя робота над повістю «Як гартувалася сталь»

М. Островський написав цю статтю у першій половині 1933 року. За життя автора не публікувалась. Уперше статтю надруковано в газеті «Комсомольская правда» 22 грудня 1938 року.

Істомол — комісія по вивченню історії пролетарського молодіжного руху, створена в 1921 році при ЦК ВЛКСМ.

...я прочитав у «Литературной учебе»... — журнал заснований О. М. Горьким. Виходив у 1930—1941 роках.

За чистоту мови

Статтю написано 2 квітня 1934 року для журналу «Молодая гвардия» як відгук на статті О. М. Горького з питань мови художньої літератури.

Уперше надруковано в журналі «Молодая гвардия», 1934, № 6, під загальною рубрикою «Дискусія про мову».

В наступних посмертних виданнях друкувалася скорочено. Уперше повністю, із збереженням авторської назви «За чистоту мови» надруковано у виданні: Н. Островский, Собр. соч. в 3-х т., т. 2. М., изд. «Художественная литература», 1956.

...на вечорі «Молодой гвардии» в Оргкомітеті СРП...— Йдеться про виступ А. Караваєвої під час зустрічі співробітників редакції журналу «Молодая гвардия» з літгуртківцями московських фабрик і заводів, яка відбулася 8 жовтня 1933 року (звіт опубліковано в журналі «Молодая гвардия», 1933, № 11).

...на зборах літераторів...— Мається на увазі III пленум Оргкомітету СРП, що відбувся в березні 1934 р.

...автора повісті «Про рудого Мотеле».— Поема Й. Уткіна.

...і мимоволі руку поранену бережеш.— Тут М. Островський має на увазі вірш Уткіна «Гітара», помилково пише «поранену руку», у вірші: «прострелену руку дужче бережеш».

[Про роман «Народжені бурею»]

Відповідь на запит редакції газети «Комсомольская правда». Написана в квітні 1935 року.

Уперше скорочено надруковано в газеті «Комсомольская правда», 1935, 28 квітня, під заголовком: «Микола Островський» (автор «Як гартувалася сталь»).

Повністю надрукована у виданні: Н. Островский. Речи, статьи, письма, М., «Молодая гвардия», 1937, з редакційним заголовком «Про роман «Народжені бурею».

...«Сюрте женераль» — французька розвідка.

...офіцери організованого генералом Пілсудським польського легіону австрійської армії.— Юзеф Пілсудський — польський військовий і політичний діяч (в 1926—1935 роках диктатор Польщі). В першу світову війну очолював польські легіони, що виступали на боці Австрії і Німеччини. Згодом легіони стали опорою Пілсудського на його шляху до влади і в боротьбі з революційними силами Польщі.

...член свого ЦК, старого революціонера Сигізмунда Раєвського.— В першій редакції роману Раєвський був членом ЦК.

В остаточному варіанті він — член місцевого підпільного комітету.

...зайнятий роботою... над сценарієм за романом «Як гартувалася сталь».— В 1935 році ЦК ЛКСМУ ухвалив створити звуковий фільм за романом «Як гартувалася сталь», і М. Островський разом з кінодраматургом М. Зацом за завданням «Українфільму» працював над кіносценарієм за романом «Як гартувалася сталь».

...зайнятий роботою над книжкою для дітей «Дитинство Павки».— М. Островський збирався написати книгу для дітей «Дитинство Павки», але задум його не був здійснений.

Редакції «Комсомольской правды»

Привітання газеті «Комсомольская правда» з нагоди її десятиріччя — 20 травня 1935 року. За життя автора не публікувалось.

Вперше опубліковано в книзі: Н. Островский. Речи, статьи, письма. М., «Молодая гвардия», 1937.

Мій день 27 вересня 1935 року

Статтю написано на прохання М. Кольцова у вересні 1935 року для збірника «День мира», який редагували М. Горький та М. Кольцов. Збірник, де було вміщено цю статтю, вийшов друком у видавництві «Правда» в 1937 році. Вперше статтю було надруковано в газеті «Комсомольская правда» 27 грудня 1936 року.

...я чую ранкове привітання мого секретаря Олександри Петрівни.— Лазаревої.

Що там на італо-абіссінському кордоні? — Восени 1935 року фашистська Італія напала на Ефіопію (Абіссінію).

Треба зацікавити молодь

Написане 1935 року звернення до молодих читачів газети «Сочинская правда» в зв'язку з заснуванням у ній літературної сторінки.

Уперше опубліковане в газеті «Сочинская правда», 1935.

Перша книжна публікація: Н. Островский. Речи, статьи, письма. М., «Молодая гвардия», 1940.

Щастя жити

М. Островський написав статтю з нагоди нагородження його орденом Леніна.

Вперше її було надруковано в газеті «Комсомольская правда» 2 жовтня 1935 року.

Я пишу тепер другу книжку про молодь...— Йдеться про роман «Народжені бурею».

...Щоб дати нашому юнацтву одну-дві рідні йому книги.— М. Островський хотів, крім роману «Народжені бурею», над яким він у той час працював, написати «Дитинство Павки» і «Щастя Корчагіна». Задуми не здійснено.

Щастя письменника

Статтю, присвячену вісімнадцятій річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, написано на прохання редакції української газети «Комуніст», що виходила в Києві, і опубліковано в цій же газеті 7 листопада 1935 року під заголовком «Щастя письменника».

Оригінал в архівах музеїв не зберігся.

Найщасливіший рік

Статтю написано 31 грудня 1935 року для редакції газети «Известия», в якій вона була опублікована 1 січня 1936 року.

Рапорт з'їзду молодих переможців

Написано 7 січня 1936 року. Вперше опубліковано в журналі «Молодая гвардия», 1936, № 2, під заголовком редакції «Рапорт з'їзду молодих переможців».

Перша книжна публікація у виданні: Н. Островский. Речи, статьи, письма. М., «Молодая гвардия», 1937, під заголовком «Рапорт X з'їзду ВЛКСМ».

...десятий з'їзд я зустрічаю...— X з'їзд ВЛКСМ відкрився 11 квітня 1936 року.

...зустрічаю... як дійсний член ВЛКСМ...— У жовтні 1933 року Сочинська комсомольська організація повернула письменника до лав ВЛКСМ і видала квиток № 8144911.

...одержав мандат... від того міста...— міста Шепетівки.

...я виступатиму на цьому з'їзді з промовою...— Див.: «Мужність народжується в боротьбі».

[Про свій новий роман]

Написано на прохання редакції журналу «Книга и пролетарская революция» в 1936 році. Того ж року надруковано у квітневому номері журналу в розділі «Письменники про свою роботу» з підзаголовком «М. Островський про свій новий роман».

[Оберігати високе звання письменника]

Письменник написав тези 17 квітня 1936 року. Через хворобу його виступ не відбувся. Тези вперше опубліковано у книзі: Н. А. Островский. Собр. соч. в 2-х т. М., «Советский писатель», 1938, під редакційним заголовком «X з'їзд ВЛКСМ». У деяких виданнях друкувались під заголовком «Оберігати високе звання письменника».

Високий сивовусий уславлений командир нашого батальйону...— О. М. Горький.

ПРОМОВИ

[Мій творчий звіт]

Творчий звіт М. Островського бюро Сочинського міського комітету ВКП(б), засідання якого відбулося на його квартирі 16 травня 1935 року. Вперше виступ надруковано в газеті «Сочинская правда» 26 травня 1935 року під заголовком: «На квартирі письменника-більшовика М. Островського».

Перша книжна скорочена публікація у виданні: Н. Островский. Речи, статьи, письма. М., «Молодая гвардия», 1937, під редакційним заголовком «Мій творчий звіт». Повніший текст був опублікований у виданні: Н. Островский. Собр. соч. в 3-х т., т. 2. М., вид. «Художественная литература», 1956.

[Моє серце з вами]

13 серпня 1935 року в Сочі відбулися відкриті партійні збори партійного та комсомольського активу, присвячені питанням літератури й літературної політики партії. На зборах виступив М. Островський. Промову транслювали по радіо з квартири письменника.

Уперше надрукована в газеті «Сочинская правда» 15 серпня 1935 року. Наступних публікацій не було.

Хай живе партія, яка виховала нас!

Записаний на плівку виступ по радіо 12 жовтня 1935 року під час радіопереклички міст Сочі — Київ — Шепетівка, організованої редакцією «Останніх вістей» Українського радіокомітету з нагоди нагородження М. Островського орденом Леніна. Вперше надруковано в газетах «Комсомолець України» і «Комуніст» 14 жовтня 1935 року під заголовком «Хай живе партія, яка виховала нас!»

Яким повинен бути письменник нашої країни

М. Островський виголосив цю промову по радіо 23 жовтня 1935 року на зборах партійного активу міста Сочі, присвячених нагородженню письменника орденом Леніна. Промова транслювалася по радіо з квартири письменника.

Вперше була опублікована в журналі «Молодая гвардия», 1936, № 1, під заголовком «Яким повинен бути письменник нашої країни».

Хай живе життя!

Виступ 24 листопада 1935 року на урочистих зборах організацій міста Сочі, коли Голова ВУЦВК і заступник Голови ЦВК СРСР Г. І. Петровський вручив М. Островському на квартирі письменника орден Леніна.

Уперше надруковано в газеті «Сочинская правда» 25 листопада 1935 р.

За літературу соціалістичної правди

Виступ М. Островського 6 грудня 1935 року на крайовій конференції письменників Азово-Чорномор'я, делегатом якої він був. Виступ транслювався по радіо з квартири письменника в Сочі.

Вперше надруковано в газеті «Сочинская правда» 9 грудня 1935 року, українською мовою — у журналі «Молодняк», 1936, № 2, під заголовком «За літературу соціалістичної правди».

Преса — могутня зброя партії

30 грудня 1935 року М. О. Островський виступив по радіо з привітанням студентів Харківського комуністичного газетного технікуму з нагоди п'ятиріччя з дня його заснування.

Уперше виступ був опублікований в газеті технікуму «Кадры прессы» 15 січня 1936 р. Перша книжна публікація: Микола Островський. Твори в трьох томах, т. 2. К., «Молодь», 1974.

[Нагорода революційної країни]

Новорічне привітання М. Островського, виголошене 31 грудня 1935 року і записане на грамплатівку на квартирі письменника в Москві.

Друкується в перекладі за виданням: Николай Островский. Собр. соч. в трех томах, т. 2. М., «Молодая гвардия», 1974, де виступ надруковано за списаним з платівки в 1954 році текстом, що зберігається в Державному музеї М. Островського в Москві. Крапки поставлено в тих місцях, де Островський робив тривалу паузу.

Мужність народжується в боротьбі

6 квітня 1936 року М. Островський виступив на IX з'їзді комсомолу України, делегатом якого від Шепетівської організації він був. Промова письменника передавалася по радіо з його квартири в Москві.

Уперше скорочено надруковано в газеті «Комсомольская правда» 8 квітня 1936 року під заголовком «Мужність народжується в боротьбі».

Повністю виступ надруковано у виданні: Н. Островский. Речи, статьи, письма. М., «Молодая гвардия», 1937.

[Хай живе стара гвардія!..]

18 жовтня 1936 р. в будинку, збудованому урядом України для Островського, відбулося новосілля, на якому були присутні Голова ВУЦВК Г. І. Петровський та його дружина Д. Ф. Петров-

ська, працівники ЦК ВЛКСМ та ЦК ЛКСМУ, рідні письменника і друзі. Виступ Островського на новосіллі в Сочі, записаний секретарем письменника О. П. Лазаревою, вперше було надруковано у виданні: Микола Островський. Твори в трьох томах, т. 2, К., «Молодь», 1974.

БЕСІДИ

[Біля телефону — письменник Островський]

Бесіда по телефону з редакцією молодіжної газети Азово-Чорноморського краю «Большевистская смена» відбулась 17 травня 1935 року.

Уперше опублікована в газеті «Большевистская смена» 18 травня 1935 року. Наступних публікацій не було. Українською мовою друкується вперше.

[Нема нічого радіснішого за працю]

Бесіда з кореспондентом газети «Правда» відбулася 24 вересня 1936 року в Сочі. Коротка інформація про цю бесіду опублікована в газеті «Правда» 25 вересня 1936 року під заголовком «Над чим працює письменник Островський». Вперше надрукована у збірці: Н. Островский. Речи, статьи, письма. М., «Молодая гвардия», 1940, під заголовком «Нема нічого радіснішого за працю».

[Про роман «Народжені бурею»]

25 вересня 1936 року в Сочі на квартирі письменника відбулася бесіда з завідуючим літературним відділом газети «Комсомольская правда» С. Трегубом.

Короткий запис бесіди зробила секретар письменника О. П. Лазарєва. За життя автора не публікувалась.

Уперше опубліковано бесіду в грудні 1936 року в газеті «Комсомольская правда» під назвою «Беседа с Островским».

Пізніше цей запис друкувався як дві бесіди М. Островського з С. Трегубом під назвами «Думи про «Народжені бурею» та «Мої мрії».

[Слово до зарубіжних друзів]

30 вересня 1936 року московський кореспондент англійської газети «Ньюс кронікл» п. Родман відвідав М. Островського в Сочі, де і відбулась ця розмова, записана секретарем письменника О. П. Лазарєвою. За життя автора не публікувалась.

[Ніколи не заспокоюсь на досягнутому]

Розмова з відповідальним секретарем редакції газети «Комсомольская правда» М. Л. Перельштейном та завідуючим літературним відділом газети С. А. Трегубом відбулася на квартирі М. Островського в Сочі 2 жовтня 1936 року. На бесіді була присутня група комсомольських працівників, що відпочивали в Сочі.

Короткий запис бесіди зробила секретар М. Островського О. П. Лазарєва. За життя письменника не друкувалась.

Уперше як окремий виступ М. Островського надруковано у збірці: Н. Островский. Речи, статьи, письма. М., «Молодая гвардия», 1940 рік.

Повністю запис бесіди був опублікований у виданні: Николай Островский. Соч. в трех т., т. 2. М., «Молодая гвардия», 1968.

[Відкрийте артилерійський вогонь!..]

14 жовтня 1936 року М. Островський надіслав телеграму на ім'я секретарів Спілки письменників СРСР В. П. Ставського та А. Лахуті: «Дуже прошу підготувати обговорення роману «Народжені бурею» президією Правління на моїй московській квартирі...»

Через місяць, 15 листопада, на квартирі письменника відбулося спільне засідання президії Правління Спілки радянських письменників СРСР та редакції журналу «Молодая гвардия», на якому було обговорено в товариській, творчій атмосфері першу книгу роману «Народжені бурею».

Звернення М. О. Островського до письменників було вперше скорочено опубліковано в журналі «Молодая гвардия», 1937, № 2, під редакційним заголовком «Відкрийте артилерійський вогонь!..»

Крім М. Островського, на засіданні президії Правління СРП виступили відомі письменники О. Серафимович, О. Фадєєв, поет М. Асєєв, а також заступник редактора журналу «Молодая гвар-

дия» письменник М. Колосов, письменник В. Ставський, письменниця В. Герасимова, критик і журналіст Бачеліс, критик Є. Усієвич та друг письменника І. Феденьов. Усі вони, висловивши низку критичних зауважень щодо роману «Народжені бурею», дали йому схвальну оцінку.

[Зауваження до п'єси В. Рафаловича за романом «Як гартувалася сталь»]

Думки, висловлені М. Островським про п'єсу, написану Рафаловичем за романом «Як гартувалася сталь», обговорення якої відбулося на квартирі письменника в Сочі 3—4 вересня 1936 року.

ЗМІСТ

НАРОДЖЕНІ БУРЕЮ

Роман

Книга перша
Розділ перший 7
Розділ другий 21
Розділ третій 40
Розділ четвертий 55
Розділ п'ятий 68
Розділ шостий 85
Розділ сьомий 102
Розділ восьмий 115
Розділ дев'ятий 130
Розділ десятий 145
Розділ одинадцятий 162
Розділ дванадцятий 175

Книга друга
Розділ перший 188

СТАТТІ, ПРОМОВИ, БЕСІДИ

Статті

Від автора. *Лист, доданий до рукопису першої частини роману «Як гартувалася сталь»* 195
Моя робота над повістю «Як гартувалася сталь» 197
За чистоту мови. *Відгук на статті О. М. Горького з питань мови художньої літератури* 201
[Про роман «Народжені бурею»]. *Відповідь на запитання газети «Комсомольская правда»* 208
Редакції «Комсомольской правды». *Привітання до дня десятиріччя газети* 211
Мій день 27 вересня 1935 року. *Стаття для збірника «День мира»* 213
Треба зацікавити молодь. *Звернення до читачів газети «Сочинская правда»* 217

Щастя жити. *Виступ у газеті «Комсомольская правда» з нагоди нагородження М. О. Островського орденом Леніна* 218
Щастя письменника. *Стаття з нагоди 18-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції* 219
Найщасливіший рік. *Новорічний виступ у газеті «Известия»* 221
Рапорт з'їзду молодих переможців. *Стаття, написана напередодні X з'їзду ВЛКСМ* 223
Про свій новий роман. *Відповідь на запит редакції журналу «Книга и пролетарская революция»* 226
[Оберігати високе звання письменника]. *Тези до виступу на X з'їзді ВЛКСМ* 227

Промови

[Мій творчий звіт]. *Звіт на засіданні бюро Сочинського міського комітету ВКП(б)* . . . 230
[Моє серце з вами]. *Виступ на зборах партійного і комсомольського активу м. Сочі* 235
Хай живе партія, яка виховала нас! *Виступ на радіоперекличці міст Сочі — Київ — Шепетівка* 236
Яким повинен бути письменник нашої країни. *Виступ по радіо на зборах партактиву м. Сочі* 241
Хай живе життя! *Промова під час вручення ордена Леніна* 244
За літературу соціалістичної правди. *Виступ на крайовій конференції письменників Азово-Чорномор'я* 246
Преса — могутня зброя партії. *Виступ з нагоди 5-річчя Українського газетного технікуму імені М. Островського* 249
[Нагорода революційної країни]. *Новорічний виступ* 250
Мужність народжується в боротьбі. *Виступ на IX Всеукраїнському з'їзді ЛКСМУ* 253
[Хай живе стара гвардія більшовиків!..] *Виступ на новосіллі* 259

Бесіди

[Біля телефону — письменник Островський]. *Бесіда з редакцією газети «Большевистская смена»* 261
[Нема нічого радіснішого за працю]. *Бесіда з кореспондентом газети «Правда»* 263
[Про роман «Народжені бурею»]. *Бесіда із завідуючим відділом літератури та мистецтва газети «Комсомольская правда» С. А. Трегубом* 265
[Слово до зарубіжних друзів]. *Інтерв'ю, дане московському кореспондентові газети «Ньюс кронікл»* 275

[Ніколи не заспокоюсь на досягнутому]. *Бесіда з відповідальним секретарем газети «Комсомольская правда» М. Л. Перельштейном* 289
[Відкрийте артилерійський вогонь!..] *Обговорення роману «Народжені бурею» на засіданні президії Правління Спілки письменників СРСР* 294
[Зауваження до п'єси В. Рафаловича за романом «Як гартувалася сталь»] 323
Примітки 331

Николай Алексеевич Островский
Сочинения в 3-х томах. Т. 2.
РОЖДЕННЫЕ БУРЕЙ. *Роман.*
Перевод Степана Петровича Ковганюка
СТАТЬИ, РЕЧИ, БЕСЕДЫ

«Молодь»

(На украинском языке)

★

Художнє оформлення *Б. Й. Бродського*
Редактор *В. С. Тімукіна*
Художній редактор *Р. Ф. Ліпатов*
Технічні редактори
С. Г. Овсієнко, М. Г. Чередник
Коректори
З. М. Клещенко, І. К. Парфілова

★

Інформ. бланк № 710. Здано на виробництво 24.04.78. Підписано до друку 10.10.78. Формат $84 \times 108^{1}/_{32}$. Папір друк. № 1. Гарнітура звич. нова. Друк. високий. Умовн. друк. арк. 18.9. Обл.-вид. арк. 18,2+0,2 вкл.+0,2 форзац. Тираж 50 000. Зам. № 42. Ціна 1 крб. 90 коп.
Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Київ-4, Пушкінська, 28.
Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, вул. Боровського, 24.

Островский Н. А.

О-77 Сочинения. В 3-х томах. Т. 2. К., «Молодь», 1979.
Рожденные бурей. Статьи. Речи. Беседы. 352 с.

Во второй том вошли известный роман «Рожденные бурей», в котором воспета революционная героика гражданской войны на Украине, а также публицистика писателя — статьи, очерки, выступления.

О $\frac{70303-005}{М228(04)-79}$ подписное 4702010200 Р2